

قىسقىچە ئىسلام دىنى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

责任编辑：苏里坦·阿西木
封面设计：开日曼·纳斯尔
责任校对：帕丽达·艾利

简明伊斯兰教词典（维吾尔文）

沙迪克·阿皮孜编译

新疆人民出版社出版

（乌鲁木齐市建中路54号 邮政编码 830001）

新疆新华书店发行 新疆人民出版社微机室排版

新疆乌苏县印刷厂印刷

850×1168毫米 32开本 7.625印张 5插页

1994年3月第1版 1994年3月第1次印刷

印数：1 — 27,000

ISBN7—228—02627—6/B·44 定价：5.90元

مەسئۇل مۇھەررىرى: سۇلتان ھاشىم
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: كەرىم ناسىر
مەسئۇل كوررېكتورى: پەرىدە ئېلى

قىسقىچە ئىسلام لۇغىتى
نەشىرگە تەييارلىغۇچى: **سادىق ھاپىز**

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى 54-ئۆي)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى كومپيۇتېر بۆلۈمىدە تىزىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا ناھىيىلىك بامپا زاۋۇتىدا بېسىلدى

فۇرما: 850×1168 1/32 مىللەتچى

باسما تىزىمى: 7.625 قىستۇرما ۋارقى: 5

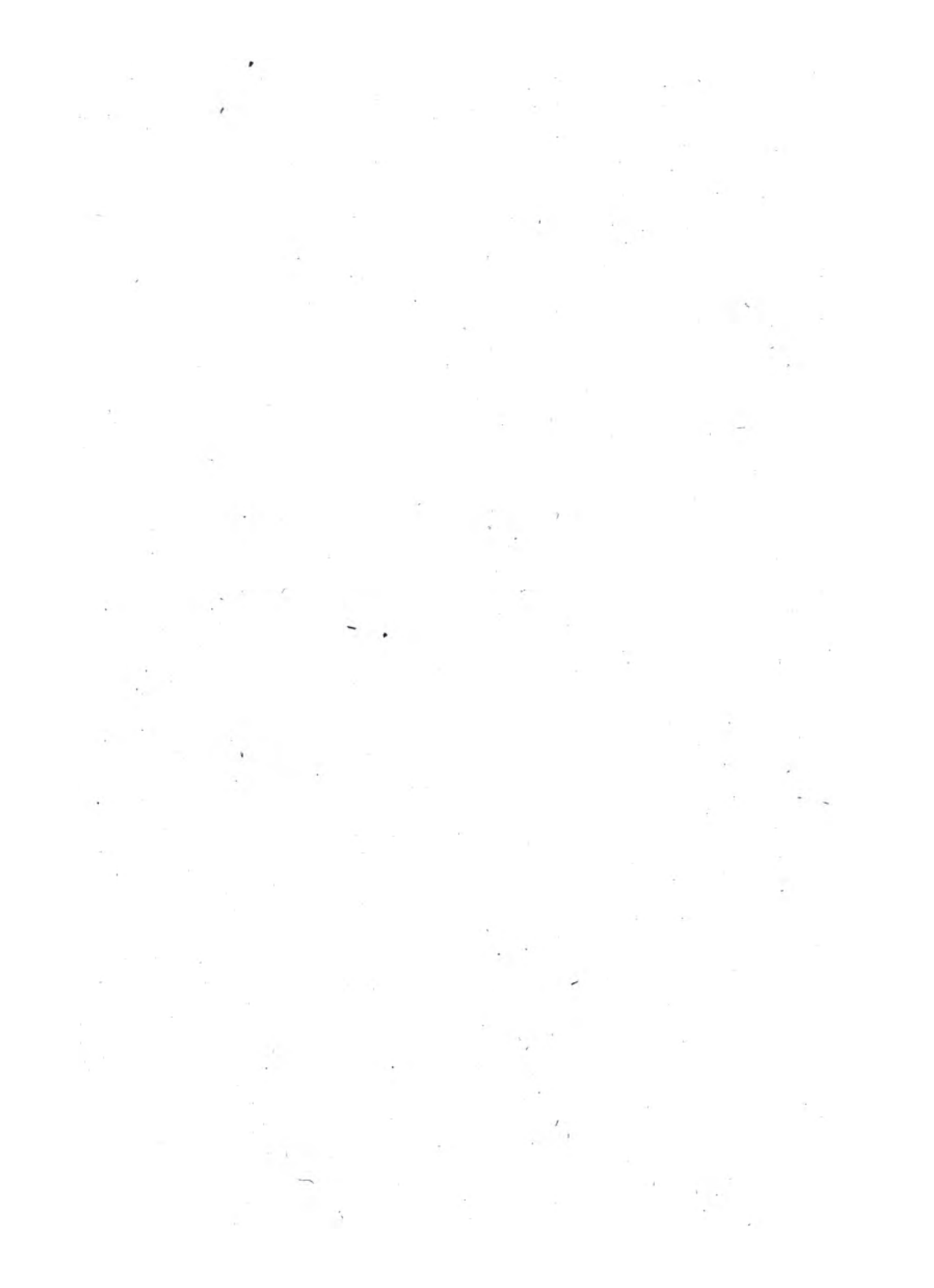
1994 - يىل 3 - ئاي 1 - نەشرى

1994 - يىل 3 - ئاي 1 - بېسىلدى

تىراژى: 1 — 27,000

ISBN7-228-02627-6/B · 44

بەھاسى: 5.90 يۈەن



سۇفلىق تەلىماتىنىڭ تەرەپدارى . ئەلىشىر نەۋائى ئۆز ئەسەرلىرىدە يۈكەنەكنى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەشھۇر شەيخلىرى قاتارىغا قويۇپ ، ئۇنىڭ تۇغما كورلۇقى ھەققىدە يازىدۇ . يۈكەنەكنىڭ III X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يازغان « ئەتەبەتۇل - ھەقايق » (« ھەقىقەت ئىشىكى ») ناملىق دېداكتىك ئەسىرى ساقلىنىپ قالغان . يۈكەنەكى بۇ ئەسىرىدە ئەشۇ دەۋردىكى ئىجتىمائىي ، سىياسىي ، ئەخلاقىي ، دىنىي ، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى سۇفلىق تەلىماتى ئۇقتىتىش زەرىدە تۇرۇپ چۈشەندۈرگەن ، شۇنىڭ بىلەن بىللە دۇنيانىڭ نېمەتلىرىدىن بەھرە ئېلىپ ياشاشنىمۇ تەرغىپ قىلغان ، يۇقىرى - تۆۋەن تەبىقىلەرگە بۆلۈنۈشنى خۇدانىڭ ئىرادىسىدىن دەپ قارىغان . ھۆكۈمرانلارنى ، فېئودال بەگلىرىنى ، شۇ دەۋردە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا باشلىغان مۇغۇل ئىستىلاچىلىرىنىمۇ ئىنساپ - ئادالەتكە ، ساخاۋەت - مەرىپەتكە ، ئەخلاقلىق بولۇشقا ئۈندىگەن .

يۇنۇس پەيغەمبەر ، يۇنۇس ئەلەيھىسسالامنىڭ نەسبى

يەئقۇپ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى بۇنىيىمىغا تۇتشىدۇ ، ئىسمى قۇرئاندا تۆت ئورۇندا تىلغا ئېلىنىدۇ . رىۋايەتلەردە يۇنۇس ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇنىڭ تەرغىباتىغا ئىشەنمىگەن قەۋمنى تاشلاپ كەتكەنلىكى ، كېيىن كېتىۋاتقاندا سۇغا تاشلانغانلىقى ، ئۇنى ئالانىڭ ئەمرى بىلەن چوڭ بىر بېلىقنىڭ يۇتۇۋەتكەنلىكى ، بېلىقنىڭ ئۇنى قارىدا ئۈچ كېچە - كۈندۈز ساقلاپ ، دېڭىز ساھىلىدىكى بىر قۇرغاق يەرگە چىقىرىپ قويغانلىقى ، تاۋى يوق يۇنۇس ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ساقايغانلىقى ، كېيىن ئۇنىڭ قەۋمىگە قايتىپ كەلگەنلىكى ، قەۋمنىڭ ئىمان ئېيتىپ ئالانىڭ جازاسىدىن قۇتۇلغانلىقى بايان قىلىنىدۇ .

مۇراسىملىرى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن ۋە مىلادىدىن ئاۋۋالقى X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قەدىمكى يەھۇدىيلار دۆلىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئاساسلىق رول ئوينىغان. يۇدائىزىمدا ئەڭ دەسلەپكى دەۋرلەردە ئىسرائىل خەلقىنىڭ «خۇدا تەرىپىدىن تاللىۋېلىنغان» خەلق ئىكەنلىكى، مىلادىدىن ئاۋۋالقى VIII ئەسىردە سىرتىنىڭ ھۇجۇمى ۋە يەھۇدىيلار دۆلىتىنىڭ بېسىۋېلىنىش خەۋپى كۈچەيگەن شارائىتتا بولسا، «ئىلاھىي خالاسكار» نىڭ كېلىشى توغرىسىدىكى غايىلەر مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

يۈسۈف پەيغەمبەر، يەئقۇپ ئەلەيھىسسالامنىڭ بالىسى، نەسبى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامغا تۇتىشىدۇ. يۈسۈف ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىسمى قۇرئاندا 26 ئورۇندا تىلغا ئېلىنىدۇ. يۈسۈف ئەلەيھىسسالام بەنى ئىسرائىل پەيغەمبەرلىرىنىڭ مەشھۇرلىرىدىندۇر. «سۈرە يۈسۈف» تە، يۈسۈپ ئەلەيھىسسالامنىڭ كىچىك ۋاقتىدا كۆرگەن چۈشى، قېرىنداشلىرىنىڭ ئۇنىڭغا قىلغان سۈيىقەستى، مىسىر پادىشاھىنىڭ ئائىلىسىدە ئۇچراتقان ئەھۋاللىرى، زىندانغا تاشلانغاندىن كېيىن ئاللانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئاقلىنىشى، ئاندىن زىنداندا تۇرۇپ پەيغەمبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىشى، ئاندىن مىسىر پادىشاھىنىڭ چۈشىگە توغرا تەبىر بېرىپ پادىشاھنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشىگە ئېرىشىشى، ئاندىن پادىشاھنىڭ ئۆلىشىگە دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى تاپشۇرۇشى، كېيىن كىچىك ۋاقتىدا كۆرگەن چۈشنىڭ سەراسىغا كېلىشى، قېرىنداشلىرىنىڭ خاتالىقلىرىنى ئەپۇ قىلىشى، ئاندىن يەئقۇپ ئەلەيھىسسالام باشلىق كىشىلەرنى مىسىرغا ئېلىپ كېلىشى قاتارلىق ئەھۋاللار بايان قىلىنىدۇ. يۈسۈف ئەلەيھىسسالام 110 يىل ئۆمۈر كۆرگەن.

يۈكەنەكى ئەھمەد ئىبن مەھمۇد (تەخمىنەن XII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XIII ئەسىرنىڭ باشلىرى) ئوتتۇرا ئاسىيالىق شائىر، ئالىم.

نەچچە تىللىرى كۆپىدىن ياشىغان ئادەم سۈيى ئىدىمى ، بەختسىزلىك ۋە غۇربەتچىلىكنى سىغىتېپار قىلىپ ، ئۆمرىنى ئاكت - ئىبادەت ھەمدە يىغا - زارە بىلەن ئۆتكۈزگەن كىشى سۇقسۇر . يەسەۋىي ۋە ئۆزىنىڭ ئەرەپدارلىرى شۇ دەۋردىكى زالىم ، ئەمەلدارلار ، پارىخورلار ۋە شەيخلىرىنى تەنتىد قىلغان ؛ ئۇ ، بۇ دۇنيانى بىۋاپا ، ئۆتكۈنچى ۋە بۇ دۇنيادىكى ھايات ھەققى قىمى ئەمەس دەپ كۆرسىتىپ ، ئۇ دۇنيانىڭ لەززەتلىرىنى تەسۋىرلىگەن ؛ خەلقى بۇ دۇنيادىكى جەبىر - زۇلۇمغا بەرداشلىق بېرىشكە ، شۈكرە قىلىشقا چاقىرىغان .

يەسەۋىيلىك ئىسلامدىكى سۇقلىق تەرىقەتى ، دىنىي - مىستىك ئېقىم . x ۱ ئەسردە ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولغان ، ئىرانغا كەڭ تارقالغان ، ئاساسچىسى ئەھمەد يەسەۋىي . يەسەۋىيلىك ئاساسەن ، سۇقلىقنى ، تەركىدۇنياچىلىقنى تەرغىپ قىلىپ ، كىشىلەرنى سۇقلىق يولىغا مېڭىشقا ، پىرىنڭ رەھبەرلىكىدە « كامالەت » تېپىشقا دەۋەت قىلىدۇ .

يەھىيا قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان ، پەيغەمبەرلەردىن بىرى . قۇرئاندا ئۇ ئاللا يولىدا ماڭغان « تەقۋادار » دەپ ئاتالغان ھەم ئۆزىگە مۇقەددەس يېزىق چۈشۈرۈلگەنلىكى ئېيتىلغان . ئىسلامدا يەھىيانىڭ پادىشاھنىڭ جىيەن قىزىغا ئۆيەنسەنلىكى ئۈچۈن قەتل قىلىنغانلىقى ۋە قەسى ، شۇنىڭدەك مازىرىدا ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە قان قايناپ تۇرغانلىقى ھەققىدە رىۋايەت قىلىنىدۇ . رىۋايەتلەردە يەنە يەھىيانىڭ جەستى دەمەشقىنى ئۇ ماۋىيلارنىڭ مەسچىتىگە قويۇلغانلىقى سۆزلىنىدۇ .

يۇدائىزم يەھۇدىيلار ئارىسىدا تارقالغان دىن . يۇدائىزم مىلادىدىن ئاۋۋالقى ئىككىنچى مىڭ يىللىقتا شىمالىي ئەرەبىستاندا ياشىغان كۆچمەن يەھۇدىي قەبىلىلىرىنىڭ كۆپ خۇداغا سىغىنىشى ئېتىقادى ۋە

18 - سۈرە ، 82 ~ 98 ئايەتلەر) ، زۇلقەرنەين يەنجۇچ ۋە مەنجۇچلەر پادىشايدىغان جايغا بېرىپ ، بۇ خەلقنىڭ يەر يۈزىگە تارقىلىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ، ئىككى تاغنىڭ ئارىلىقىغا تۆمۈر ۋە مىسنى ئېرىتىپ توسۇق سال دۇرغانلىقى ئېيتىلىدۇ . شۇنىڭغا قارىماي ئۇلار ھەر كۈنى كېچىسى تاغنى تېشىپ ئۆتۈشكە ئۇرۇنىدىكەن . لېكىن ئەزان ئاۋازى بىلەن تەڭ ، تېشىلگەن جايىنى ئاللا قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ قويىدىكەن . رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە يەنجۇچ ۋە مەنجۇچلەر ئاخىرەت كۈنىنىڭ ھارپىسىدا تاغنى تېشىپ ئۆتۈپ ، يەر يۈزىگە يوپۇرۇلۇپ ، دەجلە ۋە فرات دەريالىرىنىڭ سۈيىنى ئېچىپ تۈگىتىدىكەن ، ئۇچرىغان ئادەمنى ھالاك قىلىپ ، كېيىن ئاسمانغا قارىتىپ ئوقىيادىن ئوق ئۈزىدىكەن . ئاللا ئۇلارنىڭ ئېغىز - بۇرنى ۋە قۇلىقىنى قۇرت - قوڭغۇزلار بىلەن تولدۇرۇپ ، يەكسان قىلىپ تاشلايدىكەن .

يەزىدلەر زەردۇشتىيلىققا يېقىن دىنىي تارماق مەزھەپ . يەزىدلەرنىڭ دىنىي تەلىماتىدا خرىستىئان ، يەھۇدى ۋە ئىسلام دىنلىرىنىڭ تەسىرى بار . يەزىدلەر چوقۇندۇرۇش ۋە خەتنە مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزىدۇ . يەزدەننى بىردىنبىر خۇدا دەپ تونۇيدۇ . يەزىدلەر خرىستىئانلار ، بولۇپمۇ مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن قاتتىق تەقىب ئاستىغا ئېلىنغان ، شۇڭا ئۇلار بېبلىيا بىلەن قۇرئاننى مۇقەددەس كىتاب دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولغان . تۈركىيە ، ئىراق ، ئەرەبىستان ۋە گىرۇزىيىدە ياشايدىغان كوردلارنىڭ بىر قىسمى يەزىدلەر تەلىماتىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدۇر .

يەسەۋىيى ئەھمەد (1105 - 1166) سۇفىلىق تەرىققەتىنىڭ ئاساسچىسى ، شائىر ۋە دىنىي تەرغىباتچى . يەسەۋىي مەجمۇئەسى « دىۋانى ھىكمەت » نامى بىلەن 1878 - يىلى نەشىر قىلىنغان . بۇ ئەسەردە سۇفىلىق ئاساسلىرى تەرغىپ قىلىنغان . ئۇنىڭ پىكرىچە ، دۇنيانىڭ نازۇ

ي

ياسىن قۇرئاننىڭ 36 - سۈرىسىنىڭ نامى . ئەرەبچە « يا »

ۋە « سىن » ھەرپلىرىدىن ئېلىنغان . سۈرىدە قۇرئاننىڭ ئاللا تەرىپىدىن نازىل بولغان مۇقەددەس كىتاب ئىكەنلىكى ، ئۇنىڭدا مۇسۇلمانلار ئۈچۈن توغرا ۋە ھەق يول كۆرسىتىلگەنلىكى ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ پەيغەمبەرلىكى ، ئۇنىڭ پەند - نەسىھەتلىرى بويىچە ماڭغان كىشىلەرنىڭ ئاخىرەتتە ئاللا ھوزۇرىغا قايتىپ بارىدىغانلىقىغا ئوخشاش ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىۋى غايىلىرى بايان قىلىندۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ياسىن قۇرئاننىڭ ئەڭ كۆپ ئوقۇلىدىغان سۈرىلىرىدىن بىرى . مەسىلەن ، ئادەم قاتتىق كېسەل بولغاندا ، مېيىت نامىزىدا ، روزا تۇتقاندا ياسىن سۈرىسى ئوقۇلىدۇ ؛ ياسىن سۈرىسى يېزىلغان قەغەز تۇمار قىلىندۇ . ياسىن سۈرىسىنىڭ مەزمۇنىنى مۇھەممەد پەيغەمبەر تەلىماتىنىڭ ماھىيىتى دېيىشكە بولىدۇ . مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ بۇ سۈرىسى « قۇرئاننىڭ ھېغىزى » دەپ ئاتىغانلىقى ھەققىدە رىۋايەت مۇ تارقالغان .

يەئجۇج ۋە يەجۇج كېڭەشچى ياكى 12 دۆلەتتە ئىش

بېجىرىدىغان 30 دىن ئارتۇق ئىسلام دىنىي ھەركەتلىرى ۋە تەشكىلاتلىرىنىڭ پاكىتلىرىنى باشقۇرىدىغان ئورگان . 1973 - يىلى لوزىدەدا قۇرۇلغان . بۇ كېڭەش ئىسلام تارىخى ۋە سىياسىي مەسىلىلەر ئۈستىدە ۋەكىللەر يىغىنى چاقىرىدۇ ، تەشۋىقات - تەرغىبات ئېلىپ بارىدۇ .

يەئجۇج ۋە يەجۇج رىۋايەتلەرگە كۆرە كۈن چىقىش

تەرەپتە ياشايدىغان ، پىتنە - پاست تارقاتقۇچى خەلقنىڭ نامى (قۇرئاندا

تەنتەنە قىلىدۇ دەپ قارايدۇ . « يوشۇرۇنغان ئىمام » غا ئېتىقاد قىلىش ئىمامىيلارنىڭ ئاساسىي ئەقىدىلىرىدىن بىرى . ئۇلار ئىمامەت تەلىماتىنى ئاساسىي قائىدە سۈپىتىدە تەرغىپ قىلىدۇ . ئىمامىيلارنىڭ پىكرىچە ، ئىمامەت ئەلى ئەۋلادىغا ئالاقىدار « ئەبەدىي ئىلاھىي نۇر » نىڭ ئىپادىسىدۇر . ئۇلار « ئىلاھىي » ماھىيەتكە ، نۇقسانسىز ھەم غەيرىي ئىنسانىي بىلىمگە ئىگە . ئىمامىيلار ئىمامنىڭ سايلاپ كۆرسىتىلىشىنى قوبۇل قىلمايدۇ . ئىمامىيلار شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ . ئىمامىيلار تەلىماتى ھازىرقى ئىراننىڭ دۆلەت دىنى ھېسابلىنىدۇ . ئىراق ئاھالىسىنىڭ يېرىمى ئىمامىيلاردۇر . ئىمامىيلار جامائەلىرى لىۋان ، كۇۋەيت ، بەھرەين ، سەئۇدى ئەرەبىستانى ، ئافغانىستان ، ئىئوردانىيە ۋە باشقا دۆلەتلەردىمۇ بار .

ئىمان [ئە .] (ئىشەنچ ، ئېتىقاد) ئاللاغا ، پەرىشتىلەرگە ، مۇھەممەد پەيغەمبەرگە ، ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىگە ۋە ئىلاھىي كىتابلارغا ، تەقدىرگە ، ئاخىرەتكە ئىشىنىش . ئىسلام دىنىدا ئىمان تەلەپلىرى « ئەرکان ئەل - ئىمان » (ئىمان ئاساسلىرى) گە شەك - شۈبھىسىز ئەمەل قىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ .

ئىمران بۇۋى مەريەمنىڭ ئاتىسى ، بەنى ئىسرائىل ئۆلىمالىرى ئىچىدە كاتتا زات (قۇرئاننىڭ ئۈچىنچى سۈرىسى « ئەل ئىمران ») .
ئىنجىل (ئەرەبچە ، گرىكچە - ئىلاھىي خەۋەر) خرىستىئان دىنىدىكىلەرنىڭ مۇقەددەس كىتابى . ئىسائىڭ ھاياتى ، پائالىيىتى بايان قىلىنغان ، Ⅱ ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا مەيدانغا كەلگەن .

بەلگىلەنگەن ئەقىدىلەرنىڭ ھەقىقەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش ، دىنىي ئەخلاق ، قائىدە - يوسۇنلار ، دىنىي ئۆلچەملەر توغرىسىدىكى پەن . ئىلاھىيەتنىڭ بارلىق ئېقىملىرى ئاللانى ئېتىراپ قىلىشقا ئاساسلىنىدۇ .

ئىمام [ئە .] (ئالدىدا تۇرغۇچى) مۇسۇلمانلارنىڭ

دىنىي رەھبىرى ، باشلىقى . ئىمام ئاتالغۇسى تۆۋەندىكى مەزمۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ : (1) سۈننىي مەزھىپىدە بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ ئالىي رەھبىرى ياكى بۈيۈك ئىمامى (ئىمام - كەبىر) ، يەنى خەلىپە ؛ (2) شەرىئەت مەزھەپلىرى (ھەنەپىيە ، مالىكىيە ، شافىئىيە ۋە ھەنبەلىيە) نىڭ ئاساسچىلىرى ؛ (3) شىئە مەزھىپىدە ئەڭ يۈكسەك دىنىي رەھبەر ھېسابلانغان ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ؛ (4) شىئە ۋە سۈننىي مەزھىپىدە ھەر بىر مەسچىتتە ناماز باشقۇرغۇچى ، يەنى مەسچىت ئىمامى .

ئىمامەت [ئە .] (باشقۇرۇش ، رەھبەرلىك) شىئە مەز-

ھىپىدە دۆلەتنى باشقۇرۇش ھوقۇقى توغرىسىدىكى تەلىمات . بۇ تەلىمات بويىچە مۇسۇلمان جامائەسى ياكى مۇسۇلمان دۆلىتىدە پەقەت مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەۋلادى (ئەلى ۋە پاتىمەدىن تارقالغان ئەۋلاد) ھۆكۈمران بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە دەپ قارىلىدۇ .

ئىمامىيلار شىئە مەزھىپىدىكى ئاساسىي ئېقىملاردىن بىرى ،

ئەلى ئەۋلادىغا مەنسۇپ 12 ئىمامنى ئېتىراپ قىلىدىغان مۆتىدىل شىئەلەر . ئىمامىيلار 11 - ئىمام ھەسەن ئەل - ئەسقەرىي (873 - يىلى ۋاپات بولغان) دىن كېيىن ، ئۇنىڭ ياش ئوغلى مۇھەممەدنى ئاخىرقى 12 - ئىمام دەپ ئېتىراپ قىلغان . رىۋايەتلەرگە كۆرە ، بۇ ئىمام يوقاپ كەتكەن (تا-رىختا ئۆلتۈرۈلگەن دېگەن گۇمان بار) ، ئىمامىيلار ئۇنى « يوشۇرۇنغان ئىمام » ، يەنى مەھدې دەپ جاكارلاپ ، ئۇ قايتىپ كېلىشى بىلەنلا ئادالەت

نەزەرىيىسى » X - IV ئەسىرلەردە راۋاجلىنىپ ، ئىبن رۇشىد پەلسەپەسىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان . ئىبن رۇشىدنىڭ قارىشىچە ، پەلسەپە ئالەمنى ئەقىل - ئىدراك بىلەن بىلىش ئارقىلىق ئىنساننى ھەقىقەتكە يېتەكلەپ بارىدۇ ، ئىلاھىيەت بولسا ، ۋەھىيگە ئېتىقاد قىلىش ئارقىلىق ھەقىقەتنى ئېچىپ بېرىدۇ ، پەلسەپە ئىلاھىيەتكە بويىسۇنماسلىقى لازىم . ئىبن رۇشىدنىڭ پىكىرىچە ئارىستوتېل پەلسەپىسىدىن كېلىپ چىقىدىغان ئالەمنىڭ يارىتىلمىغانلىقى ، خۇدا ۋە ئالەمنىڭ ئەبەدىيلىكى ، كىشى روھىنىڭ ئۆلۈمگە مەھكۇملۇقى توغرىسىدىكى خۇلاسەلەر ئالەمنىڭ يارىتىلغانلىقى ھەمدە روھنىڭ ئۆلمەسلىكى ھەققىدىكى ئىلاھىي قاراشلارغا قارىغاندا يۈكسەكرەك ھەقىقەتتۇر . « ئىككى ھەقىقەت نەزەرىيىسى » پەلسەپە تارىخىدا ئاكتىپ رول ئوينىغان ، راتىئونالىزمنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولغان ، پەلسەپە ۋە پەننىڭ مۇستەقىل راۋاجلىنىشىغا يول ئېچىپ بەرگەن . ئۇ يەنە ئويغىنىش دەۋرى ۋە يېڭى دەۋرنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدىمۇ ئۆزىنىڭ ئىسجاسىي ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان . روھانىيلار ئىككى ھەقىقەت نەزەرىيىسى تەرەپدارلىرىنى چەكلىگەن ، نازارەت ئاستىغا ئالغان ، ھازىرقى دەۋردە ئىسلامدىكى مۇدېرىزىم ئىلاھىيەتچىلىرى ئىككى ھەقىقەت نەزەرىيىسىنىڭ ئىلاھىيەت ۋە پەلسەپىۋى ئىلمىي بىلىشنىڭ بىر - بىرىدىن مۇستەقىللىكى ھەققىدىكى تەلىماتنى دەۋر روھىغا ماسلاشتۇرۇپ چۈشەندۈرۈپ ، شۇ ئارقىلىق پەن بىلەن دىننى كېلىشتۈرۈش ، پەن تەرەققىياتى دىننى رەت قىلمايدۇ ، دېگەن ئىدىيىنى ئاساسلاش ئۈچۈن پايدىلانماقتا .

ئىلاھىيەت [ئە] (ئاللا توغرىسىدىكى تەلىمات) ئاللا ۋە ئۇنىڭ سۈپەتلىرى ، بەلگىلىرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدىكى دىنىي تەلىماتلارنى ئاساسلاش ھەمدە ئىزچىللاشتۇرۇش ، دىن تەرىپىدىن

ئىشراق [ئە .] (پارلاش ، جىلۋە) سۇفلىققا خاس ئا .

تالغۇ ، دىنىي – مىستىك مەزمۇنغا ئىگە . سۇفلىق تەلىماتى بويىچە ، سۇفى جەزمەۋەگە چۈشۈپ ، ئاخىرىدا ئاللاغا يېقىنلىشىدۇ ۋە ئۇنىڭ نامىدىن سۆزلەشكە باشلايدۇ ، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ ھەمدە بۇ ھالەت ئىشراق دەپ ئاتىلىدۇ . ئىشراق سۇفلىقنىڭ باشلانغۇچ دەۋرلىرىگە خاس بولۇپ ، ئۇ سۇفلىقنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرى بايەزىد بىستامىي ، مەنسۇر ھەللاج ۋە باشقىلارنىڭ سۇفلىق كۆز قاراشلىرىدا ئىپادىلەنگەن . كېيىنكى ۋاقىتلاردا بارلىققا كەلگەن مىستىك پانتېزم ئىشراقنىڭ قىسمەن مەزمۇنىنىلا ئۆز ئىچىگە ئالغان . ئىشراقچىلار پەننىي تېئوسوفىيە (ئىلاھىي پەن) ۋە پەلسەپىگە بۆلگەن . ئۇلار تېئوسوفىيە ئالىي دۇنيانى ، نۇر ئالىمىنى ؛ پەل – سەپە بولسا تۆۋەن دۇنيانى ، يەنى ماددا ، ھەرىكەت ، ۋاقىت ، ماكان ۋە باشقىلارنى ئۆگىتىدۇ دەپ قارىغان .

ئىفتار [ئە .] (ئېغىز ئېچىش) – ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا

ئىپتار . ئىسلام دىنىدا روزا تۇتقان ئادەمنىڭ ئېغىز ئېچىشىدىن ئىبارەت دىنىي ئادەت . قۇرئاندا كۆرسىتىلىشىچە ، روزا تۇتمىغان ئادەم باشقىلارنى تاام بىلەن تويدۇرۇشى لازىم . شۇنىڭغا ئاساسەن ئىپتارلىق قىلىش – روزا كۈنلىرى روزا تۇتقانلارغا زىياپەت بېرىش ئادىتى كېلىپ چىققان .

ئىككى ھەقىقەت نەزەرىيىسى

ھەقىقىتىنى بىلىش خۇداغا يېقىنلىشىشنىڭ ئىككى مۇستەقىل يولى دەپ چۈشەندۈرىدىغان تەلىمات . « ئىككى ھەقىقەت نەزەرىيىسى » شەرق پەلسەپىسى تارىخىدا ئۇزاق بىر دەۋرنى بېسىپ ئۆتكەن . ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۈيۈك مۇتەپەككۈرى فارابىي ، ئىبن سىنا ، بېرونىي قاتارلىقلار ئىككى ھەقىقەت نەزەرىيىسىگە دەسلەپ يېقىنلاشقانلاردۇر . « ئىككى ھەقىقەت

ئىسمائىلىيلاردىن نىزارىيلار (ھەشاشىيلار) ، مۇستەئىلىيلار ، دروزلار ، قەرمەتلەر ئايرىلىپ چىققان . ھازىر سۈرىيە ، ئىران ، پاكىستان ، شۇنىڭدەك ئافغانىستاننىڭ شىمالىدا نىزارىيلار ؛ يەمەن ، ھىندىستان ، پاكىستان ، مىسىردا مۇستەئىلىيلار ؛ سۈرىيە ، لىۋاندا دروزلار ساقلنىپ قالغان .

ئىسناد [ئە .] (دەلىل ، ئاساس) ھەر بىر ھەدىسنىڭ تەركىبىي قىسمى . ھەدىسنىڭ باشلىنىشىدا ، ئۇنى بىرىنچى بولۇپ ئېيتقان ۋە ئاڭلىغان كىشىدىن باشلاپ ، ھەدىسنى توپلىغۇچىغىچە بولغان بارلىق شەخسلەرنىڭ ئىسىملىرى بىرمۇ بىر كۆرسىتىلىدۇ ھەمدە ئۇ ھەدىسنىڭ ئاساسى ، دەلىلى قىلىنىدۇ . ئۆلىمالار ھەدىسنىڭ ئىشەنچلىك ياكى ئىشەنچسىزلىكىنى شۇ ئىسىملاردىن سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق تەكشۈرۈپ چىقىدۇ . ھەدىسنى يېزىپ قالدۇرغان كىشىلەرنىڭ ياشىغان يىللىرى توغرا كەلسە ۋە ئۇلار ئىسلامدا ئابزوي قازانغان كىشىلەردىن بولسا ئىسناد توغرا تېپىلىدۇ ، ھەدىسمۇ توغرا بولغان بولىدۇ .

ئىسھاق پەيغەمبەر ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى . ئۇ قۇرئاندا « ھۈرمەتلىك پەيغەمبەر » سۈپىتىدە ئورۇن ئالغان . قۇرئاندا بايان قىلىنىشىچە ، پەرىشتىلەر ئۇنىڭ تۆرىلىدىغانلىقىدىن ئالدىن خۇش خەۋەر بەرگەن . ئىسھاق ئەلەيھىسسالام شام ۋە يەلەستىن زېمىنلىرىدا ياشىغان كەنتلارغا پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتىلگەن .

ئىشان [پ] سۇفىزىمدا دىنىي باشلىقلارنىڭ ئۇنۋانى . ئىسمائىلىيلار مەزھىپى جامائەسىنىڭ رەھبەرلىرىمۇ ئىشان دەپ ئاتالغان . ئوتتۇرا ئەسىرلەردە سۇفىلارنىڭ باشلىقلىرىغا مۇراجەت قىلىشتا ، ئۇلارنىڭ ئىسمى ئورنىدا ئىشان ، بەزىدە « پىر » ئاتالغۇسى ئىشلىتىلگەن .

تەرەپدارلىرى بولغان يەنە بىر قىسىم شىئەلەر بولسا ، ئالتىنچى ئىمام جەئفەر
 سادىقنىڭ چوڭ ئوغلى ئىسمائىل (تارماق مەزھەپ شۇنىڭ نامى بىلەن ئا-
 تالغان) نىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشقان . ئىمام جەئفەر ئىچىملىك ۋە مەئشەپكە
 بېرىلگەن ئىسمائىلنى ۋارىسلىق ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىپ ، كىچىك ئوغلى
 مۇسا كازىنى ۋارىس قىلىپ تەيىنلىگەن . بۇنىڭدىن نارازى بولغان ئىسمائىل
 ئىل تەرەپدارلىرى ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئىسمائىلنى ئىمام دەپ ئېلان
 قىلغان . كېيىنكى ۋاقىتلاردا ، بولۇپمۇ $X - II$ ئەسىرلەردە خەلىپە
 لىكتە كۆتۈرۈلگەن ئىنتايىن كۆپ قوزغىلاڭلار ۋە لەخت ئۈچۈن بولغان
 كۈرەشلەردە ئىسمائىلىيلار تەلىماتى دىنىي ئىقاب ئورنىدا خىزمەت قىلغان .
 ئىسمائىلىيلار IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا رەسمىي مۇستەقىل مەزھەپ
 سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان ھەم باشقا ئېقىملارنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئۇلار-
 نىڭمۇ مۇرەككەپ دىنىي - پەلسەپىۋى سىستېمىسى شەكىللەنگەن .
 ئىسمائىلىيلارنىڭ تەلىماتى ئىككىگە ، يەنى زاھىرىي (تاشقى) - ئاشكارا
 ۋە باتىنىي (ئىچكى) - مەخپىي تەلىماتقا بۆلۈنگەن . زاھىرىي تەلىماتى
 مەزھەپنىڭ ئومۇمىي تەلىماتىدىن ئانچە پەرقلەنپ كەتمەيدۇ ، بۇ تەلىمات
 مەزھەپنىڭ مەخپىي تەلىماتىدىن خەۋەرسىز بولغان ئاددىي ئىسمائىلىيلار
 ئاممىسىغا قارىتىلغان ، باتىنىي تەلىماتى خۇدا مۇتلەق ، ئالىمىي ئەقىل ، ئا-
 لىمىي جان ، بىرلەمچى ماددا ، ماكان ، ۋاقىت ، كامالەتكە يەتكەن ئىنسان
 (پەيغەمبەر) دىن ئىبارەت يەتتە باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .
 ئىسمائىلىيلار تەلىماتى بويىچە ، كامالەتكە يەتكەن ئىنسان (ئەل - ئىنسان
 ئەل - كامىل) ئۆزىدە « ئالىمىي ئەقىل » نى ئەكس ئەتتۈرگەن ئاتىق
 بولۇپ ، ئالانىڭ تەلىماتىنى ئىنسانلارغا يەتكۈزىدۇ . ئۇنىڭ ياردەمچىسى
 سامىت (جىم تۇرغۇچى) بولسا پەيغەمبەر تەلىماتىدىكى باتىنىي مەزمۇنى
 چۈشەندۈرىدۇ ، دەپ قارىلىدۇ . ئوتتۇرا ئەسىرگە كەلگەندە

پايدىلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى نەزمىيىسىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىللە ، كاپىتالىزمنىڭ ئالدامچىلىقىنى ، بايلىق توپلاشتا يول قويىدىغانلىقىنى ، پارىخورلۇقنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى ئەيىبلەيدۇ .

ئىسمائىل قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان پەيغەمبەرلەردىن بىرى ،

ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئوغلى ئىسمائىل بىلەن بىللە كەئبەنى بىنا قىلغان . رىۋايەت قىلىنىشىچە ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام خوتۇنى ھاجەر بىلەن بىللە مەككىگە بارغان . بۇ چاغدا مەككە قاقاس چۆل بولۇپ ، ئادىمىزات ياشىمايتتى . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئانا - بالا ئىككىسىنى مەككىدە قالدۇرۇپ ئۆزى پەلەستىنگە كەتكەن . ئالغان سۈيى تۈگەپ ، تەشەللىقتا قالغان ھاجەر سەفا ۋە مەرۋە تاغلىرى ئارىسىدا يەتتە قېتىم يۈگۈرگەن (كەئبەنى زىيارەت قىلىشقا بارغان ھاجىلارنىڭ بۇ ئارىلىقتا يۈگۈرۈش ئادىتى ئەنە شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان) . شۇ پەيتتە ، ئىسمائىلنىڭ ئايىغى ئاستىدىن زەزمە بۇلىقى پەيدا بولۇپ ، ئۇنىڭدىن مۇقەددەس سۇ ئېتىلىپ چىققان . رىۋايەتتە يەنە ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى ئىسمائىلنى خۇدا يولىدا قۇربانلىق قىلماقچى بولغانلىقى ، لېكىن ، ئالانىڭ ئۇنىڭ ئورنىغا قوچقار ئەۋەتىپ بەرگەنلىكى سۆزلىنىدۇ . مۇھەممەد پەيغەمبەر ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ نەسلىدىن .

ئىسمائىلىيلار VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىئە مەزھىپىدە

شەكىللىنىپ ، X - XI ئەسىرلەردە يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرقتە كەڭ تارقالغان تارماق مەزھەپ . ئىسمائىلىيلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئەرەب خەلىپىلىكىدە فېئودال گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ۋە خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ كۈچىيىشىنىڭ مەھسۇلى . شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ بىر قىسمى خەلىپىلىك تەختىنى ئىگىلىگەن ئابباسىيلار بىلەن مەلۇم دەرىجىدە كېلىشىپ ئىش تۇتقان . ئابباسىيلارغا قارشى كۈرەشنى داۋام قىلدۇرۇش

« ئىسلام ئىقتىسادى » ھازىرقى دەۋردە ئىسلامنىڭ

ئىجتىمائىي ، ئەخلاقىي ئۆلچەملىرى بىلەن بەلگىلىنىدىغان ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئالاھىدە يولى توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلارنى ئىپادىلەيدىغان كۆز قاراش . بۇ كۆز قاراش مۇستەقىللىققا ئېرىشكەن ئاسىيا ۋە ئافرىقىنىڭ قىسمەن دۆلەتلىرىدە ئالاھىدە تەشەببۇس قىلىنماقتا . ھازىرقى زامان « ئىسلام ئىقتىسادى » نەزەرىيىسىنىڭ ئومۇمىي مەقسىتى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرگىمۇ ، سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرگىمۇ تەۋە بولمىغان ، قۇرئان ۋە شەرىئەت قائىدىلىرىگە ئاساسلانغان مۇستەقىل ئىقتىسادىي سىستېمىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش . ئۇنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى خۇسۇسىي ياكى كوللېكتىپ ئەمگەك ئارقىلىق قولغا كەلگەن مۈلۈكنى ھىمايە قىلىش ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە خۇسۇسىي ياكى كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىق قىلىش شەكىللىرىنى « گارمونىك » ھالدا راۋاجلاندۇرۇش ، كاپىتالىنى ئەمەس ، بەلكى خۇسۇسىي ئەمگەكنى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ ئاساسى دەپ بىلىش ، سۈتخورلۇقنى ، جۈملىدىن بانكا پىرسەنتىنى مەنئى قىلىش ، مال - دۇنيانىڭ بىر گۇرۇھ ئادەملەرنىڭ قولىدا يىغىلىپ قېلىشىغا يول قويماسلىق ، ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار (جۈملىدىن ھۈنەرۋەنلەر) نى قوللاپ ، مونوپولىيىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىنى توسۇش ، خۇسۇسىي ئىستېمالنى چەكلەشنى تەشەببۇس قىلىش ئارقىلىق « مۆتىدىل ئىقتىساد » بەرپا قىلىش . « ئىسلام ئىقتىسادى » دا ماددىي ئامىلغا قارىغاندا « دىنىي - ئەخلاقىي » ئامىل يۇقىرى ئورۇنغا قويۇلىدۇ . « ئىسلام ئىقتىسادى » نەزەرىيىچىلىرىنىڭ قارىشىچە « غەيرىي دىندىكى دۆلەتلەر » شەرقنىڭ « مالىيە قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىشقا قادىر ئەمەس » . « ئىسلام ئىقتىسادى » كۆز قارىشىدىكىلەر كاپىتالىزمنىڭ خۇسۇسىي مۈلكىنىڭ دەخلىسىزلىكى ، ھەركىمنىڭ ئۆز ئەمگەك مېۋىسىدىن

مۇسۇلمان نەزەرىيىچىلىرى ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىرگە خاس تەسەۋۋۇر ۋە چۈشەنچىلىرىنى يېڭى شارائىتنىڭ تەلپىگە ماسلاشتۇرۇپ ، قايتىدىن قاراپ چىقىش ۋە چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنۇش باشلانغان . ئافغانىستانلىق مەشھۇر مۇتەپەككۇر جامالىدىن ئەففاننى ۋە ئۇنىڭ مىسىرلىق ئەگەشكۈچىلىرى مۇھەممەد ئەبدا ۋە ئابدۇللا نادىم ، قاسىم ئەمىن ، ھىندىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇر ئەربابى سەيد ئەخمەدخان ، سۈرىيىلىك پەيلاسوپ ئابدۇرراھمان ئەل - كاۋاكىبىي ۋە باشقىلار ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقىغا ئاساس سالغان . ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقى نەزەرىيىچىلىرى جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى كۆزدە تۇتۇپ ، سانائەت ، سودا ۋە پۇل مۇناسىۋىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ، باشقا مۇسۇلمان بولمىغان دۆلەت ۋە خەلقلەر بىلەن مۇناسىۋەتنى كېڭەيتىشكە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان ئىسلام پرىنسىپلىرى ۋە شەرىئەت ئۆلچەملىرىنى قايتا ئىزاھلاپ يەتتۇا بەرگەن . ئۇلارنىڭ سىياسىي قاراشلىرىدا غەرب دۆلەتلىرىنىڭ مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىگە قاراتقان مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىگە قارشى كۈرەش مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ . قىسمەن ئىسلاھاتچىلار (سەيد ئەخمەدخان ۋە مۇھەممەد ئەبدا) مەلۇم دەۋرگىچە مۇستەملىكىچىلەر بىلەن كېلىشىش ھالىتىدە تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلگەن . لېكىن ، ئومۇمەن ئالغاندا ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقى ئىدىئولوگىيىسى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە جاھانگىرلىككە قارشى ئىدىيىسىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە چوڭ رول ئوينىغان . كېيىنكى ۋاقىتلاردا مىللىي ئازادلىق ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ئىدىيىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ، شۇنىڭدەك ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دەۋردە ئىسلام غايىۋى تەرەققىياتىنىڭ يېڭى باسقۇچى بولغان ئىسلام مۇدېرنىزىمنىڭ شەكىللىنىشىگە شارائىت ھازىرلاپ بەرگەن .

قىلەر ئارىسىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان گۇرۇھلاردىن تەشكىللەنگەن .
 تەسىرى ئەڭ كۈچلۈك گۇرۇھلاردىن بىرى « مۇسۇلمان قېرىنداشلار » (« ئەل - ئىخۋانۇل مۇسلىمىن ») ئۇيۇشمىسى بولۇپ ، ئۇ
 1954 - يىلى مىسىردا ناسىر زۇڭتۇڭ (1918 - 1970) ۋاقتىدا چەكلەنگەن .
 گەن . سادات زۇڭتۇڭ (1918 - 1981) نىڭ ئىسلام
 ئېكىستېمىزىمچىلىرىنىڭ قىسمەن تەلەپلىرىگە قوشۇلۇپ ، زۆرۈر ئېيتىلغاندا
 ئۇلارنى ئۆز تەرىپىگە تارتىشقا ئۇرۇنۇشمۇ ئەمەلگە ئاشمىغان . ھازىر 30 غا
 يېقىن مەملىكەتتە ئىخۋانلار بار . ئۇلارنىڭ ئىچىدە « جامائە تۇل -
 مۇسلىمىن » گۇرۇھى تېررورلۇق ھەرىكىتى بىلەن ئالاھىدە ئايرىلىپ تۇرىدۇ .
 مىسىر ھەربىي سوتى قانۇنىسى دەپ ئېلان قىلغان بۇ گۇرۇھ
 تارقىلىپ كەتمەي « ئەتتە كفىرۇل - ھىجرەت » نامى بىلەن ھەرىكەت
 قىلماقتا . ئىسلام ئېكىستېمىزىمىنىڭ يەنە بىر گۇرۇھى « ئەل جىھاد - ئەل
 ئىسلامى » . تۇنىس قۇندا مېتالىزىمچىلىرى تەرىپىدىن زەيتۇنە داشۇسىنىڭ
 مەركىزىدە قۇرۇلغان « قۇرئاننى ھىمايە قىلىش ئۇيۇشمىسى » مۇ ئىسلام
 ئېكىستېمىزىمىغا كىرىدۇ . بۇ تەشكىلاتنىڭ بىر قانچە شەھەرلەردە شۆبىلىرى
 بار .

ئىسلام ئىسلاھاتچىلىقى ئىسلام دىنىنى ئىسلاھ قىلىش ،

ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئەسەردىكى فېئوداللىق تۈزۈم شارائىتىغا خاس تەلىماتىنى
 مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە شەكىللىنىشكە باشلىغان بۇرژۇئازىيە مەنپەئەتتىگە
 ماسلاشتۇرۇپ ، قايتا چۈشەندۈرۈشكە قارىتىلغان ھەرىكەت ۋە
 ئىدىئولوگىيە . نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە (بۇ -
 لۇپمۇ مىسىر ، سۈرىيە ، لىۋان ، ھىندىستاندا) $x \propto$ ئەسەرنىڭ
 ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى
 روشەن ھالدا راۋاجلىنىشقا باشلىدى . شۇ مۇناسىۋەت بىلەن قىسمەن

ئىسلام پرىنسىپلىرى ئاساسىدا تەرەققىياتنىڭ يېڭى يولىنى تۈزۈپ چىقىشنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى قىلغان. ئىسلام مۇدېرنىزمى كەڭ مەنىدە ئىسلام تەلىماتىنى ھازىرقى ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىيات تەلپىگە ماسلاشتۇرۇش ھەرىكىتىدىن ئىبارەت. ئىسلام مۇدېرنىزمى دىندا « ئىجتىھاد ئىشىكلىرى ئوچۇق » دېگەن پرىنسىپقا ئەمەل قىلىدۇ. ئۇلار « غەيرىي ئىسلام » مەدەنىيىتىنى بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىشنى ياقلايدۇ.

ئىسلام ئۇيغۇنىشى ئىسلام ئىلاھىيەتچىلىكى

ئېقىملىرىدىن بىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلغان ئاتالغۇ. بۇ ئېقىمنىڭ نەزەرىيەچىلىرى قۇرئان ۋە سۈننەتنى ئىسلام دىنىنىڭ بىردىنبىر مەنبەيى ھېسابلاپ، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مۇھەممەد پەيغەمبەر دەۋرىدىكى ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرىنى تۇرمۇشقا تەتبىقلاش كېرەك دېگەن ئىدىيىنى تەرغىپ قىلىدۇ. X VIII ئەسىردە ئەرەبىستاندا ۋەھابىيلىقنىڭ ئاساسچىسى بولغان مۇھەممەد ئىبن ئابدۇل ۋەھەب ئېتىقادنىڭ ئۇيغۇنىشى توغرىسىدىكى تەلەپات بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان. X IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا « ئىسلام ئۇيغۇنىشى » ئىسلامدىكى ئىسلاھاتچىلىق شەكىللىرىدىن بىرىگە ئايلانغان.

ئىسلام ئېكستىرېمىزمى غەربتىكى كۈچلۈك

دۆلەتلەرنىڭ تەسىرىگە ۋە غۇستەقىللىكتىن ئايرىلىپ قېلىش خەۋىگە قارشى قەدىمكى ئىسلام غايىلىرىنى قايتا تىكلەش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىۋاتقان گۇرۇھلارنىڭ دىنىي، سىياسىي قارىشى، ئىسلام ئېكستىرېمىزمچىلىرىنىڭ پائالىيىتى 70 - يىللاردا مىسىردا قانات يايدىغان. ئۇلار تەشكىلىي جەھەتتىن بىر پارتىيىگە ئۇيۇشمىغان بولسىمۇ، تۈرلۈك تەبىئە

تۈگىگەن؛ (5) سۇفلىق ياكى تەساۋۇپ تەرىقەتلىرى. مۇسۇلمان دۆ-
لەتلىرىدە سۇفلىق غايىلىرى كەڭ - كۆلەمدە تارقالغاچقا، ئۇلارنىڭ
پىرلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان ناھايىتى كۆپ ئېقىملار پەيدا بولغان،
لېكىن كۆپىنچىسى ئوتتۇرا ئەسىردىلا يوقىلىپ كەتكەن. شۇنداقسىمۇ
كېيىنكى ۋاقىتلاردا سۇفلىق تەرىقەتلىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا نەقىشەن-
دىيلىك، يەسەۋىيلىك، كۇبرەۋىيلىق، باشقا مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدە
ئوتتۇرا ئەسىرلەردىلا مەيدانغا كەلگەن قادىرىيلار، يېكتاشىيلار، رىفا-
ئىيلار، تەيغۇرۇيلار، سۇھراۋەردىيە، مەۋلەۋىيىلەر، شازىلىيلار،
چىشتىيىلەر، سەفاۋىيلار، ھەيدەرىيىلەر، نىئمەتۇللاھىيلار، جالالىيلار كەڭ
تارقالغان. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ھازىرمۇ مەۋجۇت. ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ
ئاخىرلىرى ۋە يېقىنقى دەۋردە ئەرەب مەملىكەتلىرى، ئافرىقا، شەرقىي
جەنۇبىي ئاسىيادا سەلەفىيلار، شەرتەرىيىلەر، رەشىدىيلار، رەھمانىيلار،
تەيىبىيىلەر، تىنائىيلار، ئەممارىيلار، ھەمالىيلار، مورىدىيلار، بەرقىيىلەر،
ئىدىرىسىيلار، سەنۇسىيلار، غوپۇرىيلار قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق تەرىقەت
تارقالغان. خىلمۇ خىل ئېقىم ۋە مەزھەپلەرنىڭ شەكىللىنىشىگە ئالدى بى-
لەن ئىجتىمائىي - سىياسىي ھەرىكەتلەرنىڭ دىنىي شەكىلىدە نامايان
بولۇشى سەۋەب بولغان. ئاندىن قالسا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان خەلق-
لەرنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى، بۇرۇنقى دىنىي ئېتىقادلىرى، شۇنىڭدەك
ئۇلار ياشىغان جۇغراپىيىلىك شارائىتىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن.

ئىسلام مودېرنىزمى

خان ئۈچ ئېقىم (ترادىتسئوناللىزم ۋە فۇندا مېنتاللىزم بىلەن بىللە) نىڭ
بىرى. ئۇ ئىسلام تەلىماتىنى يېڭى دەۋرگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇش، ئىسلام دى-
نىنىڭ سىياسىي، قانۇنىي، ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىگە دائىر ئەقىدىلىرىنى
يېڭىچە چۈشەندۈرۈش، ئىقتىسادىي تۇرمۇشنى تەرتىپكە سېلىش ۋە

چەملىرىگە ئائىت بىر قاتار مەسىلىلەردە بىر - بىرىدىن پەقلىنىدىغان ئۈچ ئاساسىي مەزھەپ مەيدانغا كەلگەن . ئۇلاردىن سۈننىي ۋە شىئە مەزھىپى ھازىرمۇ مەۋجۇت . لېكىن خاۋارىجلار مەزھىپى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىلا ھەر خىل تارماق مەزھەپلەرگە بۆلۈنۈپ ، كېيىن يوقىلىپ كەتكەن ، ئۇنىڭدىن پەقەت بىرلا ئىبادىيلار مەزھىپى ساقلىنىپ قالغان ؛ (2) ئىسلامدىكى مەزھەپلەر ماھىيەتتە ئەقىدىۋى تەلىمات ۋە دىنىي مۇراسىملار جەھەتتە بىر - بىرىدىن ئاز -تولا پەرقلىنىدىغان دىنىي گۇرۇھلار (ئەرەبچە فىرقە) . ئىسلامدىكى مەزھەپلەرنىڭ كۆپىنچىسى شىئە مەزھىپىدىن بۆلۈنۈپ چىققان . ئۇلاردىن قەرىمەتلەر ، ئىسمائىلىيلار ، زەيدىيلەر ، نۇسەيرىيلار ، ئەلىئىلاھىيلار ، دروزلار ۋە باشقىلار ، ئۇلاردىن يەنە كىچىك تارماق مەزھەپلەر ، كېيىنكى دەۋرلەردە بابىيلىق ، باھائىيلىق تارماق مەزھەپلىرى مەيدانغا كەلگەن . سۈننىي مەزھىپى ئىسلامدىكى ئورتودوكسال دىنىي تەلىمات بولۇپ ، ئوتتۇرا ئەسىردە ئۇنىڭدىن تارماق مەزھەپلەر بۆلۈنۈپ چىقىمىغان . ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە يېقىنقى دەۋرگە كەلگەندە ئۇنىڭدىنمۇ تارماق مەزھەپ ۋە ئېقىملار ، مەسىلەن ، رەۋشەنىيلەر (X III ئەسىردە) ، ۋەھابىيلار ، مەھدىيلەر ۋە پان ئىسلامىزم قاتارلىقلار مەيدانغا كەلگەن ؛ (3) مەزھەپلەر ، شەرىئەت مەزھەپلىرى ئىسلامدىكى بۆلىنىشنىڭ ئالاھىدە شەكلىدىن ئىبارەت ؛ (4) مەزھەپلەر ئىلاھىيەت ئېقىملىرى بولۇپ ، ئۇلار ئىسلام ئىلاھىيىتىنىڭ شەكىللىنىش باسقۇچىدا ئىلاھىيەتكە دائىر ئايرىم مەسىلىلەردىكى ئىختىلاپلار تۈپەيلى مەيدانغا كەلگەن . ئەشئەرىيەلىر ، جەبەرىيەلەر ، قەدەرىيەلەر ، سىفەتىيەلەر ، مۇرجىئىيەلەر ، مۇتەزىلىيەلەر ۋە باشقىلار ئەنە شۇنداق ئېقىملاردۇر . ئورتودوكسال ئىسلام ئىلاھىيەت تەلىماتى بولغان كالام شەكىللىنىپ ھۆكۈمران ئورۇنغا چىققاندىن كېيىن ، ئىلاھىيەت ئېقىملىرى تەدرىجىي يوقىلىپ ، X IV ئەسىردىن كېيىن

كاسىپ باشچىلىقىدىكى كاتىبات باشقارمىسى رەھبەرلىك قىلىدۇ ، ئىش بېجىرىش ئورنى جىددە شەخىرىدە . ئىسلام ۋە كىلىللىرى يىغىنى تەشكىلاتىنىڭ مەقسىتى ، ئىزا دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي ، پەن - مەدەنىيەت ۋە باشقا ساھەلەردىكى بىرلىكى ۋە ھەمكارلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش ھەمدە ئىزا دۆلەتلەر خەلقئارا تەشكىلاتلىرىنىڭ مەسلىھەت يىغىنلىرىنى چاقىرىش ، ئىرقىي بۆلۈنۈش ۋە ئىرقىي كەستىشنى ، مۇستەملىكىچىلىكنىڭ ھەرقانداق شەكىللىرىنى تۈگىتىشكە تىرىشىش ، خەلقئارا خەۋپسىزلىكنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن ، توغرا ، زۆرۈر بولغان تەدبىرلەرنى قوللىنىش ، « مۇقەددەس جايلار » نى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە پەلەستىن خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرىشىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەشتۈرۈش . ئىسلام ۋە كىلىللىرى يىغىنى تەشكىلاتىنىڭ ئىسلام تەرەققىيات بانكىسى ، ئىسلام فوندى جەمئىيىتى ، خەلقئارا ئىسلام ئىنقىلابىي ئاگېنتلىقى ۋە باشقا ياردەمچى ، تەشكىلاتلىرى بار .

ئىسلام مەزھەبىچىلىكى ئىسلامدا ئىجتىمائىي ، سىنىپىي زىددىيەتلەر ۋە ھاكىمىيەت ئۈچۈن بولغان كۈرەشلەر جەريانىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن ھەرخىل ئېقىملارنىڭ ئومۇمىي نامى . مەزھەپ تار مەنىدە شەرىئەتكە خاس ھوقۇق سىستېمىسىنى كۆرسەتسە ، كەڭ مەنىدە دىندارلارنىڭ تۈرلۈك گۇرۇھلارغا بۆلۈنۈشىنى بىلدۈرىدۇ . شۇ مەنادا ئىسلام مەزھەبىچىلىكى ئىسلام دىنىغا تەئەللۇق بولغان بارلىق گۇرۇھلارنىڭ بۆلۈنۈش ۋە شەكىللىنىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئۇلارنىڭ بەش تۈرى بولۇپ ، ئۇلارنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش كېرەك : (1) ئىسلامدىكى ئاساسىي مەزھەپ . ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە يۈز بەرگەن ئىختىلاپلار نەتىجىسىدە ، دىنىي تەلىمات ، دىنىي مۇراسىملار ، ئەخلاق ۋە ھوقۇق ئۆلچ

مىدىكىلەرگە ئوخشاش دىن ۋە سىياسەتنى بىر نەرسە دەپ چۈشىنىدۇ ، پەرق شۇ يەردىكى ئۇلار ئىسلام بىلەن مىللەت مەنپەئىتىنى بىر ياكى يېقىن دەپ ھېسابلايدۇ . ئىسلام قۇندا مېنتاللىزىمى ئېقىمىدىكىلەرنىڭ مەقسىتى ئىجتىمائىي ئادالەت ئۈچۈن كۈرەش قىلىش . ئۇلار تۆۋەن تەبىقىدىكىلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى ئۆزىنىڭ ۋەزىپىلىرىدىن بىرى دەپ بىلىدۇ .

ئىسلام ئېنىسكلوپىدىيىسى ئىسلام دىنىغا دائىر

ئۇنىۋېرسال ئېنىسكلوپىدىيە . ئىسلام دىنىغا ئائىت بارلىق مەسىلىلەر ۋە ئا- تالغۇلارنى ھەمدە مۇسۇلمان دۆلەتلىرىگە دائىر مەلۇماتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان . نېمىس ، گوللاندى ، فرانسوز ، ئىنگلىز شەرقشۇناسلىرىنىڭ تەشەب- بۇسى بىلەن X X ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ نەشر قىلىنىشقا باشلىغان . 1908 - 1938 يىللاردا نېمىس ، ئىنگلىز ، فرانسوز تىللىرىدا تۆت جىلدلىق قىلىنىپ لېيىدىندا نەشر قىلىنغان . 1933 - 1965 يىللاردا ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ بېسىلغان . 1950 - يىلى ئىستانبۇلدا تۈرك تىلىدا قايتا ئىشلەنگەن ۋە تولۇقلانغان ھالدا بېسىلغان . 1954 - يىلىدىن باشلاپ ياۋروپا ۋە ئامېرىكىنىڭ مەشھۇر شەرقشۇناسلىرى ئىسلام ئېنىسكلوپىدىيىسىنى قايتا نەشر قىلىش ئۈستىدە ئىزدەنمەكتە . ئىسلام ئېنىسكلوپىدىيىسى ئىسلامنى ۋە شەرق تارىخىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان مۇھىم مەنبەدۇر .

ئىسلام ۋەكىللىرى يىغىنى تەشكىلاتى 45 دۆلەتنى

ئۆز ئىچىگە ئالغان خەلقئارا تەشكىلات . 1969 - يىلى رابات (ماراكەش) دا ئېچىلغان مۇسۇلمان مەملىكەتلىرى دۆلەت باشلىقلىرىنىڭ يىغىنىدا قۇ- رۇلغان . تەشكىلاتنىڭ ئالىي ئورگىنى - دۆلەت ۋە ھۆكۈمەت باشلىقلىرى يىغىنى (ئۈچ يىلدا بىر قېتىم چاقىرىلىدۇ) بولۇپ ، ھەر يىلى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلىدۇ . كۈندىلىك ئىشلارغا باش

ئىسلام تەشكىلاتلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى ماسلاشتۇرۇش ئالىي كومىتېتى تەسىس قىلىنغان . 1980 - يىلى جاكارىدا ئېچىلغان ئىسلام ئاممىۋى ئاخبارات ۋاستىلىرى خەلقئارا يىغىنىدا ، مۇسۇلمان ئاخبارات ۋاستىلىرى ئالىي كېڭىشى (تۇرۇشلۇق ئورنى مەككىدە) تەسىس قىلىنغان . بۇ ئىككى تەشكىلاتنىڭ رەھبەرلىك ئورنىنى ئىسلام دۇنياسى ئىتتىپاقى رەھبەرلىكى ئىگىلىگەن .

ئىسلام سېلىقلىرى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ ئۆز ئاھالىدە

سىدىن ئېلىنىدىغان ھەر خىل سېلىقلار ۱۱۰ - ۱۱۱ ئەسىرلەردە ئەرەب خەلىپىلىكى مالىيە سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشى جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن . دەسلەپتە باشقا دىندىكىلەردىن جىزىيە ، خىراج ، مۇسۇلمانلاردىن زاكات ، ئۆشۈر ئېلىنغان . ھازىرقى ئىسلام سېلىقلىرى جەمئىيەت كىرىمىنى قايتا تەقسىملەش يولى ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئادالەتنى كاپالەتكە ئىگە قىلىشنىڭ ۋاسىتىسى سۈپىتىدە قارىلىپ ، ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلمەكتە .

ئىسلام فۇندا مېنتاللىزىمى ئىسلام دىنىدا ھازىر مەۋجۇت

بولغان ئۈچ ئېقىم (ترادىتسىئوناللىزم ۋە مودېرنىزم بىلەن بىللە) نىڭ بىرى . بۇ ئېقىمدىكىلەر ئۆزىنى دىنىي ئۇيغىنىش تەرەپدارلىرى دەپ ئاتايدۇ . ئىسلام فۇندا مېنتاللىزىمنىڭ ئاساسىي كۆز قارىشى ئىسلامنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرى كاپىتاللىزمدىنمۇ ، سوتسىيالىزمدىنمۇ پەرق قىلىدىغان مۇستەقىل « ئىسلام تەرەققىيات يولى » نى بەلگىلەپ بېرىدۇ دېگەندىن ئىبارەت . شۇڭا ئۇلارغا ئىسلام فۇندا مېنتاللىزىمى دېگەن نام بېرىلگەن . ئۇلار ئىسلام مۇدېرنىزمى ئېقىمدىكىلەرگە قارشى ھالدا ، ئىسلام پرىنسىپلىرىنى ھازىرقى دەۋر ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇپ قايتىدىن ئىزاھلاشقا بولىايدۇ ، دەپ قارايدۇ ، ئىسلام فۇندا مېنتاللىزىمى ئېقىمدىكىلەر ترادىتسىئوناللىزم ئېقىمىدە

لىكى سۈپىتىدە ئىسلام دىنارى ئىشلىتىلىدۇ ، قوبۇل قىلىنغان قائىدە بويىچە بانكىنىڭ مەبلىغى ئىككى مىليارد دىنار بولۇشى كېرەك .

ئىسلام ترادىتسىئوناللىزىمى ئىسلام دىنىدا ھازىر مەۋجۇت بولغان ئۈچ ئېقىم (قۇندا مېنتاللىزىم ۋە مودېرنىزىم بىلەن بىللە) نىڭ بىرى . ئىسلام ترادىتسىئوناللىزىمى ئېقىمىدىكىلەر ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام ئەقىدىلىرىگە ئىزچىل ئەمەل قىلىپ ، ئىسلام دىنىنى ئىسلاھ قىلىشقا قارشى تۇرىدۇ . ئۇلار مۇسۇلمانلار قايسى مىللەتتىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئىسلام ئەقىدىلىرىگە سۆزسىز ئەمەل قىلىشى كېرەك ، مۇسۇلمان جامائەسى ئەزالىرى ، يەنى ئۈممەتلەر تەڭ ھوقۇقلۇق ، ئۇلارنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ قارماسلىق كېرەك ، دېگەن كۆز قاراشنى قوۋۋەتلەيدۇ ھەم ئالغا سۈرىدۇ .

ئىسلام دۇنياسى ئىتتىپاقى دۇنيانىڭ تۈرلۈك رايونلىرى ۋە دۆلەتلىرىدىكى مەشھۇر مۇسۇلمان ئەربابلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرىدىغان خەلقئارا ئىسلام تەشكىلاتى . 1962 - يىلى قۇرۇلغان ، تۇرۇشلۇق ئورنى مەككىدە . ئالىي ئورگىنى كېڭەش يىغىنى بولۇپ ، ئۇنىڭغا 54 دىنىي ئەرباب قاتنىشىدۇ . ئەمەلىيەتتە رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى سەئۇدى ئەرەبىستانى ئىسلامىيە تەشكىلاتىدىن سايلىغان باش كاتىپ ئۆتىەيدۇ . تەشكىلاتنىڭ مەقسىتى « ئىسلام تەلىماتىنى پۈتۈن دۇنياغا تارقىتىش » . ئەرەب تىلىدا « ئەخبارۇل ئالەمىل - ئىسلامى » (« ئىسلام دۇنياسى ئاخباراتى ») ھەپتىلىك گېزىتىنى ھەمدە ئەرەب ۋە ئىنگلىز تىلىدا « رابىتەئۇل ئالەمىل - ئىسلام » ژۇرنىلىنى نەشر قىلىدۇ . بۇ تەشكىلاتنىڭ ئوندىن ئارتۇق دۆلەتتە شۆبىسى بار . 1974 - يىلى ئىسلام دۇنياسى ئىتتىپاقىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مەككىدە چاقىرىلغان دۇنيا ئىسلام تەشكىلاتلىرىنىڭ خەلقئارا يىغىنىدا ، دۇنيادىكى

ئىسلام بايراملىرى مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن

خاتىرىلىنىدىغان مەشھۇر قۇربان ھېيت (ئىيدۇل - ئەزھا) ، روزى ھېيت (ئىيدۇل - فتر) ، مىئراج (رەجەپ بايرىمى) ئاساسلىق ئىسلام بايراملىرى ھېسابلىنىدۇ . قەدىر كېچىسى (لەيلە تۇل - قەدر) ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تۇغۇلغان كۈنى (مەۋلىد) ھەمدە ئەۋلىيا - ئەنبىيالارنى ئەسلەش كۈنلىرىمۇ خاتىرىلىنىدۇ . مۇسۇلمانلاردا جۈمە كۈنى دەم ئېلىنىدۇ . بارلىق ئىسلام بايراملىرى ھىجرىيە يىل ھېسابى بويىچە خاتىرىلىنىدۇ .

ئىسلام تەرەققىيات بانكىسى بانكا خىزمىتىدە ئىسلام

پرىنسىپلىرىنى ئىزچىلاشتۇرۇش مەقسىتىدە تەشكىل قىلىنغان خەلقئارا بانكا . 1974 - يىلى ئىسلام ۋەكىللىرى يىغىنى تەشكىلاتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى پاكىستاننىڭ لاھۇر شەھىرىدە ئۆتكۈزگەن يىغىنىدا ئىسلام تەرەققىيات بانكىسىنى قۇرۇش ھەققىدە قارار قوبۇل قىلغان ، بانكىنىڭ پا-ئالىيىتى 1975 - يىلى باشلانغان . ئىش بېجىرىش ئورنى سەئۇدى ئەرەبىستاننىڭ جىددە شەھىرىدە . ئىسلام ۋەكىللىرى يىغىنى تەشكىلاتى رەھبەرلىكىدە ئىش ئېلىپ بارىدۇ . ئىسلام تەرەققىيات بانكىسىنى ئالىي ئورگانلارنىڭ باشقۇرغۇچىلىرى يىغىنى ۋە دېرىكتورلار يىغىنى باشقۇرىدۇ . بانكا باشلىقى بەش يىللىق مۇددەت بىلەن سايلىنىدۇ . ھازىر بۇ بانكىغا مۇسۇلمان دۆلىتىدىن 39 ى ئەزا (پەلەستىن ئازادلىق تەشكىلاتىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) . «ئىسلام تەرەققىيات بانكىسى» مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىغا ياردەم بېرىشنى مەقسەت قىلغان . ئىسلامدا بانكىغا قويۇلغان پۇلغا پايدا ئېلىش چەكلەنگەنلىكتىن ، پىرسەنت بېرىلمەيدۇ ھەم ئېلىنمايدۇ . «ئىسلام تەرەققىيات بانكىسى» دا پۇل بىر-

ئىسرائىل تىيادىت كۈنى ھەققىدە خەۋەر بېرىدىغان يەرلىكتە .

ئىسلام ئالىملىرى ئۆزۈڭلارنىڭ خەلقئارالىق ئىسلام

تەشكىلاتى . 1976 - يىلى مەككىدە تۇرۇلغان . تۇرۇشلۇق تۈرنى پاكىس-
تاننىڭ كاراچى شەھىرى ، ھازىرغىچە 36 دۆلەتنىڭ ۋەكىلى بار ، باش
شۇجىسى پاكىستانلىق ئىنا موللاخان . ئۇنىڭ پائالىيىتىگە مۇسۇلمانلارنىڭ
ھەريىخلى مەككىدىكى زىيارىتى ئاياغلاشقان ۋاقتىدا يىغىلىدىغان ئالىي
كېڭەش رەھبەرلىك قىلىدۇ . ئىسلام ئالىمى قۇرۇلتىيى بىرقانچە ئىلمىي
تەتقىقات مەركەزلىرى ئارقىلىق ئىسلام تارىخى ، ئەقىدىلىرى ، پەلسەپىسى
جەھەتتىكى تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىشقا رەھبەرلىك قىلىدۇ ؛
ئىسلامنى « غەربكىمۇ ، شەرقكىمۇ قارشى تۇرالايدىغان مۇستەقىل سىياسىي
كۈچ » كە ئايلاندۇرۇش ئىدىيىسىنى تەرىپ قىلىدۇ ؛ ئىسلامنى مەزمۇن
قىلغان « مۇسۇلمان دۇنياسى » قاتارلىق ژۇرناللارنى نەشر قىلىدۇ .
ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا « ئىسلام ئاۋازى » ناملىق رادىئو ئىستانسىسىمۇ بار .

ئىسلام بانكىلىرى خەلقئارا ئۇيۇشمىسى بىرقانچە

مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدىكى بانكىلارنىڭ ئۇيۇشمىسى . سەئۇدى ئەرەبىستانى
پادىشاھىنىڭ ئوغلى مۇھەممەد فايىسالنىڭ تەشەببۇسى بىلەن 1978 - يىلى
جىددە شەھىرىدە قۇرۇلغان . سودا ، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى ،
بەھرەين ، ئېتۇردانىيە ، ئىران ئىسلام بانكىلىرى ، مىسىردىكى فايىسال
ئىسلام بانكىسى ۋە كۇۋەيت مالىيە گۇرۇھى قاتارلىقلار ئىزا بولۇپ
كىرگەن ، ئىسلام بانكىلىرى خەلقئارا ئۇيۇشمىسى بانكا خىزمىتىدە ئىسلام
پرىنسىپلىرىنى جارى قىلىش (بانكا خىزمىتىنى ئىسلام دىنىدا
تەھىقلەنگەن پۇلغا پايدا ئېلىشنى ، يەنى پىرسەنت ئېلىشنى چەكلەش
پرىنسىپى ئاساسىدا يۈرگۈزۈش) نى ، شۇنىڭدەك ئىسلام بانكىلىرىغا
تېخنىكا جەھەتتىن ياردەم بېرىشنى ئۆز ۋەزىپىسى دەپ رەسمىي ئېلان قىل-

ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەۋارىيۇنلاردىن بولغان يەھۇدا ئىسىملىك شاگىرتى خائىنلىق قىلىپ ، ئۇنىڭ يوشۇرۇنغان جايىنى يەھۇدىيلارنىڭ ھاكىمىغا ئېيتىپ قويدۇ . ئۇلار ئىسا ئەلەيھىسسالام بار جايغا كىرگەن چاغدا ، ئاللا يەھۇدانىڭ شەكلىنى ئىسا ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈرىتىگە كىرگۈزۈپ قويدۇ ، ئۇلار يەھۇدانى ئىسا ئەلەيھىسسالام دەپ ئېسىپ ئۆلتۈرىدۇ . ئاللا ئىسا ئەلەيھىسسالامنى ئاسمانغا ئېلىپ چىقىپ كېتىدۇ . ئىسا ئەلەيھىسسالامنىڭ 12 شاگىرتى بولۇپ ، ئۇلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ساھابىلىرىگە ئوخشايدۇ . ئاللا ئىسا ئەلەيھىسسالامغا ئىنجىلنى نازىل قىلغان . كۆپچىلىك ئىسلام ئۆلىمالىرى قۇرئاننىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن ، ئىسا ئەلەيھىسسالامنى قىيامەت قايىم بولۇشنىڭ ئالدىدا ئاسماندىن چۈشۈپ ، دەۋىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ ، ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ھۆكۈم چىقىرىدۇ دەپ قارايدۇ .

ئىستېھسان [ئە .] (ياخشى ، دۇرۇس) شەرىئەت مەسىلىلىرىگە قىياسەن تەدبىقلاشتىن كېلىپ چىقىشى مۇمكىن بولغان خۇلاسەلەردىن مۇسۇلمانلار جامائەسى (ياكى دۆلىتى) ئۈچۈن ، قايسى ياخشىراق ، پايدىلىقراق ، دۇرۇسراق بولسا ، شۇنى قوللاش (ماقۇللاش) پىرىنسىپى . بۇ پىرىنسىپنى شەرىئەتكە ئەبۇھەنىپە كىرگۈزگەن .

ئىسرا ئىسلام ئەنئەنىسىگە كۆرە ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ قۇددۇسقا قىلغان كېچىدىكى زىيارىتى . رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە ، بىر كېچىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئالدىغا پەرىشتە جەبرائىل دۇلدۇل بۇراققا مىنىپ كەلگەن . مۇھەممەد پەيغەمبەر دۇلدۇلغا مىنگىشىپ جەبرائىل بىلەن قۇددۇسقا بارغان ، قۇددۇستىن ئاسمانغا - ئاللانىڭ ھوزۇرىغا ئۆزلىگەن .

ئىسرا ئىسلام ئەنئەنىسىگە كۆرە ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ قۇددۇسقا قىلغان كېچىدىكى زىيارىتى . رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە ، بىر كېچىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئالدىغا پەرىشتە جەبرائىل دۇلدۇل بۇراققا مىنىپ كەلگەن . مۇھەممەد پەيغەمبەر دۇلدۇلغا مىنگىشىپ جەبرائىل بىلەن قۇددۇسقا بارغان ، قۇددۇستىن ئاسمانغا - ئاللانىڭ ھوزۇرىغا ئۆزلىگەن .

ئىسرا ئىسلام ئەنئەنىسىگە كۆرە ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ قۇددۇسقا قىلغان كېچىدىكى زىيارىتى . رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە ، بىر كېچىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئالدىغا پەرىشتە جەبرائىل دۇلدۇل بۇراققا مىنىپ كەلگەن . مۇھەممەد پەيغەمبەر دۇلدۇلغا مىنگىشىپ جەبرائىل بىلەن قۇددۇسقا بارغان ، قۇددۇستىن ئاسمانغا - ئاللانىڭ ھوزۇرىغا ئۆزلىگەن .

ئىسرا ئىسلام ئەنئەنىسىگە كۆرە ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ قۇددۇسقا قىلغان كېچىدىكى زىيارىتى . رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە ، بىر كېچىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئالدىغا پەرىشتە جەبرائىل دۇلدۇل بۇراققا مىنىپ كەلگەن . مۇھەممەد پەيغەمبەر دۇلدۇلغا مىنگىشىپ جەبرائىل بىلەن قۇددۇسقا بارغان ، قۇددۇستىن ئاسمانغا - ئاللانىڭ ھوزۇرىغا ئۆزلىگەن .

جەبرائىل ، مىكائىل بىلەن بىللە) بىرى . ئىسلام ئەنئەنىسىگە كۆرە ،

جۇم (ئاسترونومىيە) ۋە ھېسابلاشنى دەسلەپ باشلاپ بەرگەن پەيغەمبەر دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ .

ئىرىم يۈز بەرگەن ۋەقە - ھادىسىلەرنى غايىپ كۈچلەرنىڭ كۆرۈنۈشى ۋە ئالامىتى دەپ تەسەۋۋۇر قىلىدىغان خۇراپاتلىق . روھانىيلار ئادەتتە دىنىي ئېتىقادتىن باشقا ھەممە نەرسىنى - ھېچقانداق ئاساسقا ئىگە بولمىغان ھادىسىلەرنى ئىرىم دەپ قارىغان . تۇرمۇشتىكى ئىرىملار (ئالامەتلەرگە ، چۈشنىڭ كارامەتلىرىگە ، پال ئېچىشقا ئىشىنىش) نىڭ يىلتىزى بىر . خۇراپىي ئادەتلەر ئىپتىدائىي جامائەنىڭ تەسەۋۋۇرلىرىغا ئاساسەن پەيدا بولغان بولۇپ ، بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەت كۈچلىرىگە قارشى تۇرۇشتىكى ئاجىزلىقىنىڭ مەھسۇلى . ئىرىم بۈگۈنكى كۈندىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە .

ئىسا پەيغەمبەر . ئىسا ئەلەيھىسسالامنىڭ لەقبى مەسھدۇر ، مەسھ ئىبرانچە سۆز بولۇپ ، مەنىسى مۇبارەك دېگەنلىكتۇر . ئىسا ئەلەيھىسسالام ئىنجىلدا يەسۇ دېيىلىدۇ . ئىسا ئەلەيھىسسالام قۇرئاندا 25 جايدا ئىسا سۆزى بىلەن ، 11 جايدا مەسھ سۆزى بىلەن ، 23 جايدا ئىبن مەريەم سۆزى بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ . ئىسا ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ بەندىسى ۋە رەسۇلى بولۇپ ، ئاللا تەرىپىدىن بۇۋى مەريەمگە ئىلقا قىلىنغان . ئىسا ئەلەيھىسسالام ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى ناسىرە شەھىرىدە ئۆتكۈزگەن ، ئاللا ئۇنىڭغا تەۋرات ، ئىنجىل ۋە ھېكمەتنى بىلدۈرگەن . ئىنجىل نۇسخىلىرىنىڭ ئىبارىلىرىدىن ئىسا ئەلەيھىسسالامنىڭ 30 يېشىدا پەيغەمبەر بولغانلىقى مەلۇم . ئاللا ئىسا ئەلەيھىسسالامنى پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتكەندىن كېيىن ، ئۇ كىشىلەرنى ئاللانىڭ توغرا دىنىغا دەۋەت قىلىشقا باشلىغان . ئىسا ئەلەيھىسسالامنىڭ دەۋىتى يەھۇدىلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغان . ئۇلار ئىسا ئەلەيھىسسالامنى ئېسىپ ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ . ئىسا

ھېسابلىنىدۇ. ئىسلام مودېرنىزىمى تەرەپدارلىرى ئۇنى ياقلايدۇ، ئۇنىڭغا ئاساسلىنىدۇ؛ ئىسلام ئىرادىتىسىۋىئالىزىمى ۋە ئىسلام فوندا مېنتالىزىمى ئىجتىھادقا قارشى تۇرىدۇ.

ئىجىمائىي [ئە.] (بىرلىككە كەلگەن پىكىر، ئۆلىمالارنىڭ بىرلىككە كېلىشى) ھەدىسلەردە ئېنىق كۆرسەتمە بېرىلمىگەن ھوقۇق مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشتا، فەقىھ ۋە مۇجتەھىدلەرنىڭ يىغىلىپ بىر پىكىرگە كېلىپ ھۆكۈم چىقىرىشى (پەتىۋا بېرىشى). شەرىئەت دەستۇرلىرىغا كېيىنرەك كىرگۈزۈلگەن ئۈچىنچى مەنبە. شەرىئەتتە شۇنداق يول بىلەن چىقىرىلغان ھۆكۈم شەرىئى (قانۇنىي) دەپ قوبۇل قىلىنغان. ئىجتىمائىي شەرىئەت مەنبەسى سۈپىتىدە قاراش ئەرەب خەلىپىلىكى تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان دەۋر (VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى - IX ئەسىر) دە كېلىپ چىققان.

ئىددەت ئىددەت - مەرئە [ئە.] (مەلۇم ۋاقىت، ئا. ياللار ئۈچۈن بەلگىلەنگەن مۆھلەت) شەرىئەت بويىچە ئېرى ئۆلگەن ياكى ئېرىدىن ئاجراشقان ئاياللارنىڭ باشقا بىر ئەرگە تېگىش ئالدىدىن ئۆتۈشى شەرت بولغان مۆھلەت. بۇنداق ئاياللارغا ئىددەت توشىمىغىچە ئەرگە تېگىش چەكلەنگەن. ئېرى ئۆلگەن ئايال ئۈچۈن تۆت ئاي 10 كۈن، ئەردىن ئاجراشقان ئايال ئۈچۈن ئۈچ ئاي بەلگىلەنگەن. مۆھلەت قۇرئانغا ئاساسلانغان ھالدا شەرىئەتكە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئايالنىڭ ئاجراشقان ياكى ئۆلگەن ئېرىدىن ھامىلىسىنىڭ بار - يوقلۇقىنى ئېنىقلاش نەزەردە تۇتۇلغان.

ئىدىرىس قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى (قۇرئان 19 - سۈرە 55 - 58 ئايەتلەر) ئىسلامدا ئىدىرىس قەدىمكى زاماندا (نۇھدىنمۇ ئىلگىرى) كىيىم تىكىش، خەت يېزىش، ئىلمىي نۇ-

ھازىرغىچە يېتىپ كەلگەن .

ئىبن ئىسھاق VIII ئەسىردە ئۆتكەن ئەرەب تارىخچىسى .

مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ، ئۇنىڭ تەرجىمىھالىغا ئائىت قوليازىملار ، رىۋايەتلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش ئاساسىدا تارىخىي ئەسەر « سىرە تۇر رەسۇل ئاللا » (« ئاللا ئەلچىسىنىڭ ھايات يولى » - ئىسلام ئەنئەنىسىدە « سىرە » نامى بىلەن مەشھۇر) نى يازغان . بىراق ، بۇ ئەسەر بىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن ، ئۇنىڭ ئىبن ھىشام تەرىپىدىن قايتا ئىشلەنگەن نۇسخىسىلا مەلۇم .

ئىتائەتكارلىق مۆمىنلىك . ئىسلام دىنىدا ئاللانىڭ ئىرا-

دىسى ، خاھىشىگە ئىتائەت قىلىش تەرغىپ قىلىنىدۇ ، ئىتائەت بىر خىل پەزىلەت ھېسابلىنىدۇ .

ئىجتىھاد [ئە .] (ئىنتىلىش ، غەيرەت قىلىش) دىنىي ۋە

ھوقۇقىي مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇستەقىل پىكىر يۈرگۈزۈش پرىنسىپى . ئوتتۇرا ئەسىردە تونۇلغان فەقھ ۋە ئىلاھىيەتچىلەر يەنى مۇجتەھىدلەر ئىجتىھاد ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى . X ئەسىردە سۈننىي ئېقىمىدىكى شەرئەت مەزھىپى شەكىللىنىپ ، ئىسلام ئەقىدىلىرى تۈزۈپ چىقىلغاندىن كېيىن ، « ئىجتىھاد ئىشىكلىرى يېپىپ قويۇلغان » . ئىلاھىيەت ، ھوقۇق ، ئەخلاق ، ئىجتىمائىي تەلىمات مەسىلىلىرىدە پەقەت ئىلگىرىكى ئىلاھىيەتچىلەرگىلا تەقىلىد قىلىشقا بولىدۇ ، دەپ قارالغان . X IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئىسلام دىنى ئىسلاھاتچىلىرى ئىجتىھاد ھوقۇقىنى قايتىدىن تەكىتلىگەن . ئۇلار قۇرئان ۋە ئىسلام تەلىماتىنى ياخشى بىلگەن ھەر بىر مۇسۇلمان ئىجتىھاد قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشى كېرەك ، دېگەن مەسىلىنى كۆتۈرۈپ چىققان . ھازىرقى ئىسلام ئېقىملىرىدا ئىجتىھاد ھوقۇقى پرىنسىپال مەسىلە

ئۆز قانۇنىيىتىنىڭ ياردىمى بىلەن راۋاجلىنىدۇ ، ئۆزگىرىدۇ دەپ قارىغان . ئىسلام ئىلاھىيەتچىلىرى ئىنساندىكى ھەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرىنى ئاللاننىڭ خاھىشى ۋە قۇدرىتىگە باغلىسا ، ئىبن سىنا تاشقى مۇھىت ، ئەمگەك ، ساپ ھاۋا ، تەنتەربىيە ، ئوزۇقلىنىش ۋە باشقىلارغا مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىغان . ئۇنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئىسلام دىنى تەلىماتىغا ھەم ئەقىدىلىرىگە زىت بولۇپ ، ئۇ ھەر بىر نەرسىنى كۆزىتىش ۋە تەجرىبە ئاساسىدا ئۆگىنىشكە ، كېيىن خۇلاسىە چىقىرىشقا ئىنتىلگەن . ئىبن سىنا ئۆز دەۋرىدە دىننى ئوچۇقتىن ئوچۇق رەت قىلىپ ، خان ، ئەمما پەننى يۈكسەلدۈرۈشتە ئىلمىي ھەقىقەتنىڭ رولىنى ئايرىپ قارىغان ھەم تەكىتلىگەن . ئۇ مۇسۇلمان روھانىيلىرى تەرىپىدىن ئەركىن پىكىرلىكتە ئەيىبلەنگەن ، بىددەتچى دەپ ئېلان قىلىنغان ، چەكلىمىگە ئۇچرىغان . ئىبن سىنانىڭ ئىجادىي ، ئىلمىي پائالىيىتى شەرق ۋە ياۋروپا دىكى پەن ، مەرىپەت ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن .

ئىبن ھەنبەل ئەھمەد ئىبنى ھەنبەل (780 - 855)

ھەنبەلىيە مەزھىبىنىڭ ئاساسچىسى ۋە ئىمامى . سۈننىي مەزھىپىنى ھىمايە قىلىپ ، مۇئەزىزلىلەرگە قارشى كۈرەش قىلغان . خەلىپە مەئمۇن (813 - 833) ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ، مۇئەزىزلىلەر تەلىماتى دۆلەت دىنى دەپ ئېتىراپ قىلىنغانلىقتىن ، ئىبن ھەنبەل بىرقانچە قېتىم قامالغان ۋە جازالانغان . ئىبن ھەنبەل تەلىماتى VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ۋەھابىيلارنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان . دىنىي قانۇن ۋە ھەدىشۇناسلىق ساھەسىدە ئالتە جىلدلىق كىتاب - « مۇسئەد » نى (1895 - يىلى قاھىرەدە نەشىر قىلىنغان) يازغان .

ئىبن ھىشام X ئەسىردىكى ئەرەب مەدەنىيەت شۇناسى . ئىبن ئىسھاقنىڭ « سىر » ئەسىرىنى قايتىدىن ئىشلىگەن ۋە شۇ نۇسخىسى

تەلىماتىغىچە ، ماددىي دۇنيانىڭ چېكى بار ، دەپ قارىلىپ كەلگەن . ئىبن رۇشىد خۇدانىڭ بارلىقىنى ئېتىراپ قىلغان ، خۇدانى ماددا بىلەن مەڭگۈ بىللە دەپ تونۇغان . ئىبن رۇشىد يەنە ھەرىكەت مەڭگۈ ۋە ئۈزلۈكسىز مەۋجۇت ، چۈنكى يېڭى ھەرىكەتنى كونا ھەرىكەت ۋۇجۇتقا كەلتۈرىدۇ ، دەپ قارىغان . ئۇنىڭ قارىشىچە ، روھ كىشىنىڭ تېنى بىلەن مۇستەھكەم مۇناسىۋەتتە بولىدۇ ، ئۆلمەيدۇ . ئىبن رۇشىد « ئىككى ھەقىقەت » تەلىماتىنى ئالغا سۈرۈپ پەننىڭ ، پەلسەپىنىڭ ، ئىنسان ئەقلىنىڭ رولىنى ئۆلۈغلىغان ؛ ئادالەتلىك جەمئىيەت قۇرۇشنى ، ئاياللارغا كەڭ ھوقۇق بېرىشنى ، ئەركىنلىك ئىدىيىلىرىنى تەرغىپ قىلغان . ئۇنىڭ تەلىماتى شەرق مەملىكەتلىرىدە شۇنىڭدەك غەربىي ياۋروپادا ماتېرىيالىستىك ئىدىيىنىڭ راۋاجلىنىشىدا زور تەسىر كۆرسەتكەن . ئۇ شەرق ئەركىن پەن كىرلىكلىكىنىڭ مەشھۇر نامايەندىسى .

ئىبن سىنا ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا - لاتىنچە ئاۋېتسىپىنا

(980 - 1037) ئېنسكلوپېدىست ئالىم . ياۋروپادا ئاۋېتسىپىنا نامى بىلەن مەشھۇر . 280 دىن ئارتۇق ئەسەر يازغان ، ھازىرغىچە 160 پارچىدىن ئارتۇق ئەسىرى ساقلىنىپ كەلگەن . ئىبن سىنا تەبىئەتنى چۈشىنىشتە ماتېرىيالىست ، جەمئىيەتنى چۈشىنىشتە ئىدېئالىست بولۇپ ، ماددىي دۇنياغا پانتىزمچە نۇقتىئىنەزەردە قارىغان . ئۇ خۇدا ۋە دىننى ئېتىراپ قىلغان . ئۇنىڭ پىكرىچە ، خۇدا ۋە مەۋجۇدىيەت بىر - بىرىنى ئىنكار قىلمايدۇ ، ئۇ ئىككىسى بىر پۈتۈنلۈكنى تەشكىل قىلىدۇ . ئەبەدىيلىك خۇداغىمۇ ، ماددىغىمۇ خاس ، نۇر قۇياشتىن قانداق ئايرىلىپ چىقسا ، ماددىمۇ خۇدادىن شۇنداق ئايرىلىپ چىقىدۇ ، ئۇ يەنە خۇدا بىلەن تەبىئەت باغلىنىپ تۇرىدۇ ، ئۇزۇن ۋە بىر پۈتۈن زەنجىرنىڭ بىر ئۇچىدا ياراتقۇچى ، ئىككىنچى ئۇچىدا تەبىئەت بار ، تەبىئەت قانچە يىراقتا بولسىمۇ ، خۇدانىڭ تەسىرىدە

ئارقىلىق تاكامۇللىشىدۇ ، يېتۈك كىشىلەردىن تەشكىل تاپقان جەمئىيەتتە نىزا - ئاداۋەتلەر بولمايدۇ ، ئادىل سوئقا زۆرۈرىيەت قالمايدۇ ، چۈنكى جەمئىيەتتىكى كىشىلەر ئۆز ئارا ئاقىلانە مۇناسىۋەتتە بولىدۇ . ئىبن باجە مۇسۇلمان روھانىيلىرى تەرىپىدىن شەككاكلىقتا ئەيىبلەنپ زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن ، ئەسەرلىرى كۆيدۈرۈلگەن . ئىبن باجە ئىلغار پەلسەپىۋى پىكىر تەرەققىياتىغا زور ھەسسە قوشقان . ئىبن توفەيىل ، ئىبن رۇشىدنىڭ دۇنيا قارىشىغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن .

ئىبن خەلدۇن ئابدۇرەھمان ئەبۇزەيد (1332 - 1406)

ئەرەب تارىخچىسى ۋە مۇتەپپەككۈرى . ئۇ « كىتابۇل - ئىبىر » (ئىبىرەتلەر كىتابى) ناملىق مۇھىم ئەسىرىدە ، ئۆزىنىڭ تارىخى ۋە ئىجتىمائىي كۆز قارىشىنى بايان قىلىپ ، ئەخلاق ۋە ئىجتىمائىي مۇئەسسەسەلەرنىڭ كىشىلەر تۇرمۇشى بىلەن باغلىق بولىدىغانلىقى ھەمدە ئەمگەك بىلەن ئادەم مۇناسىۋىتىنىڭ جەمئىيەت ھاياتىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەن . ئىبن خەلدۇننىڭ كىشىلەر تۇرمۇشىنىڭ جۇغراپىيىلىك ۋە باشقا ماددىي ئامىللارغا باغلىق بولىدىغانلىقىنى ئېنىقلاشقا بولغان ئىنتىلىشى زور ئەھمىيەتكە ئىگە .

ئىبن رۇشىد ئەبۇل ۋەلىد مۇھەممەد - لاتىنچە ئاۋېررۇئىس

(1126 - 1198) ئەرەب پەيلاسوفى ، ئارېستوتېل تەلىماتىنىڭ ماتېرىيالىستىك تەرەپلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ ، ئاۋېررۇئىزغا ئاساس سالغان ، ئەسەرلىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئارېستوتېل ئەسەرلىرىگە يېزىلغان شەرھلەردىن ئىبارەت . ئىبن رۇشىدنىڭ « تەھافۇت ئۇتتەھافۇت » (رەددىيەنى رەت قىلىش) ئەسىرى پەلسەپە تارىخىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە . ئىبن رۇشىد ماددىي دۇنيا ئەبەدىي ، ئۇنىڭ باش - ئاخىرى يوق دەپ قارىغان . لېكىن ئىبن رۇشىدنىڭ

دۇ . ئاللا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامغا ئىككى ئوغۇل (ئىسمائىل ، ئىسھاق) بەرگەن . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئاللا يولدا بىر ئوغلىنى قۇربانلىق قىلماقچى بولغاندا ، قۇربانلىق قىلىش ئۈچۈن ئاللا بالىنىڭ ئورنىغا قوچقار ئەۋەتىپ بەرگەن . ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئوغلى ئىسمائىل بىلەن كەڭىنى بىنا قىلغان .

ئىبلىس ← شەيتان .

ئىبنى كەردەبىي مۇھىددىن مۇھەممەد ئىبنى ئەلى (1165 - 1240) ئەرەب مۇتەپەككۇرى ۋە شائىرى . سۇفىزىمنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋەكىلى . ئاندالۇسىيە (ئىسپانىيە) دە تۇغۇلغان ۋە شۇ يەردە بىلىم ئالغان . قاھىرە ، دىمەشق ، باغداد ۋە باشقا شەھەرلەردىكى مەشھۇر ئالىملار ، مۇتەپەككۇرلەر بىلەن يېقىن ئالاقىدە بولغان . دىمەشق ۋاپات بولغان . پەلسەپىۋى دۇنيا قارىشى پانېتىستىك خاراكتېردە بولۇپ ، مەشھۇر شەخسلەرگە سەجدە قىلىشنى رەت قىلغان ، تۈرلۈك دىنلارنىڭ ئەھمىيىتىنى باراۋەر دەپ ھېسابلىغان . سۇفى سۈپىتىدە ئالانى مۇتلەق ھەقىقەت دەپ تونۇپ ، ئۇنىڭغا پەقەت كۆڭۈلنى پاكلاش ئارقىلىق ئېرىشكىلى بولىدۇ دەپ قارىغان . ئۇنىڭ كۆپلىگەن ئەسەرلىرى ساقلىنىپ قالغان ، لېكىن بۇ مىراسلار تولۇق تەتقىق قىلىنمىغان .

ئىبنى باجە ئەبۇبەكر مۇھەممەد ئىبنى يەھيا (تەخمىنەن 1070 - 1139) ئەرەب تېۋىپى ، شائىرى ، ماتېماتىك ۋە پەيلاسۇپى . ئەرەب — ئىسپان راتىئونالىزمىغا ئاساس سالغان . ئارىستوتېلنىڭ فىزىكا ۋە مېتېئورولوگىيەگە ئائىت ئەسەرلىرىگە شەرھلەرنى ، پەلسەپە ھەمدە لوگىكىغا ئائىت ئەسەرلەرنى يازغان . ئىبنى باجەنىڭ كۆرسىتىشىچە ، جەمئىيەت ھەر بىر كىشىنىڭ ئۆزىنى ئۆزى مەنىۋى كامالەتكە يەتكۈزۈشى

ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلار مەننى قىلىندۇ. (2) ئېھرام ھالىتىگە كىرگەنلەرنىڭ بەدىنىگە ئورۇلىدىغان رەھىت - ئېھرام ئىككى بۆلەككە بۆلۈپ بىر بۆلىكى بىلەن يەلكە ، يەنە بىر بۆلىكى بىلەن بەلنىڭ تۆۋەن قىسمى ئورۇلىدۇ . ئېھرام ھەج قىلىۋاتقان چاغدا سېلىنمايدۇ ، ھەج تۈگىگەندىن كېيىن مۇقەددەس يادىكارلىق سۈپىتىدە ساقلاپ قويۇلىدۇ .

ئى

ئىبادەت دىنىي تەلىماتنىڭ مۇئەييەن تەرىپىنى ھېسسىي ئوبرازلىق شەكىلدە ئەكس ئەتتۈرىدىغان مەخسۇس پائالىيەت . ئىبادەت قىلىش دىنىي ئېتىقادنى مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلىدۇ . ئىبادەت تەرىپى ۋە قائىدىلەرگە قەتئىي ئەمەل قىلىنغان ھالدا ئېلىپ بېرىلىدۇ .

ئىبادىيلار خاۋارىجلار ئىچىدىكى كىچىك بىر مەزھەپ . ۱۱

ئەسرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۆتكەن ئابدوللاھ ئىبنى ئىباد ئاساس سالغان . ئىبادىيلار خاۋارىجلار ئىچىدىكى مۇتەئەسسىپ مەزھەپلەر (مەسلىھەت ، ئەزەرقىيلەر) نىڭ بارلىق غايىۋى دۈشمەنلىرىنى كاپىر ھېسابلاپ ئۆلتۈرۈش پىرىنسىپىغا قارشى چىققان . ئۇلار ئابباسىيلارنىڭ ھاكىمىيەتنى ئىگىلىشىگە ياردەم بەرگەن . ئىبادىيلار ھازىر شىمالىي ئافرىقىدا ، ئومان ، زانباردا ساقلىنىپ قالغان . ئۇلار دىنىي ئېتىقاد ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى جەھەتتىن سۈننىي ، شىئە ۋە باشقا ئېقىم ، مەزھەپلەردىن پەرقلىنىدۇ .

ئىبراھىم پەيغەمبەر . قۇرئاندا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام خەلىلۇللا (ئاللاننىڭ دوستى) ، پەيغەمبەرلەرنىڭ بوۋىسى دەپ تەرىپلىنىدۇ .

سىغىنىشنى ، زاھىدىلىقنى ئەيىبلەگەن ؛ ئاددىي كىيىنىشنى ، كەمتەر بولۇشنى ، ئەيش - ئىشرەتكە ، بايلىق توپلاشقا بېرىلمەسلىكنى تەرغىب قىلغان ، كىشىلەرنى ئاددىي - ساددا تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ، رىغبەتلەندۈرگەن . ۋەھابىيلار « تەڭلىك - باراۋەرلىك » نى تەشۋىق قىلغان . فېئوداللار ۋەھابىيلار ھەرىكىتىدىن فېئودال تارقاقلىقنى تۈگىتىش ۋە ھۆكۈمران دائىرىلەرنى بىرلەشتۈرۈشتە پايدىلانغان . ۋەھابىيلارنىڭ ھەرىكىتى ۋە ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىدە ، 1920 - يىلى چوڭ فېئودال ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئابدۇل ئەزىز ئىبن سەئۇد (1880 - 1953) رەھبەرلىكىدە غازات ئۇرۇشى باشلانغان . نەتىجىدە 1932 - يىلى سەئۇدى ئەرەبىستانى دۆلىتى قۇرۇلغان .

ۋەھىيى [ئە .] ئىسلام دىنىدا ئاللانىڭ خاھىشى - ئىرادىسىنىڭ پەيغەمبەرلەرگە مەلۇم يول ئارقىلىق يەتكۈزۈلۈشى . ئىسلام ئەنئەنىسىدە ، قۇرئان ئاللانىڭ سۆزى ، ئۇ مۇھەممەد پەيغەمبەرگە ۋەھىي قىلىنغان دەپ چۈشەندۈرۈلىدۇ .

ۋۇزۇئ [ئە .] (يۇيۇنۇش) . نامازدىن ئاۋۋال يۈز ، قول ۋە ئاياغنى يۇيۇش ، يەنى كىچىك تاھارەت ئېلىش .

ئې

ئېھرام [ئە .] (مۇقەددەس ھالەتكە ئۆتۈش) (1) مۇسۇلمانلارنىڭ چوڭ ۋە كىچىك ھەج قىلىش (ھەج ۋە ئۇمرە) ۋاقتىدىكى ئالاھىدە ھالىتى . ئېھرام ھالىتىدە جانلىق مەۋجۇداتنى ئۆلتۈرۈش ، گۈل لەرنى ئۈزۈش ، دەرەخلەرنى سۈندۈرۈش ، چاچ - ساقال ، تىرناق ئېلىش

شىلەر تەرىپىدىن دىنىي مۇئەسسەسەلەر ، مەسچىت ، مەدرىسەلەرگە ئاجرىتىلغان مال - مۈلۈك .

ۋەقەنامە مۈلۈك ئىگىلىرىنىڭ ئۆزىگە قاراشلىق يەر ، سۇ ، ئۆيلىرىنى ۋە باشقا مۈلۈكلىرىنى دىنىي مۇئەسسەسەلەر ، ئايرىم ئۆلىمالار ۋە سۇفىلىق جامائەلىرىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەنلىكى توغرىسىدىكى ھۇججەت . ۋەقەنامە قازىنىڭ تەستىقىدىن كېيىن قانۇنىي كۈچكە ئىگە بولىدۇ .

ۋەلىي ← ئەۋلىيا

ۋەھدانىيەت [ئە .] (يەككىلىك ، يېگانىلىق) بىر

خۇدالىقنىڭ ئىسلام دىنىدىكى ئىپادىسى . ۋەھدانىيەتكە كۆرە ، بارلىق مەۋجۇداتنىڭ ياراتقۇچىسى بىر ئاللاھۇر . ۋەھدانىيەت ئىپتىدائىي كۆپ خۇدالىق تەلىماتقا قارشى ھالدا پەيدىنپەي شەكىللەنگەن . ئىسلام تارىخىدا ۋەھابىيلار ۋەھدانىيەتنى ياقلاپ ، شۇ تەلىمات ئۈچۈن قاتتىق كۈرەش قىلغان .

ۋەھابىيلار ئىسلامدىكى دىنىي ، سىياسىي ئېقىم . XVIII

ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن . مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇل ۋەھھاب (1703 - 1787) ئاساس سالغان . ۋەھابىيلارنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسى ۋەھدانىيەت ، يەنى بىر خۇدالىقنى تەرغىپ قىلىشتۇر . ۋەھابىيلار بىر خۇدالىق ئەقىدىسىدە مەھكەم تۇرۇپ ، « قۇرئان » ۋە ھەدىس ئاساسىدا ، « دىننى تازىلاش » قا ، ئىسلام دىنىنى مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋاقتىدىكى ئەسلى ھالىتىگە كەلتۈرۈشكە ، ئەرەبلەرنى « ھەقىقىي ئىسلام » نىڭ يېشىل بايرىقى ئاستىغا بىرلەشتۈرۈشكە چاقىرغان . ۋەھابىيلار ۋەھدانىيەتنى ھىمايە قىلىپ « مۇقەددەس جايلار » غا زىيارەت قىلىشنى ، ئەۋلىيا ۋە مازارلارغا

باشقىلار) كۆتۈرۈلگەن . بۇ قوزغىلاڭلار مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۈمەۋىيلەر دۆلىتىنىڭ ھالاكىتىنى تېزلەشتۈرگەن . 747 - 750 يىللاردا ئەبۇمۇسلىم رەھبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭ نەتىجىسىدە ، خەلىپە مەرۋان II تەختتىن چۈشۈرۈلگەن ، ھاكىمىيەت ئابباسىيلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن . ئۇماۋىيلار ئەۋلادى تولۇق قىرىپ تاشلانغان ، ئۇلاردىن پەقەت بىر كىشى - ئابدۇرەھمان تىرىك قېلىپ ، ئىسپانىيىگە قاچقان ۋە ئۇ يەردە قۇرتوبە ئەمىرلىكىگە ئاساس سالغان . ئۇماۋىيلار خەلىپىلىرى ئىسلام ئەنئەنىسىدە (خەلىپە ئۆمەردىن باشقىلىرى) دۆلەتنى زوراۋانلىق بىلەن قولغا ئالغان ، ئىسلامنىڭ توغرا يولىنى بۇزۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان شەخسلەر دەپ قارىلىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇماۋىيلارنىڭ تەختتىن چۈشۈشى ۋە ئابباسىيلارنىڭ ھاكىمىيەتنى ئىگىلىشى ئىسلام ھاكىمىيىتىنىڭ قايتا تىكلنىشى دەپ تەرىپلىنىدۇ .

ۋ

ۋاجىب [ئە .] (مەجبۇرىيەت ، بۇرچ) مۇسۇلمانلارنىڭ

ئادا قىلىشى شەرت بولغان ۋەزىپە . ئىسلام دىنىدا ، ۋاجىبنى ئادا قىلغان كىشى ساۋاب تاپىدۇ ، ئادا قىلمىغان كىشى جازالىنىدۇ ، لېكىن ئىنكار قىلغان كىشى « كاپىر » بولمايدۇ . مەجبۇرىيەت نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا ۋاجىب پەرزدىن كېيىن تۇرىدۇ ، لېكىن سۈننەت تەلەپلىرىدىن مۇھىمراق قارىلىدۇ .

ۋەقىق [ئە .] (دىن يولىغا ئاجرىتىلغان مال - مۈلۈك) -

ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ۋەخپە . ئىسلام ئەنئەنىسىدە ، دۆلەت ۋە ئايرىم كى

دەرياسىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ، سىققىن ۋادىسىدا ئۈچ ئاي داۋام قىلغان ئۇ-
 رۇش نەتىجىسىز ئاياغلاشقان . 661 - يىلى ئەلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ،
 ئەرەب ئاقسۆڭەكلىرى ۋە ھەربىي باشلىقلارنىڭ ياردىمىدە مۇئاۋىيە
 بىردىنبىر ھۆكۈمران بولۇپ قالغان . شۇنىڭ بىلەن ئۇماۋىيلار خەلىپىلىك
 تەختىنى ئىگىلىگەن . 661 - 685 يىللىرى ئۇماۋىيلار ئەلى تەرەپدارلىرى
 ۋە خاۋارىجلار ئۈستىدىن غەلبە قازىنىپ ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەم
 قىلغان . ئۇماۋىيلار بىر قاتار مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئىسلاھات
 (خەلىپىلىكنى مىراسقا ئايلاندۇرۇش ، دۆلەت خەزىنىسىنى قۇرۇش ،
 دۆلەت ئارخىپىنى تۇرغۇزۇش ، ئەرەب تىلىنى دۆلەت تىلى دەپ ئېلان قى-
 لىش ، يېڭىدىن ئالتۇن ، كۈمۈش ۋە مىس پۇل چىقىرىش ، ھەربىي دېڭىز
 فلوتى قۇرۇش قاتارلىقلار) ئېلىپ بېرىپ ، دۆلەتنىڭ ھەربىي ، سىياسىي ،
 ئىقتىسادىي قۇدرىتىنى ئاشۇرغان . ئۇماۋىيلارنىڭ پايتەختى دەمەشقە بول-
 سىمۇ (شۇڭا ، ئەرەبىي كىتابلاردا ئۈمەۋىيلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرى
 دەمەشق خەلىپىلىكى دەپمۇ ئاتالغان) ، سۈرىيە خەلىپىلىكىنىڭ مەركىزىي
 ۋىلايىتىگە ئايلانغان . ئۇماۋىيلار دەۋرىدە ئەرەبلەر شەرقتە تەبەرىستان ،
 جۇرجان ، ماۋرائۇننەھر ۋە سىندى ، غەربتە شىمالىي ئافرىقا ۋە ئىسپانىيە-
 نىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئىشغال قىلغان . ئۈزلۈكسىز ئۇرۇشلار
 نەتىجىسىدە ، خەلق ئىگىلىكى ، بولۇپمۇ بېسىۋېلىنغان مەملىكەتلەرنىڭ
 ئىگىلىكىگە ئېغىر زىيان يەتكەن ، ھەر خىل سېلىقلار كۆپىيىپ ،
 ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەھۋالى ئېغىرلاشقان . ئېزىلگەن خەلق كۆپ قېتىم ئىس-
 تىلاچىلار ۋە ئۇلارنىڭ يەرلىك ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى قوزغىلاڭ
 (736 - 737 يىللاردىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھارىس ئىبن سۈرمىچ
 قوزغىلىڭى ، 739 - 740 يىللاردىكى ماراكەشتىكى بەر - بەرلەر قوزغى-
 لىڭى ، 742 - يىلى غەربتە كۆتۈرۈلگەن خاۋارىجلار قوزغىلىڭى ۋە

نىڭ ئىككىنچىسى (634 - 644). ئۆمەر خەلىپىلىكى دەۋرىدە سۈرىيە ، پەلەستىن ، مىسىر ، ئىراق ۋە ئىراننىڭ كۆپ قىسمى ئىشغال قىلىنىپ ئەرب خەلىپىلىكىگە قوشۇلغان . ئۆمەر خەلىپىلىك مەركىزى ۋە ئىشغال قىلىنغان مەملىكەتلەردە دۆلەت تاپپاراتلىرىنى مۇستەھكەملىگەن ، سېلىق سىستېمىسىنى تەرتىپكە سالغان ، ساھابىلەر ، دۆلەت خىزمەتچىلىرى دەمدە ھەربىي باشلىقلارنىڭ مائاشىنى ئېنىق بەلگىلىگەن . ئىشغاليەت قىلىنغان مەملىكەتلەردە ، شەھەر ئەتراپىدا ئەرمەنلەرنىڭ ھەربىي لاگېرلىرىنى قۇرغان . ئۇنىڭ دەۋرىدە مۇسۇلمانلارنىڭ يېڭى يىل ھېسابى - ھىجرىيە يىل كالىندارى يولغا قويۇلغان . ئىسلام ئەلئەننىسىدە ئۆمەر خەلىپىلىك قىلغان دەۋر ئىسلامنىڭ « ئالتۇن ئەسىرى » دېيىلىدۇ .

ئۆمەر

ئۆمەرىيەت [ئ .] (غىلەت ، جامائە) مۇھەممەد پەيغەمبەرگە ئەگەشكەن ۋە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان كىشىلەر جامائەسى ، يەنى مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئۇمىتى - مۇھەممەد پەيغەمبەر جامائەسىنىڭ ئەزالىرى . ئۇمىت سۆزى كەڭ مەنىدە ئومۇمىي مۇسۇلمانلارنى كۆرسىتىدۇ .

ئۆمەۋىيىلەر ئەرب خەلىپىلىرى سۇلالىسى (661 - 750) ، ئاساسچىسى مەككىلىك چوڭ سودىگەر ، قۇرۇش ئاقسۆڭەكلىرىدىن ئەبۇ سۇفياننىڭ ئوغلى مۇئاۋىيە . مۇئاۋىيە خەلىپە ئەلنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىشتىن باش تارتىپ ، دەمەشقكە ئۆزىنى خەلىپە دەپ ئېلان قىلغان . 658 - يىلى ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلانغان . فرات

ئۆمەر ھەييام (1048 - 1123) ئالىم ، پەيلاسوپ ، شائىر .

تەبىئىي پەنلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ، ئاسترونومىك كۆزىتىشلەرگە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن ، شۇ ئاساستا 1079 - يىلى يېڭى ، ئېنىق كالىندار تۈزۈپ چىققان . خارەزمىي ، بېرونى ۋە يونان ئالىملىرىنىڭ پىكرىگە ئاساسلانغان ھالدا ، پەلسەپە مەسىلىلىرىگە ئائىت مەخسۇس ئەسەرلەر يازغان . ماتېماتىكا ئىلمىنى راۋاجلاندۇرغان . ئۇ ماتېماتىكىغا ئائىت ئىككى ، فىزىكىغا ئائىت بىر رسالىنىڭ ، شۇنىڭدەك تەبىئەت ھەققىدىكى ۋە ھەر خىل ئىتتىگرافىك ماتېرىياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان « نەۋرۇزنامە » ئەسىرىنىڭ مۇئەللىپى . ئۆمەر ھەييام تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ماددىدىن تەركىب تاپىدىغانلىقىنى ، ئۇنىڭدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئەبەدىي بولىدىغانلىقىنى قەتئىي تەكىتلىگەن . ماددىي نەرسىلەر ئۆزگىرىپ ، يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ ، كۈتكۈزۈپ تۇرىدۇ . ماددىي ۋۇجۇدقا كېلىدۇ ، ئەمما ماددىي ئاساس ئەبەدىي ساقلىنىپ قالىدۇ ، دەپ قارىغان . ئۇ تەبىئەتنى چۈشىنىشتە ئىنساننىڭ ئەقلىي قابىلىيىتىنى ئۇلۇغلىغان ، ئىنسان تەبىئەتنىڭ ئەڭ يېتۈك مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى ، بىلىشتە ئەقىل ۋە ئىلىمگە ئاساسلىنىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرسەتكەن . ئۇ پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىدە فارابى ، ئىبنى سىنا تەلىماتىنى داۋاملاشتۇرۇپ ، روھ ، مەۋجۇدات ، ماددا ، شەكىل ، ئەقىل قاتارلىق پەلسەپىۋى كاتېگورىيىلەرنى تەھلىك قىلغان . ئۆمەر ھەييامنى دۇنياغا مەشھۇر قىلغان ئۇنىڭ چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرلىك رۇبائىلىرىدۇر . ئۇنىڭ ئەسەرلىرى شەرقتە ئەرەب پىكىرلىكلىك غايىلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىدا كاتتا ئىجابىي رول ئوينىغان .

ئۆمەر ئىبنى خەتتاب (644 - يىلى ۋاپات بولغان)

ئىسلامدا « خۇلەفائى راشىدىن » (توغرا يولدا ماڭغان خەلىپىلەر) ، « چاھارىلار » دەپ ئاتالغان دەسلەپكى تۆت خەلىپە

ئۆمرە ئىسلام ئەنئەنىسىدە كىچىك ھەج . ھەج مەۋسۇمىدىن باشقا ۋاقىتتا مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىش « كىچىك » ھەج ھېسابلىنىپ ئۆمرە دەپ ئاتىلىدۇ .

ئۇھۇد جېپىڭى (ئۇھۇد مەدىنىنىڭ يېنىدىكى بىر تاغنىڭ نامى) 625 - يىلى مەككىلىك مۇشرىكلەرنىڭ مەدىنىگە قارشى قوشۇن تارتىپ كېلىشى بىلەن ئۇھۇد تېغىدا يۈز بەرگەن جەڭ . ئۇنىڭدا مۇسۇلمانلار مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ ، مۇھەممەد پەيغەمبەر يارىلانغان . لېكىن ، مۇشرىكلەر مەدىنىگە ھۇجۇم قىلالمايغان ، نەتىجىدە مەدىنىدىكى مۇسۇلمانلار جامائەسى ئامان قالغان .

ئۆ

ئۆشەر [ئە .] (ئوندىن بىر) - ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ئۆشەر . مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدە پۇل ئورنىدا (بەزىدە پۇل بىلەن) دۆلەت پايدىسىغا ئېلىنىدىغان سېلىق .

ئۆلەما [ئە .] (ئالىم سۆزىنىڭ كۆپلۈكى - بىلىمدان) — ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ئۆلما . ئىسلام ئىلاھىيەتچىلىرى ۋە ھوقۇقشۇناس (پەقىھ) لىرى شۇنىڭدەك دىنىي مۇئەسسەسەلەرگە ، سوت (قازىخانا) مەھكىمىلىرىگە ، بىلىم يۇرتلىرىغا مۇتەسەددىي بولغان مۇسۇلمان ئالىملار . « ئۆلما » ئاتالغۇسى پەقەت دىنىي ساھەدىكى بىلىملىك كىشىلەرگە نىسبەتەن قوللىنىلىدۇ .

مۇھەممەد مەھدېنى غايىپ بولغان دەپ قاراپ، ئۇنىڭ قايتىپ كېلىشىنى كۈتسە، مۇنداق كۈتۈش ئەسەرلىرى مابەينىدە ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. سۈننىي مەزھىپىدىكىلەر ئارىسىدىمۇ «ئىمام مەھدې» نىڭ كېلىشىگە ئىشىنىش مەلۇم سالماقنى ئىگىلەپ، ئۇ زامانە ئاخىر بولغاندا كېلىدۇ دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ. ئىماملار ۋە ئىمامزادىلەر دەپنە قىلىنغان مەقبەرىلەر ھازىرقى شەئەلەر ئۈچۈن مۇقەددەس زىيارەتتە ئاسىدۇر، بۇ مۇقەددەس جايلار ئەجەب، كەربالا، كازىمىيىن (ئىراق) مەدەنىيەت مەركىزىدۇر. قىزىق شۇكى، ئۇلار ئادەتتە شەھەرلىرىگە جايلاشقان. ئۇلارنى پاراۋانلىق ئىشلىرىنى تىرىشىپ ياخشى باشقۇرۇپ بېرىپ، كارخانىلارنى خەمدىن خالاس قىلىشى لازىم.

ئۇ

ئۇ دۇنيا دىنىي تەسەۋۋۇرلاردا ئېيتىلىشىچە بۇ دۇنيانىڭ،

يەنى ھەقىقىي، تەبىئىي ئالەمنىڭ ئەكسى.

ئۇسۇل [ئە] (ئەسلى سۆزىنىڭ كۆپلۈكى - يىلتىز، ئاساس) ئىسلام ئىلاھىيىتى ۋە نىقەدە تەلىمات ئاساسىنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇ. ئۇسۇل ئەل - دىن - دىن ئاساسلىرىنى؛ ئۇسۇل ئەل - فىقھ - قانۇنچىلىق ئاساسلىرىنى، يەنى ئىسلام شەرىئىتىدە ئاساسىي مەنبە ياكى يىلتىز ھېسابلىنغان قۇرئان، سۈننەت، ئىجمائىي قاتارلىقلارنى ئۆگىنىدىغان ئىلىم. ئۇسۇل ئىسلام مەملىكەتلىرىدە پەقەت دىن ۋە قانۇنچىلىقتىلا ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە سىياسەتتىمۇ مۇھىم رول ئوينىماقتا.

ئىسلامدا «خۇلقائى راشىدىن» («توغرا يولدا ماڭغان خەلىپىلەر») ،
 «چاھار يارلار» دەپ ئاتالغان دەسلەپكى تۆت خەلىپىنىڭ
 ئۈچىنچىسى (644 ~ 656) . ئۇ خەلىپىلىك قىلغان دەۋردە خەلىپىلىككە
 ئىتائەت قىلىدىغان جايلار كۆپەيگەن ، ئۇنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قۇرئان
 ئايەتلىرى تۈپلەنگەن . ئۇ مەككىلىك بولۇپ ، قىرىنداش - يېقىنلىرىغا
 سەنئەپ ، يەر - زېمىن ، خەزىنە بايلىقىنى بۆلۈپ بەرگەن . ساھابىلەر ۋە
 لەشكەر باشلىقلىرى ئىچىدە ئۇ يۈرگۈزگەن سىياسەتكە نارازىلىق كۈچەيدى
 گەنلىكتىن ، بىرىنچى خەلىپە ئەبۇبەكرنىڭ ئوغلى ئابدۇللا ئىبن بەكرىنىڭ
 باشچىلىقىدا ئۆلتۈرۈلگەن .

ئون ئەككىگى ئىمام شىئەلەرنىڭ ئاساسىي ئېقىمى — ئىمام
 سىيلار ئېتىقاد قىلىدىغان ئىماملار . خەلىپە ئەلى بىلەن پائىمە (مۇھەممەد
 پەيغەمبەرنىڭ قىزى) دىن تارقالغان ئەۋلادلار ، ئۇلار ئۆزىنى پەيغەمبەر
 ئەۋلادى دەپ قارايدۇ . ئىمامىيلار ئۇلارنى ئىسلامنىڭ قانۇنىي يېتەكچىلىرى
 دەپ ھېسابلاپ ، خەلىپىلەر ھاكىمىيىتىنى غەيرىي قانۇنىي دەپ تونۇيدۇ .
 ئىماملار : ئەلى ئىبن ئەبۇتالىب ، ھەسەن ، ھۆسەين ، زەينۇل ئابدىن ئەلى
 713 - يىلى ۋاپات بولغان) ، مۇھەممەد بەكرى (732 - يىلى ۋاپات
 بولغان) ، جەئفەر سادىق (700 - 765) ، مۇسا كازىم (799 - يىلى ۋاپات
 بولغان) ، ئەلى رىزا (818 - يىلى ۋاپات بولغان) ، مۇھەممەد تەقىي (835 -
 يىلى ۋاپات بولغان) ، ئەلى نەقىي (868 - يىلى ۋاپات بولغان) ، ھەسەن
 ئەسكەرىي (846 - 879) ، مۇھەممەت مەھدىي (رىۋايەتلەرگە كۆرە 874 -
 878 يىللار ئارىسىدا يوقىلىپ كەتكەن) . ئىماملارنىڭ بەزىلىرى
 ئۆلتۈرۈلگەن ياكى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن ، لېكىن ئىمامىيلار ئۇلارنىڭ
 ھەممىسى خەلىپىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن دەپ قارايدۇ ، ئۇلارنى دىن
 يولىدا شەھىت بولغان دەپ ماتەم تۇتىدۇ . شىئەلەر ئون ئىككىنچى ئىمام -

ئېچىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك دىنىي مەزمۇنغا ئىگە . شۇنىڭ ئۈچۈن قۇربان ھېيت ھىجرىيە زۇلھەججە ئېيىنىڭ 10 ~ 12 كۈنلىرىدە ، روزى ھېيت شەۋۋال ئېيىنىڭ 1 ~ 3 كۈنلىرىدە بايرام قىلىنىدۇ . ھېيت ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلقلەرنىڭ دىنىي بايرىمىدۇر .

ھىجرە ھىجرەت [ئە .] (كۆچۈش) مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنىڭ مەككىدىن مەدىنەگە كۆچۈشى . دىنىي تەرغىباتنى مەككىدە باشلىغان مۇھەممەد پەيغەمبەر قۇرەيشلەرنىڭ ئۇنىڭ قارىتا دۈشمەنلىكىنىڭ كۈچىيىشى ، ۋەزىيەتنىڭ يامانلىشىشى نەتىجىسىدە 622 - يىلى مەدىنەگە كۆچۈشكە مەجبۇر بولغان . كۆچۈش بىرقانچە ئاي داۋام قىلغان . 638 - يىلى خەلىپە ئۆمەرنىڭ بۇيرۇقى بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ ھىجرەت كالىندارى تۈزۈلۈپ ، 622 - يىل مۇسۇلمانلار كالىندارىنىڭ يىل بېشى قىلىنغان .

ھىدايە [ئە .] (قوللانما ، تولۇق نامى « ئەل ھىدايە فىلفۇرۇۋ » - « قانۇن ساھەلىرى بويىچە قوللانما ») سۈننىيەلەرنىڭ ھەنە فىيە مەزھىپىدە كەڭ تارقالغان شەرىئەت قوللانمىسى . بورھانىدىن مەرغىنانى تۈزگەن . ھىدايە شەرىئەت بويىچە مەشھۇر ئاساسلىق قوللانمە سۈپىتىدە تونۇلغان . ئۇنىڭدا ئىسلامنىڭ ئاساسىي تەلەپلىرى ، ھوقۇق ۋە ئەخلاق ئۆلچەملىرى ، شۇنىڭدەك ئائىلە - نىكاھ مەسىلىلىرىگە ئالاقىدار كونكرېت تەلەپ - ئۆلچەملەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان ، جازالاش چارىلىرى بەلگىلەنگەن .

ئو

ئوسمان ئىبن ئەففان (656 - يىلى ۋاپات بولغان)

قىزلار دەپ تەسۋىرلىنىدۇ. ھۆرلەر جەننەتكە كىرگەن تەقۋادارلارنىڭ قىلغان ساۋابى قانچىلىك بولسا شۇنچە ۋاقىت خىزمىتىدە بولىدىكەن .

ھۈسەيىن ئىبىن ئەلى (626 - 680) ئەلى ئىبىن ئەبۇتالە

لىبىنىڭ (پائىمەدىن تۇغۇلغان) كىچىك ئوغلى ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ نەۋرىسى ، شىئەلەرنىڭ ئۈچىنچى ئىمامى . 669 - يىلى ھەسەن ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئەلى تەرەپدارلىرى ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ رەھبىرى دەپ ئېلان قىلغان . 680 - يىلى خەلىپە مۇئاۋىيە ئۆلگەندىن كېيىن ، ئىراقتا ئۇماۋىيلارغا قارشى ھەرىكەت باشلىغان كۈفە شىئەلىرى ھۈسەيىننى ئۆزلىرىنىڭ ئىمامى دەپ ئېتىراپ قىلىپ ، ئۇنى خەلىپە يەزىدكە قارشى قوزغىلاڭغا باشچىلىق قىلىپ بېرىشنى سوراپ كۈفەگە تەكلىپ قىلغان . ھۈسەيىن 70 لەشكەر بىلەن مەككىدىن يولغا چىقىپ كۈفەگە يېقىن كەربالا چۆلىگە كەلگەندە ، تۆت مىڭ كىشىلىك خەلىپە قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ، 680 - يىلى 10 - ئۆكتەبىردە جەڭدە قۇربان بولغان ، جەستى شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان . شۇ مۇناسىۋەت بىلەن كەربالا شىئەلەرنىڭ مۇقەددەس زىيارەتگاھىغا ئايلانغان . ھۈسەيىن قۇربان بولغان كۈن شىئەلەردە ماتەم كۈنى سۈپىتىدە خاتىرىلىنىدۇ .

ھىجاب [ئە .] (پەردە ، يۈز ياپقۇچ) ئاياللارنىڭ قۇرئاندا

تىلغا ئېلىنغان ۋە ئىسلام ئەنئەنىسىگە ئايلانغان يۈز ياپقۇچى .

ھېيت ئىسلام ئەنئەنىسىدە ئىككى ھېيت رەسمىي دىنىي بايرام

سۈپىتىدە خاتىرىلىنىدۇ : چوڭ ھېيت ياكى قۇربان ھېيت (ئەرەبچە ئىي

دۇل - كەبىر ، ئىيدۇل - ئەزھا) ۋە كىچىك ھېيت ياكى روزى ھېيت

(ئەرەبچە ئىيدۇل - سەغىر ، ئىيدۇل - فىتىر) . قۇربان ھېيتى ھەج ۋە

قۇربانلىق قىلىش بىلەن ؛ روزى ھېيتى بولسا رامزاننىڭ ئاخىرىدا ئېغىز

مەشھۇرلىرى ۈچۈن قەدىمىي ۋە ئۆزىگە مەشھۇر ئۆزى پەيلاسزى رىزا تەۋفىق تەرىپىدىن ئەنئەنىۋىي قىلىنىپ، قۇرئان ئىلىمىدا ئەسەر قىلىنغان. ھۇرۇفييلار ئالىم ئەپەندى خۇدانىڭ قىياپىتىنى ئىسپاتىدا ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئالەم تەرىقىتىنىڭ ھەربىر باسقۇچىدا خۇدانىڭ قىياپىتىنى ئىسپاتلاپ مۇجەسسەملىنىپ نامايان بولىدۇ، مۇھەممەد - ئامىرقى پەيغەمبەر، ئەلى - ئۇلىيالىرىنىڭ بىرىنچىسى، ئىمام ھەسەن ئەل - ئەسكەرىي ئىماملارنىڭ ئاخىرقىسى دېگەن تەلىماتنى ئالغا سۈرگەن. ئۇلار پادىشاھ ھىران شاھ قىياپىتىدىكى دەججالتىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن (۱۴۵۸ - يىلىدىكى جەڭدە ئۆلتۈرۈلگەن)، ھەمدىي كېلىپ ئىلاھى ئادالەت ئورنىتىدۇ، ھەممىنى باراۋەر قىلىدۇ، ئىنساننىڭ ئىسپاتىغا زۇلۇم قىلىشى تۈگەيدۇ، دەپ كۈتىدۇ. ئۇلار فېئوداللىق ھاكىمىيەتكە قارشى قوراللىق كۈرەشنى ياقلىق خان . 1426 ~ 1427 يىللاردا ھىراتتا تېمورىيلاردىن بولغان شاھرۇھقا قارشى سۈيىقەست ئۇيۇشتۇرۇپ ئۇنى يارىدار قىلغان. قولغا ئېلىنغان ھۇرۇفييلار مەخپىي تەشكىلاتىنىڭ ئەزاسى دەھشەتلىك ھالدا جازالانغان، جەسەتلىرى ئوتقا تاشلانغان، كېيىن ھۇرۇفييلار قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئېلىنغان. ئىراندا ھۇرۇفييلار تۈگەپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن تۈركىيىدە ئۇلارنىڭ مەخپىي ئۇيۇشمىلىرى ساقلىنىپ قالغان. ھۇرۇفييلار تەلىماتى كېيىنكى ۋاقىتلاردا بېكتاشىيلار تەرىقىتىنىڭ يۇقىرى تەبىقىلىرى ئارىسىدا مەخپىي رەۋىشتە داۋاملاشقان.

ھۆرلەر ئىسلام ئەنئەنىسى ۋە قۇرئانغا كۆرە، تەقۋادارلار بىلەن بىللە جەننەتتە ياشايدىغان قىزلار. قۇرئان (2 - سۈرە 25 - ئايەت، 3 - سۈرە 13 - ، 14 - ، 15 - ئايەتلەر) دا ئۇلار جىسمانىي ۋە مەنىۋى كەمچىللىكلەردىن خالىي، ئىنسان، جىن يېقىنچىلىق قىلىنغان (55 - سۈرە، 56 - ، 74 - ئايەتلەر)، بىر - بىرىدىن گۈزەل، ساھىبجامال

ھۇرۇفىيلار XIV - XV ئەسىرلەردە ئىراندا مەيدانغا

كەلگەن شىئە مەزھىپىنىڭ تارماق مەزھەپلىرىدىن بىرىنىڭ تەرەپدارلىرى .
 فەزۇللاھ ئاستىرابادىي (تەخمىنەن 1340 - يىلى تۇغۇلغان) ئاساسى سال-
 خان . ئۇ 1386 ~ 1387 يىللىرى ئۆز تەلىماتىنى تەرغىپ قىلىشقا باشلىغان ،
 ئەرەب ھەرپلىرى سىرلىق مەزمۇنغا ئىگە دېگەن قاراشنى ئالغا سۈرگەنلىكى
 ئۈچۈن ، ھۇرۇفىي (لۇغەت مەنىسى « ھەرپچى ») دېگەن تەخەللۇسنى
 ئالغان ، مەزھەپنىڭ نامىمۇ شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان . تارىخىي مەلۇم-
 ماتلاردىن قارىغاندا ، ئەمىر تېمور ئۇنى شىرۋانغا سۈرگۈن قىلغان ، شۇ
 سەۋەبتىن ھۇرۇفىيلار تېمور ۋە ئۇنىڭ جەمەتىدىن بولغان ھۆكۈمرانلارغا
 نەپەت بىلەن قارىغان . ئۇلار تېمورنىڭ ئىران ۋە ئەزەربەيجاندا
 ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئوغلى مىران شاھنى دەجىجال دەپ تەرىپلىگەن .
 ھۇرۇفىيلار تەلىماتى ناھايىتى تېزلا ئىران ، ئەزەربەيجان ، تۈركىيە ۋە
 سۈرىيىلەردە تارقالغان . تۈركىيىدە ئاستىرابادىيىنىڭ شاگىرتى ئەلى ئەلا
 ھۇرۇفىيلار تەلىماتىنى تەرغىپ قىلغان . بۇ مەزھەپ شەھەر زىيالىيلىرى
 ۋە ھۈنەرۋەنلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغان . ئەرەب پىكىرلىكلەرنىڭ ۋەكىل-
 لىرىمۇ بۇ مەزھەپنى قوللىغان . مەسىلەن ، مەشھۇر ئەزەربەيجان شائىرى
 نەسىمىي (1417 - يىلى ھەلەپت شەھىرىدە تېرىسى شىلىنىپ ئۆلتۈرۈل-
 گەن) ، تۈرك شائىرلىرى تەمەننائىي (قەتلى قىلىنغان) ، رافىئى ، مەشھۇر
 پارىس شائىرى قاسىمى ئەنۋەر ۋە باشقىلار ھۇرۇفىيلار مەزھىپىگە
 كىرگەن ، قاسىمى ئەنۋەر ھېرات شەھىرىدىكى دەرۋىشلەر خانىقاسىدا مۇ-
 لۇك ئومۇمىنىڭ بولغان ۋە ھەممە كىشى بىرگە ئۆلتۈرۈپ تاماق يەيدىغان
 جامائە تەشكىل قىلغان . ھۇرۇفىيلار مەزھىپىگە مەنسۇپ شائىرلاردىن باي
 ئەدەبىي مىراسلار ساقلىنىپ قالغان . بۇ مىراسلارنىڭ ئەڭ

ئەركىن پىكىر يۈرگۈزۈشكە قارشىلىقى ، شەرىئەت قانۇن - قائىدىلىرىگە رىئايە قىلىشتا قەتئىيلىكى بىلەن باشقا مەزھەپلەردىن پەرقلىنىدۇ . ھەنبەلىيە تەرەپدارلىرى قۇرئان ۋە ھەدىسلەرنى ئەركىن چۈشەندۈرۈش يولىدىكى ھەرقانداق ئۇرۇنۇشلارغا قارشى چىققان ، شۇڭا بۇ مەزھەپ كەڭ تارقىلالىمىغان . پەقەت IX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئەرەب خەلىپىلىكىدە مۇئەزىلىلارنىڭ ۋە ئىلاھىيەت ساھەسىدىكى ئەركىن پىكىر تەرەپدارلىرىنىڭ چەكلىنىشى ۋە نازارەت ئاستىغا ئېلىنىشى تۈپەيلىدىن كېڭىيىپ ، X II ئەسىردە مۇستەقىل مەزھەپ بولۇپ شەكىللەنگەن . ھەنبەلىيەنىڭ تەرەپدارلىرى X ئەسىردە ئىراندا ، X I ئەسىردىن X V ئەسىرگىچە سۈرىيە ۋە پەلەستىندە كۆپەيگەن . كېيىنكى ئەسىرلەردە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى يەنە كېڭىيىپ ، X VIII ئەسىرگە كەلگەندە ۋەھابىيلار ھەنبەلىيە تەرەپدارى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان . X X ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا ۋەھابىيلار سەئۇدى ئەرەبىستاندا ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپ ، ھەنبەلىيە قانۇنلىرىنى يولغا قويغان . ئۇ يەردە ھەنبەلىيەنىڭ ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىگە خاس قانۇنلىرى ھازىرمۇ كۈچكە ئىگە . ھەنبەلىيە سەئۇدى ئەرەبىستاندىن باشقا مەملىكەتلەردە كەم ئۇچرايدۇ .

ھەۋۋا ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ھاۋا ئانا . ئادەم ئەلەيھىسسالام نىڭ ئايالى . بىرىنچى ئايال ، ئىنسان زاتىنىڭ ئانىسى . رىۋايەتلەرگە كۆرە ، ھەۋۋا ئاللاننىڭ قۇدرىتى بىلەن ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ قوۋۇرغىسىدىن يارىتىلغانىكەن .

ھۇد قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان (7 - سۈرە ، 63 ~ 70 - ئايەتلەر) پەيغەمبەرلەردىن بىرى . ھۇد ئاد قەۋمىگە پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتىلگەن ، لېكىن ئۇلار ھۇدنىڭ تەرغىباتىغا قۇلاق سالمايلىقى ئۈچۈن ، ئاللاننىڭ غەزىپىگە (قاتتىق بوران ۋە قەھەتچىلىككە) ئۇچراپ ھالاك بول-

ئالەم خۇدانىڭ جۇلالىنىشىدۇر دېگەن پىكىرنى ئالغا سۈرگەن ۋە بۇ پىكىر بىلەن ۋەھدەتى ۋۇجۇد تەلىماتىغا يول ئاچقان . ھەللاچ ئۆز غايىسىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ، ھىندىستان ، ئىراق ۋە باشقا مەملىكەتلەردە كەڭ تەرغىپ قىلغان ۋە كۆپلەپ مۇخلىس توپلىغان . مۇسۇلمان روھانىيلىرى ھەللاجنى بىدئەتچىلىكتە ۋە شەككاكلىقتا ئەيىبلەپ ، شەپقەتسىز ئۇسۇل بىلەن ئۆلتۈرۈشكە ھۆكۈم چىقارغان .

ھەنەفىيە سۈننىي مەزھىپىگە تەۋە تۆت تارماق مەزھەپنىڭ بىرى . ئەبۇھەنىفە نۇئمان ئاساس سالغان . ئۇنىڭدىن كېيىن ھەنەفىيە مەزھىپىنىڭ قانۇنلىرى ئەبۇيۇسۇف ياقۇپ (795 - يىلى ۋاپات بولغان) ، ۋەھەمەد شەيبانى (804 - يىلى ۋاپات بولغان) ، قۇدۇرىي (1036 - يىلى ۋاپات بولغان) ۋە باشقىلار تەرىپىدىن تۈزۈلگەن ، ئىراقتا مەيدانغا كېلىپ ، ئىسلام تارقالغان بارلىق مەملىكەتلەردە كېڭەيگەن . بورھانىدىن مەرغىنەننىڭ « ھىدايە » توپلىمى بۇ مەزھەپنىڭ ئاساسىي شەرئەت تولىنىمىنى سۈپىتىدە تونۇلغان . ھەنەفىيە قانۇنى نىسبەتەن يۇمشاق ۋە قولايلىقراق بولغانلىقى ، خەلقنىڭ يەرلىك ئەنئەنىلىرىنى ئېتىبارغا ئالغانلىقى سەۋەبلىك كەڭ تارقالغان . سۈننىي مەزھىپىگە مەنسۇپ بولغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىدىن كۆپرەكى بۇ مەزھەپكە كىرىدۇ . ئۇ بىرقانچە ئەرەب ۋە ئافرىقا دۆلەتلىرىدە ، تۈركىيە ، ھىندىستان ، پاكىستان ، بېنگال ، ئافغانىستان ۋە جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا تارقالغان . ئۇلاردا ھەنەفىيە مەزھىپىنىڭ قانۇنلىرى ھازىرمۇ ئۆز تەسىرىنى ساقلاپ قالغان .

ھەنبەلىيە سۈننىي مەزھىپىگە تەۋە تۆت تارماق مەزھەپنىڭ بىرى ، ئىبنى ھەنبەل ئاساس سالغان . ھەنبەلىيە ھوقۇق سىستېمىسىنىڭ بارلىقى ، ھەرقانداق شەكىلدىكى « يېڭىلىق » قا ، دىنىي مەسىلىلەرگە

خەلىپىلىككە ۋە سالىجۇقىيلارغا قارشى تۇرغان ، ئۇلارنىڭ باشلىقلىرى (چوڭ فېئوداللار) ئۆز دۈشمەنلىرىنى ئۆلتۈرۈشنى سىياسىي كۈرەشنىڭ ئاساسىي ۋاسىتىسى دەپ بىلگەن . ئۇلار مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئادەتتىكى ئەزالىرى بولغان پىدائىيلار (كەمبەغەل دېھقانلار ۋە شەھەر ياشلىرى) دىن پايدىلانغان . ھەشاشىيلەر ئىنتايىن يوشۇرۇن ئىش ئېلىپ بارىدىغان ۋە ھەرقايسى جايلارغا بۆلۈنگەن تېررورلۇق تەشكىلاتلىرىنى قۇرغان ، پىدائىيلارنى ئۆلسە جەننەتكە كىرىدىغانلىقىغا ئىشىنىدىغان روھتا تەربىيىلەپ ، ھۆكۈمرانلار ، پادىشاھلار ۋە مەشھۇر ناىيەندىلەرنى ئۆلتۈرۈشتە ئۇلاردىن پايدىلانغان . ھەشاشىيلەر بىر مەزگىل ھۆكۈمرانلارغا دەھشەت سالغان (ئۇلاردىن بەزىلىرى ئۆز جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ھەشاشىيلەرگە تۆلەم تۆلەپ تۇرغان) . 1256 - يىلى موڭغۇل ئىستىلاچىلىرى ئەلەمۇتنى بېسىۋېلىپ ، ئىراندىكى ھەشاشىيلەر دۆلىتىنى يوقاتقان . 1273 - يىلى مەملۇكلەر قوشۇنى سۈرىيە ۋە لىۋاندىكى ھەشاشىيلەرنىڭ ئاخىرقى تەشكىلاتلىرىنى يوقاتقان .

ھەلال [ئە .] (رۇخسەت قىلىنغان ، تازا ، پاكىز) -

ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ھالال . مۇسۇلمانلار ئۈچۈن رۇخسەت قىلىنىدىغان ئىش - ھەرىكەت ، شۇنىڭدەك تازا ۋە پاك ھېسابلانغان ئوزۇق - تائاملار .

ھەللاج ھۆسەين ئىبن مەنسۇر (858 - 922) سۇفىلىق ئې

قىمىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى . ئۇ غايە جەھەتتىن قەرمەتلەرگە يېقىن بولۇپ ، تۇر ، بەيدە ، بەسرە ، باغداد شەھەرلىرىدە بىلىم ئالغان . مۇسۇلمانلارنىڭ قىسمىن ئادەتلىرى ۋە شەرىئەتنىڭ بەزى قائىدىلىرىگە زىت پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان . ئىسلامنىڭ ئاللا ۋە ئاللاننىڭ بىرلىكى ھەققىدىكى ئەقىدىسىگە قارشى ھالدا ، خۇدا ئىنساندا نامايان بولىدۇ ، ئىنسان ۋە ماددىي

ئىشەنچلىكلىكى بىلەن مەشھۇر بولغان . ھەدىسلەر توپلىمى سۈننەت دەپ نام ئالغان . ھەدىسلەرنى توپلىغۇچى ، شەرھلىگۈچى ، تەرغىپ قىلغۇچى شەخىس مۇھەددىس دەپ ئاتالغان .

ھەرام [ئە .] (چەكلەنگەن) - ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ھارام . شەرىئەتتە مۇسۇلمانلار ئۈچۈن قەتئىي چەكلەنگەن ئىش - ھەرىكەتلەر ، شۇنىڭدەك يېيىش مەنىسى قىلىنغان ئوزۇق - تائاملار .

ھەسەن ئىبىن ئەلى (625 - 669) ئەلى ئىبن ئەبۇتالىب - نىڭ پاتىمەدىن تۇغۇلغان ئوغلى ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ نەۋرىسى ، شەئەلەرنىڭ ئىككىنچى ئىمامى . 661 - يىلى ئەلى سۈيىقەست بىلەن ئۆل - تۈرۈلگەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ھەسەننى ئىراقتا خەلىپە دەپ ئېلان قىلغان ۋە ئۇنى مۇئاۋىيە ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈرەشنى قايتىدىن باشلاشقا دەۋەت قىلغان . لېكىن ھەسەن مۇئاۋىيە بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ ، ئۇنىڭ بىلەن كېلىشكەن ، ھاكىمىيەتتىن ۋاز كېچىپ ، مەدەنەگە كۆچۈپ كەتكەن ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولغان .

ھەششاشىيلەر [ئە .] (چېكەرمەنلەر) ئىسمائىلىيلەرنىڭ

يوشۇرۇن ھەرىكەت ئېلىپ بارغان تارماق مەزھەپلىرىدىن بىرى . X I ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئىراندا ئىسمائىلىيلار ھەرىكىتىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان . ئاساسچىسى ھەسەن ئىبن سەبىھ (1124 - يىلى ۋاپات بولغان) . ھەششاشىيلەر جامائەسىنىڭ مەركىزى ئىراننىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى تاغ ئارىسىغا جايلاشقان ئەلمۇت قەلئەسى بو - لۇپ ، ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى سۈرىيە ۋە لىۋانغا ، كېيىن ھىندىستانغا تارقالغان . ھەششاشىيلەر ھەرىكىتى ئوتتۇرا ئاسىيا ، يېقىن شەرق ئەللىرى - دىكى قەرىمەتلەر ھەرىكىتىگە يېقىندىن ماسلاشقان . ھەششاشىيلەر

مۇقەددەس مېسابلاتغان كەئبەنى زىيارەت قىلغان كىشىگە بېرىلىدىغان نام . ئىسلام ئەنئەنىسىدە ھەج قىلغان ئادەمنىڭ ئىسمىغا ئادەتتە « ھاجى » سۆزى قوشۇپ ئېيتىلىدۇ ، قىسمەن ھاللاردا « ھاجى » سۆزى ئادەم ئىسمىنىڭ ئالدىغىمۇ قويۇلىدۇ .

ھاشىمىيلار VII ئەسىردە مەككىدە ياشىغان قۇرەيش قەبىلىسىگە مەنسۇپ جەمەتلەردىن بىرى . مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەنە شۇ جەمەتتىن بولۇپ ، ھاشىم ئۇنىڭ بوۋىسىنىڭ ئىسمى .

ھەج [ئە .] ھەج قىلىش ئىسلامنىڭ بەش ئاساسىي روكتىن بىرىدىن بىرى . قۇربان ئېيىدا مۇقەددەس شەھەر مەككىگە بېرىش ، ئۇ يەردىكى « مۇقەددەس جايلار » نى زىيارەت قىلىپ ، تۈرلۈك دىنىي مۇرا-سىملارنى بېجىرىش ھەمدە قۇربانلىق قىلىش ھەج قىلغانلىق بولىدۇ . ھەجگە بارغانلار يەنە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ مەدىنىدىكى قەبرىسىنى زىيارەت قىلىدۇ . ھەج ھەج قىلىش ئىمكانىيىتى بولغان مۇسۇلمانلار ئۈچۈن مەجبۇرىدۇر . ئادەتتە ، ھەج قىلىپ كەلگەنلەرنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا « ھاجى » سۆزى قوشۇپ ئېيتىلىدۇ ھەمدە ئۇلار مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئالاھىدە ئېتىبارغا ئىگە بولىدۇ .

ھەجەرۇل - ئەسۋەد ← قاراتاش

ھەدىس [ئە .] (رىۋايەت) ئىسلام دىنىدا قۇرئاندىن كېيىنكى مۇقەددەس مەنبە . ھەدىستە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆز - ھەرىكىتى ، پائالىيىتى ۋە كۆرسەتمىلىرى بايان قىلىنىدۇ . ھەدىسلەر VII ئەسىرنىڭ ئاخىرى VIII ئەسىرنىڭ بېشىدا يېزىلىشقا باشلىغان . IX - X ئەسىردە ئابرويلۇق دەپ تونۇلغان ئالتە پارچە ھەدىس توپلىمى مەيدانغا كەلگەن . ئۇلارنىڭ ئىچىدە « سەھەۋلىۋخارىي » ۋە « سەھەۋلۇمۇسلىم »

نىڭ پىرى نېئمە تۇللاھنى ئۆز پاناھىغا ئالغان . نېئمە تۇللاھ شائىر ۋە بىلىملىك كىشى بولۇپ ، دىۋانلىرىدا ئىبن ئەرەبىينىڭ پائىزىغا خاس ھەدەت ئەل - ۋۇجۇدنىڭ مىستىك ئىدىيىلىرىنى تەرغىپ قىلغان . X VI ئەسىردە ئىراندا شىئە مەزھىپى ھۆكۈمران ئورۇنغا چىققاندىن كېيىن ، نېئمە تۇللاھ تەرىقەتى تېخىمۇ كەڭ تارقالغان ، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئىراندا ھازىرمۇ بار .

نجات خالاس بولۇش . دىنىي ئەقىدىلەرگە كۆرە ، ئالانىڭ نامى بىلەن بايان قىلىنىدىغان بىر قاتار تەلەپ ۋە شەرتلەر بېجىرىلگەندە ، ئاللا تەرىپىدىن كىشىلەرگە ئىنئام قىلىنىدىغان راھەت - پاراغەت . ئىسلام دىنىدا نجاتلىققا ئىتتىگۈچى كىشى ناماز ئوقۇشى ، روزا تۇتۇشى ، ھەج قىلىشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر قاتار كۆرسەتمىلەرنى بېجىرىشى شەرت بولۇپ ، ئىخلاسمەن ، تەقۋادار كىشىلەر جەننەتتە مەڭگۈ بەخت - سائادەتلىك ھايات كەچۈرىدۇ ، دېيىلىدۇ .

نزامى گەنجەۋىي (تەخمىنەن 1141 - يىلى تۇغۇلۇپ 1209 - يىلى ۋاپات بولغان) ئەزەربەيجان شائىرى ۋە مۇتەپەككۇرى ، ئۇ ئۆزىنىڭ شېئىرلىرى ۋە ئەخلاقى ، پەلسەپىۋى ئەسەرلىرىدە يەرنىڭ شار شەكىللىك ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى قاراشنى قۇۋۋەتلىگەن .

نىكاھ [ئە .] (ئۆيلىنىش) ئەر ۋە ئايالنىڭ تۇرمۇش قۇرۇشى . ئىسلام ئەنئەنىلىرى ۋە شەرىئەت قائىدە - قانۇنلىرى ئاساسىدا ئەر ۋە ئايالنىڭ تۇرمۇش قۇرۇشىنى قانۇنلاشتۇرۇش .



ھاجى [ئە .] ھەجگە بارغان ، يەنى ئىسلام دىنىدا ئەڭ

ئىسلام دىنى مۇراسىملىرى ، ئادەتلىرى يوق ، مەسچىتكە ئوخشاش ئىبادەت-خانىلار بولمايدۇ . نۇسخىرىيلەر ھازىر سۈرىيە ۋە تۈركىيىدە قىسمەن ساقلىنىپ قالغان .

نۇھ پەيغەمبەر . نۇھ ئەلەيھىسسالام ئىنسانلارنىڭ بىرىنچى بوۋىسى ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى شىس ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەسلىدىن ، قۇرئاندا 43 ئورۇندا تىلغا ئېلىنىدۇ . نۇھ ئەلەيھىسسالام بۇتپە-رەس بىر قەۋمگە پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتىلگەن ، نۇھ ئەلەيھىسسالام ئۇزاق مۇددەت ئۇلارنى ھەق دىنغا دەۋەت قىلغان ، ئۇلار ئىمان ئېيتىشتىن باش تارتىپ ، نۇھ ئەلەيھىسسالامغا تۈرلۈك ئازار - كۈلپەتلىرىنى يەتكۈزگەن . ئاللا ئۇنىڭ قەۋمىنىڭ توپان بالاسىدا ھالاك بولىدىغانلىقىنى ۋەھىي قىلغان ، ئۇنى توپان بالاسى يۈز بەرگەندە چىقىرىۋېلىش ئۈچۈن كېمە ياساشقا ، ئائىلىسىدىكىلەرنى ، تەۋەلىرىنى كېمىگە سېلىشقا ، ھەر خىل ھايۋاندىن ئەرەكەك - چىشى بولۇپ بىر جۈپتىن ئېلىۋېلىشقا بۇيرۇغان . توپان بالاسى يۈز بەرگەندە نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېمىسىدىكىلەردىن باشقا بىرمۇ تىرىك جان قالماي ھالاك بولغان . شۇنىڭ ئۈچۈن نۇھ ئەلەيھىسسالام ئىنسانلارنىڭ ئىككىنچى بوۋىسى دېيىلىدۇ ، چۈنكى توپان بالاسىدىن كېيىنكى ئەھلى زېمىننىڭ ھەممىسى نۇھ ئەلەيھىسسالام بىلەن كېمىدە بىللە بولغانلارنىڭ نەسلىدىندۇر .

نېئىمە تۇللاھىيىلەر [ئە .] (نېئىمە تۇللاھىيە) شىئە مەز-

ھىپىدىكى سۇفىلىق تەرىقەتىنىڭ تەرەپدارلىرى . شىئەلەرنىڭ بەشىنچى ئىمامى مۇھەممەد بەكر ئەۋلادىدىن دەپ ھېسابلانغان سەيىد شاھ نېئىمە-تۇللاھ كىرمانىي (1330 - 1431) ئاساس سالغان . ئۇ سەمەرقەند ، ھىرات ، يەزدە ، كۆپرەك كىرماندا ياشىغان ، خانىقا ۋە مەقبەرىسى ھازىرمۇ شۇ يەردە . سۇلتان شاھروھ (1405 - 1447) نېئىمە تۇللاھىيىلەر ۋە ئۇلار-

كەسكىن تەنقىد قىلغان . كىشىلەرنى ئەمگە كىكە ، ئادالەتكە چاقىرغان ، مەرىپەتلىك جەمئىيەت قۇرۇشنى ئارزۇ قىلغان . نەۋائى كېيىنكى ئىلغار ئىجتىمائىي ، پەلسەپىۋى پىكىرلەرنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن .

نەۋرۇز [پ . ت] (يېڭى كۈن) – ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا نورۇز . شەمسىيە كالېندارى بويىچە يېڭى يىلنىڭ بىرىنچى كۈنى (مىلادىيە كالېندارى بويىچە 21 - مارت) . ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پارىس ۋە تۈركىي تىللىرىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر نورۇز كۈنىنى يېڭى يىلنى كۈتۈۋېلىش ، باھارنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكى ، دېھقانچىلىق ئىشلىرىنىڭ باشلانغانلىقىغا بولغان خۇشاللىقنى ئىپادىلەش يۈزىسىدىن تەنتەنىلىك بايرام قىلىپ ئۆتكۈزىدۇ .

نۇبۇۋۇد [ئە .] (پەيغەمبەرلىك) بىشارەت بېرىش ، ئالدىن خەۋەر بېرىش ، پەيغەمبەرلىك قىلىش .

نۇسەيرىيىلەر شىئە مەزھىبىدىكى تارماق مەزھەپلەرنىڭ بىرى . ئاساسچىسى x ئەسىردە ئۆتكەن ئىبن نۇسەير . نۇسەيرىيلەرنىڭ ئاساسىي ئەقىدىسى – شىئەلەرنىڭ بىرىنچى ئىمامى خەلىپە ئەلەينى ئىلاھلاشتۇرۇش (شۇنىڭدىن « ئەۋلىيا » سۆزى كېلىپ چىققان) ، ئۇنىڭدا خۇدانىڭ ئۆزى بۇجەسسەملەنگەن دەپ ئىشىنىشتىن ئىبارەت . ئۇلار قۇياش ، ئاي ۋە باشقا يورۇقلۇق تارقاتقۇچى ئاسمان جىسىملىرىغا سىغىنىدۇ ، جاننىڭ كۆچۈپ يۈرۈشىگە ئىشىنىدۇ . ھۆكۈمران دىنىي ئېقىملار تەرىپىدىن ئەسەرلەر داۋامىدا چەكلىنىپ كېلىۋاتقانلىقى تۈپەيلىدىن ، نۇسەيرىيلەر ئۆز ئېتىقادىنى مەخپىي تۇتىدۇ ، مۇراسىملارنى كېچىلىرى خۇپىيانە ئۆتكۈزىدۇ . ئۇلاردا ناماز ئوقۇش ، روزا تۇتۇشتەك

نەقىب [ئە .] (باشلىق ، يېتەكچى ، رەئىس) ئۆزلىرىنى

مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەۋلادى دەپ ھېسابلايدىغان سەيىدلەر جامائەلىرىنىڭ يېتەكچىلىرى ، باشلىقلىرىنىڭ لاۋازىملىرى . نەقىب لاۋازىم سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئەسىردىكى خەلىپىلەر ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن . ھۆكۈمران دائىرىلەر نەقىب ئارقىلىق سەيىدلەر جامائەلىرى بىلەن مۇئامىلە قىلغان ، ئۇلار خەزىنىدىن تەمىنلەنگەن . نەقىبلەر كېيىنكى ۋاقىتلاردا سەيىدلەر جامائەلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىغا رەھبەرلىك قىلىدىغان ، ئۇلارنىڭ ھاياتى ۋە تۇرمۇشىغا يوليورۇق كۆرسىتىدىغان يېتەكچى رولىنى ئوينىغان . نەقىبلەر چەت ئەللەردە ھازىرمۇ بار ، ئۇلار سەيىدلەر جامائەلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى باشقۇرىدۇ ، ئۇلارنىڭ نامىدىن دۆلەت ھاكىمىيىتى ۋە كىلىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىشىدۇ . سەيىدلەر توپلىشىپ ياشايدىغان جايلاردا ئۇلارنىڭ ئەڭ مۇھىمىيىتى تۇرمۇش ئىشلىرىدا مەسلىھەتچى بولىدۇ (مۇسەپپىلارنىڭ بەزىلىرى « نەقىب تورا » دېيىلىدۇ) . نەقىبلىق لاۋازىمى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كەلمەكتە .

نەۋائى ئەلىشىر نەۋائى (1441 - 1501) بۈيۈك مۇتەپەككۇر ،

شائىر ، دۆلەت ئەربابى ، بىرقاتار دىۋانلار ، لېرىك ۋە پەلسەپىۋى داسەتائىلار ، تارىخىي ۋە دېداكتىك ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپى . نەۋائى ئۆزىنىڭ دۇنيا قارىشىدا شەرقنىڭ ئىلغار پەلسەپىۋى ئەنئەنىلىرىنى راۋاجلاندۇرغان . ئۇ ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا فېئودالىزمنىڭ راۋاجلانغان دەۋرىدە ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان ۋە دۇنيا قارىشىدا ئۆز زامانىسىنىڭ ئەڭ ئىلغار پىكىرلىرىنى ئىپادىلىگەن . نەۋائى ئۆزىنىڭ شېئىر ۋە داستانلىرىدا ھەقىقىي ئىنسانىي پەزىلەتلەرنى گەۋدىلەندۈرگەن ، مۇھەببەت ۋە چىن سۆيگۈنى ئۇلۇغلىغان . ئۇ ئەسەرلىرىدە رەزىللىك ، ئادالەتسىزلىك ، مەرىدە پەتەتلىكنى ، ئەكسىيەتچى دىنىي ئەربابلارنى ، شەيخلىق - زاھىدلىقنى

مۇھەممەد پەيغەمبەر ، پەيغەمبەرلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى ھېسابلىنىدۇ .

نەزىر [ئە .] (ۋەدە ، تەنئەنىلىك ۋەدە بېرىش ، سۆز بېرىش)

كىشىلەرنىڭ بىرەر دىنىي پائالىيەتنى بېجىرىشتە ياكى بىرەر نەرسىنى دىن يولىدا ھەدىيە قىلماقچى بولغاندا ، ئۆز - ئۆزىگە بەرگەن ۋەدىسى ، قىلغان ئەھدى . ئۆتمۈشتە نەزىر دىنىي كىشىلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ، بولۇپمۇ سۇفىلىقتا پىرلار ۋە ئىشانلارغا پۇل ياكى مالىلا ئەمەس ، بەلكى پەرزەنتلىرىنىمۇ نەزىر قىلىپ بېرىشتەك ئىشلار بولغان . شۇنىڭدەك ھەجگە بېرىش ياكى بىرەر مۇقەددەس مەقبەرىنى زىيارەت قىلىشنىڭ ئالدىدا ، ئەھد قىلىپ قويۇشۇمۇ نەزىر ھېسابلانغان . كېيىنكى ۋاقىتلاردا نەزىر ئىختىيارىي ھالدا بېرىلىدىغان بىر خىل ئادەتكە ئايلانغان .

نەقىشەندىيلىك ئىسلامدىكى سۇفىلىق تەرىقەتلىرىدىن

بىرى . باھاۋۇددىن نەقىشەندىي ئاساس سالغان . باھاۋۇددىن ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرى دەسلەپتە تەركىدۇنياچىلىق ۋە پەقىرلىقنى ، ھەممە نەرسىگە مۇھەببەت بىلەن قاراش مەزمۇنىدىكى ئىدىيىنى تەرغىپ قىلغان ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ زاھىدلىق ۋە پەقىرلىقتا ياشىغان . كېيىن ئۇلارنىڭ ئىدىئولوگىيىسىدە ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ ، زاھىدلىق ۋە پەقىرلىقنىڭ ئورنىنى بايلىقنى ماختاش ، مەۋجۇت تۈزۈمنى ھىمايە قىلىش ، دىنىي مۇتەئەسسىپلىك ۋە « كاپىر » لارغا قارشى « مۇقەددەس ئۇرۇش » نى تەرغىپ قىلىش ئىگىلىگەن . نەقىشەندىيلىك تەرىقىتىگە خوجا ئەھرار باشچىلىق قىلغان دەۋرلەردىم خۇراپاتلىق ، مۇتەئەسسىپلىك ئەۋجىگە چىققان ، ئوتتۇرا ئاسىيا پەن - مەدەنىيىتىنىڭ بىرقانچىلىغان نامايەندىلىرى تىۋتقۇن قىلىنغان . ھازىر بارلىق سۇفىلىق تەرىقەتلىرىگە ئوخشاش نەقىشەندىيلىكمۇ يوقىلىپ كەتكەن .

دەتنامە»، «زادۇل - مۇساپىرىن» (مۇساپىرلار ئوزۇقى) كىتابلىرىنىڭ مۇئەللىپى. ناسىر خۇسرەۋ مەشھۇر تەرىقەت، ئىلاھىيەت ئالىمى ئەبۇل ھەسەن ھەررا - قانىنىڭ «ئالەم يارىلىشىدىكى ئاساس - ئىلاھىي مۇھەببەتتۇر» دېگەن كۆز قارىشىنى رەت قىلىپ، ئىبىن سىنا غايىلىرىگە ماسلاشقان ھالدا «ئالەمنىڭ ئاساسى - ئەقىلدۇر» دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ سۈننىي مەزھىپىدىكىلەرنىڭ تەلىماتىغا قارشى تەرغىبات ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋىي ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى تەرىپىدىن نەزەرىيەدە قىلىنغان.

ناماز [پ. پ.] (سەلات) ئىسلام دىنىغا خاس، بېجىرىلىش

پەرھىز ھېسابلانغان ئىبادەت. ھەر كۈنى بەش ۋاخ ناماز (بامدات، پېشىن، ئەسىر، شام، خۇپتەن) ئوقۇلىدۇ. نامازنىڭ 20 گە يېقىن تۈرى (ھېيت نامىزى، مېيىت نامىزى ۋە باشقىلار) بار. نامازدا قۇرئان ئايەتلىرى ناماز ھەرىكەتلىرى بىلەن قوشۇپ بېجىرىلىدۇ. ناماز پاكىز جايدا جايىنامازدا، جايىناماز بولمىسا پاكىز سېلىنچا ئۈستىدە ئوقۇلىدۇ. جۈمە، ھېيت نامازلىرىنى مەسچىتتە ئوقۇش تەۋسىيە قىلىنىدۇ. ناماز ئوقۇش ئىسلامنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىلا باشلانغان بولۇپ، ھازىر-غىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

نەپسى [ئە. ئ.] ئىسلام دىنىدا ئاللاھتىن بىۋاسىتە ياكى

جەبرائىل ئارقىلىق ۋەھىي ئالغان پەيغەمبەر نەبىي دېيىلىدۇ، ئۇلارغا ئېتىقاد قىلىش دىنىي ئەقىدىلەردىن بىرى دەپ قارىلىدۇ. قۇرئاندا، مۇھەممەد پەيغەمبەر نەبىي دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ ئىسلام ئەنئەنىسىدە شۇ نام بىلەن تونۇلغان. قۇرئانغا ئاساسلانغاندا، مۇھەممەد پەيغەمبەرگە قەدەر كۆپلىگەن نەبىيلەر (پەيغەمبەرلەر) ئۆتكەن. لېكىن كىشىلەر ئۇلارنىڭ پەند - نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سالغان ياكى ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرىنى بۇزغان.

رىگە بىر كېچە - كۈندۈزدە 50 ۋاخ نامازنى پەرز قىلغان . مۇسا پەيغەمبەرنىڭ مەسلىھەتى بىلەن مۇھەممەد پەيغەمبەر ناماز سانىنى قىسقارتىپ بېرىش توغرىسىدا ئاللاغا ئىلتىماس قىلغان ، ئاللا رازى بولۇپ ، نامازنى بەش ۋاخقا قىسقارتىپ بەرگەن . رىۋايەتلەرگە كۆرە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ بەيتۇلمۇقەددەسكە بېرىشى ۋە ئۇ يەردىن مېئراجكە چىقىپ مەككىگە قايتىپ كېلىشى شۇنداق تېز بولغانكى ، ئۇنىڭ ياتقان ئورنى سوۋۇپ قالمىغان . مۇسۇلمانلار مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ مېئراجكە چىققانلىقىنى ھەر يىلى رەجەپ ئېيى (ئىسلام قەمەرىيە كالېندارى بويىچە يەتتىنچى ئاي) دا خاتىرىلەيدۇ . رەجەپ بايرىمى دەپ نام ئالغان بۇ بايرام مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە ھازىرمۇ ئۆتكۈزۈلىدۇ .

مېكائىل تۆت باش پەرىشتىنىڭ (ئەزرائىل ، جەبرائىل ، مىسرائىل بىلەن بىللە) بىرى ، دىنىي ئەنئەنىدە كائىناتنى باشقۇرىدىغان پەرىشتە . ئۇ قۇرئاندا جەبرائىل بىلەن بىر قاتاردا تىلغا ئېلىنىدۇ . رىۋايەت قىلىنىشىچە ، مېكائىل جەبرائىل بىلەن بىللە بىرىنچى بولۇپ ئادەم ئاتىغا سەجدە قىلغان ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ كۆكسىنى يېرىپ ، يۈرىكىنى پاكلىغان . بەدرجېڭىدە مۇسۇلمانلارغا باشقا پەرىشتىلەر بىلەن بىللە ياردەم قىلغان .

ن

ناسىر خۇسروۋ ئەبۇمۇئىنىددىن كەبادىيانى مەرۋەزىي (1004 - 1088) پارىس - تاجىك شائىرى ، پەيلاسوپ ، ئىسائىلىيلار مەزھىپىنىڭ مەشھۇر نامايەندىسى ۋە تەرغىباتچىسى . « سەپەرنامە » ، « روشنا ئىنامە » ، « سائا -

شىنى كۆزىتىش ، دىنىي مۇراسىملارنى بېجىرىمىگەن شەخسلەرنى (مەسىلەن ، رامزاندا روزا تۇتمىغانلارنى ، ئەزان ئېيتىلغاندىن كېيىن مەسچىتكە نامازغا بارمىغانلارنى) جازالاشقا ھۆكۈم چىقىرىش ۋە شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە ھۆكۈمنى ئىجرا قىلدۇرۇش قاتارلىق ئىشلار بىلەن شۇ-غۇللانغان. ھازىر ئىسلام پرىنسىپلىرىغا ئاساسلانغان دۆلەتلەردە مۇھتەسەب باشقا نام بىلەن ئاتالسىمۇ ، شۇنداق ۋەزىپىنى ئۆتەيدىغان ئەمەلدارلار ھازىرمۇ بار.

مۆمىنلەر [ئە] (ئېتىقاد قىلغۇچىلار ، دىنغا ئىشەنگۈ-

چىلەر) «قۇرئان» دا ۋە ئىسلام دىنىنىڭ باشقا كىتابلىرىدا مۇسۇلمانلارنىڭ ئاتىلىشى . مۆمىن - ئاددىي خەلق تىلىدا ياۋاش ، مۇلايىم ئادەم دېگەن مەنىنىمۇ بېرىدۇ .

مېھراب [ئە] (سەجدىگاھ) مەسچىت ئىچىدە

مەككە (كەئبە) تەرەپنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان جاي . مېھراب ھەر بىر مەسچىتتە بار بولۇپ ، ناماز ئوقۇغاندا قىبلىنى بەلگىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ .

مېھراج [ئە] (شوتاي، كۆتۈرۈلۈش) ئىسلام

ئەنئەنىسىگە كۆرە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئاسمانغا چىقىپ ، روھىي ئالەم بىلەن تونۇشۇپ قايىتقانلىقى . مۇھەممەد پەيغەمبەر بىر كېچىدە جەبرائىلنىڭ باشلىشى بىلەن بۇراق (ئىلاھى ئات) قا مىنىپ بەيتۇلۇقەد-دەسكە بېرىپ يەتتىنچى ئاسمانغا چىققان . يەتتە قەۋەت ئاسماننىڭ يەتتە ئىشىكىدىن ئۆتكۈچە ئۆزىدىن ئاۋۋال ئۆتكەن پەيغەمبەرلەر - ئادەم ئاتا ، يەھيا ، ئىسا ، يۇسۇپ ، ئىدرىس ، ھارۇن ، مۇسا ، ئىبراھىملار بىلەن ئۇچراشقان . كېيىن ئاللاننىڭ ھوزۇرىدا بولغان. ئاللا ئۇنىڭغا ۋە ئۇمىمەتلى-

شۇ زىيارەتتىن ئۈچ ئاي ئۆتكەندىن كېيىن مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋاپات بو-
لۇپ، ئۆز ھۇجرىسىغا دەپنە قىلىندۇ. مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ يېقىن
سەپداشلىرىدىن ئەبۇ بەكر ئاللا ئەلچىسىنىڭ ئورۇنباسارى (خەلىپە) نامى
بىلەن ئۇنىڭ ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ.

مۇئەتەزىلىيلەر (ئايىرلىپ چىققۇچىلار) ئىسلامنىڭ

دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى ئىلاھىيەت ئېقىملىرىنىڭ بىرى، Ⅶ ئەسىر-
نىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەرەب خەلىپىلىكىدە پەيدا بولغان. دەسلەپكى
ئاساسچىسى ۋاسىل ئىبنى ئەتا (699 - 748) ئابباسىيلار خەلىپىلىرىدىن مەد-
مۇن، مۇئەتەسىم ۋە ۋائىق ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە (827 - 851)
مۇئەتەزىلىيلەر تەلىماتى خەلىپىلىكتە رەسمىي ئېتىقاد سۈپىتىدە تونۇلغان.
مۇئەتەزەككىل (847-861) دەۋرىدە بۇ تەلىمات چەكلەنگەن. مۇئەتەزىلىيلەر
ئۆزلىرىنى بىر خۇدالىق (تەۋھىد يەنى ۋەھدانىيەت) ۋە ئادالەت (ئەدل)
تەرەپدارلىرى دەپ ئاتىغان. مۇئەتەزىلىيلەرنىڭ ئىلاھىيەت تەلىماتى ئالانى
ۋە ئۇنىڭ ئادالەتلىكىنى، قۇرئاننىڭ ئاللا تەرىپىدىن چۈشۈرۈلگەنلىكىنى
ھەمدە ئىرادە ئەركىنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقا، فاتالىزم (تەقدىرگە ئىش-
نىش) نى ئىنكار قىلىشقا ئاساسلانغان. بۇ ئېقىم دائىم چەكلىنىپ
كەلگەنلىكى تۈپەيلىدىن XI - XII ئەسىرلەردە ئىراق، ئىراندا،
XIII - XIV ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا يوقىلىپ كەتكەن. زەمەخشە-
رىي ئۇنىڭ ئاخىرقى ۋەكىللىرىدىن بىرى.

مۇھەتەسەب [ئە. نازارەت قىلغۇچى] ئوتتۇرا ئەسىردە

مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە بولىدىغان ئىسلام مۇراسىملىرى، ئۆرپ - ئادەتلەر
ۋە شەرىئەت قانۇنلىرىنىڭ بېجىرىلىشىنى نازارەت قىلغۇچى ئەمەلدارلارنىڭ
بىرى. مۇھەتەسەبلەر بازارلاردىكى نەرخ - ناۋا، ئۆلچەش ئەسۋابلىرىنىڭ
توغرىلىقى ئۈستىدىن نازارەت قىلىش، ئۆرۈپ - ئادەتلەرنىڭ بېجىرىلى-

مال قىلغۇچىلارنى ھالىدىن كەتكۈزىدۇ . ئۇلارنىڭ بار ھاھىدا ئىختىلاپ - نىزالار يۈز بېرىپ ، ئاخىرى مەدىنە قامالى بىكار قىلىنىدۇ . بۇ غەلبە مەدىنە جامائەسىنى يەنىمۇ ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ، ئۇنىڭغا يېڭى - يېڭى قەبىلىلەر قوشۇلىدۇ . ھىجرەتنىڭ 6 - يىلى مەككىلىك قۇرەيش ئاقسۆڭەكلىرى مۇھەممەد پەيغەمبەر بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولۇپ ، ھۆدەيى بىيەدە مۇھىم سۇلھى تۈزۈلىدۇ . سۇلھىگە ئاساسەن ، مەككىلىكلەر كېلەر يىلىدىن باشلاپ مەدىنە مۇسۇلمانلىرىنىڭ كەتئە زىيارىتىگە توسقۇنلۇق قىلماستىن ، ئۇلار مەككىگە كەلگەن كۈنلىرى شەھەردىن تاشقىرىغا چىقىپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدۇ . مەدىنىلىكلەر مۇ ئۆز نۆۋىتىدە بۇ - نىڭدىن كېيىن مەككىگە كارۋانلىرىغا تەگمەيدىغان بولىدۇ . بۇ دەۋرگە كەلگەندە ، مەككىنىڭ غەربىي ئەرەبىستاندىكى سىياسىي تەسىرى زەئىپلەشكە قاراپ يۈزلەنگەنىدى . مۇشۇنداق شارائىتتا مەككىگە ھۆكۈمران دائىرىلىرى مۇھەممەد پەيغەمبەر جامائەسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى مۇستەھكەملەش زۆرۈرلۈكىنى چۈشىنىشكە باشلايدۇ . نەتىجىدە مەدىنەگە قارشى كۈرەشنىڭ يېتەكچىلىرىدىن بىرى بولغان ئەبۇ سۇفيان ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇھەممەد پەيغەمبەر تەرىپىگە ئۆتىدۇ . 630 - يىلى مەككىگە مۇھەممەد پەيغەمبەرگە جەڭسىز تەسلىم بولۇپ ، ئىسلامنىڭ دىنىي مەركىزىگە ئايلىنىدۇ . بۇ يەرگە زىيارەت (ھەج) قىلىش ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسلىرىدىن بىرى ، دەپ ئېلان قىلىنىدۇ . 631 - يىلى ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى كۆپ قەبىلىلەر مۇھەممەد پەيغەمبەرگە بوي سۇنۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىدۇ . ھىجرىيەنىڭ 10 - يىلى (632 - يىلى مارت) مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۆز ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن مەككىگە بىرىنچى ۋە ئاخىرقى قېتىم زىيارەت (ھەج) گە بارىدۇ . بۇ زىيارەت مەككىنىڭ ئىسلام دىنى مەركىزى سۈپىتىدىكى ئورنىنى ئۈزۈل - كېسىل ھەل قىلىدۇ . ئەنە

كەلگەن يەسىرىلىق (مەدەنىيەتلىك) ئەۋس ۋە خەزىچ قەبىلىلىرىنىڭ
 ۋەكىللىرى مۇھەممەد پەيغەمبەر بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭغا سادەقەتلىك
 بىلدۈرىدۇ. ھەم ئۇنى يەسىرىگە كۆچۈپ بېرىشقا دەۋەت قىلىدۇ. ئاۋۋال
 مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ يېقىن سەيياھلىرى (ساھابىلەر) ئۆز ئائىلىلىرى
 بىلەن قۇرەيش ئاقسۆڭەكلىرىدىن مەخپىي رەۋىشتە گۇرۇھ - گۇرۇھ
 بولۇپ كۆچىدۇ. ئاخىرىدا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئۆزى ئائىلىسىدىكىلەر
 ۋە يېقىن كىشىلىرى بىلەن كۆچىدۇ. 622 - يىلى يۈز بەرگەن بۇ
 كۆچۈش (ھىجرەت) دىن مۇسۇلمانلارنىڭ يىلنامىسى - ھىجرىيە يىل
 ھېسابى باشلىنىدۇ. مۇھەممەد پەيغەمبەر كۆچۈپ كەلگەچكە، يەسىرى
 شەھىرى مەدەنە ئەن - نەبىي (پەيغەمبەر شەھىرى) دېگەن نام بىلەن ئا-
 تىلىدۇ، مۇھەممەد پەيغەمبەر ئاللاننىڭ ئەلچىسى - پەيغەمبەر دەپ
 تونۇلىدۇ. مەدەنەدە مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەتراپىدا ئۇيۇشقان مۇھاجىرلار
 ۋە ئەنسارلاردىن ئىبارەت مۇسۇلمانلار جامائەسى مەيدانغا كېلىدۇ. بۇ
 جامائە ئەرەبىستاندا ئەزەلدىن ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن قان - قېرىنداش-
 لىقتىن ئىبارەت ئۇرۇق - قەبىلىچىلىك بىرلەشمىلىرى ئاساسىدا ئەمەس،
 بەلكى دىنىي تەلىمات ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەنىدى. مۇھەممەد پەيغەمبەر
 ئەينى ۋاقىتتا، جامائەنىڭ دىنىي، مۈلكى ھەم ھەربىي رەھبىرى ئىدى.
 ھىجرەتتىن كېيىنكى بىر قانچە يىل داۋامىدا جامائە ئەزالىرىنىڭ سانىمۇ
 كۆپىيىدۇ. 622 - يىلىدىكى بەدرى غازىتى، 625 - يىلىدىكى ئۇھۇد
 غازىتىدىن كېيىن، 626 - يىلى مەككىلىكلەر مەدەنىلىكلەرگە ئۇزۇل -
 كېسىل زەربە بېرىش مەقسىتىدە زور قوشۇن تارتىپ يولغا چىقىدۇ.
 مۇھەممەد پەيغەمبەر مەدەنىنى ئۇزۇنغا سوزۇلىدىغان قامال-شارائىتىگە تەي-
 يارلايدۇ، شەھەر ئەتراپىغا چوڭقۇر خەندەكلەر قېزىلىدۇ، ئۇ يەرگە
 يوشۇرۇن كۈچلەر جايلاشتۇرۇلىدۇ. قەھرىتان قىش ۋە سوغۇق شامال قا-

خەدىچەگە ئۆيلىنىدۇ . بۇ ۋاقىتتا خەدىچە قىرىق ياشلارغا بېرىپ قالغان . ئاۋۋالقى ئىككى قېتىملىق تۇرمۇشىدىن ئىككى ئوغۇل ، بىر قىزى بار ئىدى . خەدىچە مۇھەممەد پەيغەمبەردىن ئىككى ئوغۇل ۋە تۆت قىز كۆرگەن . تۇنجى ئوغلى قاسىم ئىككى يېشىدا ، ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇللا گۆدەك چېغدا ئۆلۈپ كەتكەن ، قىزلىرى زەينەپ ، رۇقىيە ، ئۆمە گۈلسۈم ۋە فاتىمەلەردىن پەقەت فاتىمەلا مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەۋلادىنى داۋام ئەتتۈرگۈچى بولۇپ قالغان . مۇھەممەد پەيغەمبەر قىرىق يېشىدا مەككىدە ئىسلام دىنىنى تەرغىپ قىلىشنى باشلايدۇ . بىرىنچى تۈركۈمدە خەدىچە ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تاغىسى ئەلى ئىبن ئەبۇ تالىب ھەمدە ئۇنىڭ بېقىۋالغان ئوغلى زەيد ئىبن ھارىسە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىدۇ . كۆپ ئۆتمەي ، مەككىنىڭ ئەڭ نوپۇزلۇق سودىگەرلىرىدىن ئەبۇ بەكر ، زۇبەير ، تەلھە ، سەئىد ئىبن ئەبۇ ۋەققاس ۋە ئابدۇرەھمان ئىبن ئەۋى ، ئوسمان ئىبن ئەففان مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تەلىماتىغا قوشۇلىدۇ . مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ جامائەسى دەسلەپتىكى مەزگىللەردە 50 كىشىدىن ئاشمىغان . مەككىنىڭ قالغان ئاھالىسى ، بولۇپمۇ نوپۇزلۇق قۇرەيشلەر مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تەلىماتىغا ئوچۇقتىن - ئوچۇق قارشى چىققان . نەتىجىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن بىر تۈركۈم مۇسۇلمان ھەبەشىستانغا كۆچۈپ كەتكەن . مۇھەممەد پەيغەمبەر جامائەسىگە جەسۇر جەڭچىلەر سۈپىتىدە تونۇلغان ھەمزە بىلەن ئۆمەرنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ قوشۇلۇشى جامائەنىڭ ئىناۋىتىنى ئاشۇرىدۇ . ئەمما ، قۇرەيش ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ تەرىپدارلىرىغا بولغان دۈشمەنلىكى ئاجىزلاشمايدۇ . 620 - يىلى خەدىچەنىڭ ، كەبىن ئەبۇ تالىبنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن مەككىدە ۋەزىيەت يامانلىشىدۇ ، مۇھەممەد پەيغەمبەر خەتەر ئاستىدا قالىدۇ . ھەر يىلقى ئەنئەنىۋى مەككە زىيارىتىگە

نىڭ بۇ ۋاقىتتىكى غەرب دۆلەتلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىگە قارشى پائالىيىتى مەلۇم دەرىجىدە ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان. لېكىن، ئۇ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە (1889 - 1905) ئۆز غايىسىدىن چېكىنگەن، ئەنگىلىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن مۇرەسسە قىلىپ، ئازادلىققا ئېرىشىشنىڭ ئاساسىي يولى ئىسلاھاتچىلىق ۋە مەرىپەت تارقىتىشتىن ئىبارەت، دېگەن نۇقتىئىنى زەرگە ئۆتكەن. مۇھەممەد ئەبدا ئىسلاھات ئارقىلىق ئىسلام ئىدىئولوگىيىسىنى بۇرژۇئازىيە مەنپەئىتىگە ماسلاشتۇرۇشقا ھەرىكەت قىلغان. قۇرئاننى يېڭىچە چۈشەندۈرۈپ، تەقدىرنىڭ ئالدىنى بەلگىلەنگەنلىكى ھەققىدىكى ئىلاھىيەت تەلىماتىنى ئىنكار قىلغان. بەزى ئۆرپ - ئادەت ۋە چەكلىمىلەرنى يېنىكلىتىشنى تەشەببۇس قىلىپ، شۇ مەزمۇندە پەتىۋالار چىقارغان. مۇھەممەد ئەبدا 30 غا يېقىن دىنىي، پەلسەپىۋى ۋە تارىخىي ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللا (570 - 632) ئىسلام دىنىنى

تەرغىپ قىلغۇچى، ئاللانىڭ ئەلچىسى، پەيغەمبەر. مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئاتىسى ئابدۇللا ئۇ تۇغۇلۇشتىن بۇرۇن، ئانىسى ئامىنە بولسا، ئۇ ئالتە ياشقا كىرگەندە ۋاپات بولغان. مۇھەممەد پەيغەمبەرنى ئۆز تەربىيىسىگە ئالغان بوۋىسى ئابدۇل مۇتتەلىبمۇ كۆپ ئۆتمەي ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنى تەربىيىلەشنى تاغىسى ئەبۇ تالىب ئۈستىگە ئالغان. مۇھەممەد پەيغەمبەر 12 ياشقا كىرگەندە ئەبۇ تالىبنىڭ سۈرىيگە قىلغان سەپىرىگە قاتنىشىدۇ. يىگىرمە بەش يېشىدا ئەبۇ تالىب ئۇنى ئەسەد جەمەتىدىن خۇۋەيلىدنىڭ قىزى، باي، ئېسىل ئايال خەدىجەنىڭ سودا ئىشلىرىغا ھەمكارلىشىشقا تەۋسىيە قىلىدۇ. خەدىجەنىڭ سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان مۇھەممەد پەيغەمبەر يەنە سۈرىيگە سەپەر قىلىدۇ، ھەلەب ۋە دەمەشىقلارغا بارىدۇ. 595 - يىلى مۇھەممەد پەيغەمبەر

دىغان ئالىم . مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ھەدىسلەرنى توپلاش ئەنئەنىگە ئايلانغان ، نەتىجىدە ئالىملارنىڭ مەخسۇس ھەدىسلەرنى توپلاش بىلەن شۇغۇللانغان بىر قىسمى مۇھەددىسى دەپ نام ئالغان . ھەدىس توپلاملىرى ئىسلام دۇنياسىدا ئىناۋەت قازىنىپ ، مۇھەددىسلەر (مەسىلەن ، مۇھەممەد بۇخارىي ، مۇسلىم نىشاپۇرىي ، ئىبنى ماجە ۋە باشقىلار) ئىسلام تارىخىدا مەشھۇر بولۇپ تونۇلغان .

مۇھەررەم [ئە .] (چەكلەنگەن) قەدىمكى

ئەرەبلەرنىڭ ئاي كالىندارىدا ، شۇنىڭدەك مۇسۇلمانلارنىڭ ھىجرىيە يىل ھېسابىدا بىرىنچى ئاي — مۇھەررەم ئېيى ، ئىسلامدىن ئىلگىرىمۇ ئەرەبلەردە مۇقەددەس ئاي دەپ قارالغان ، شۇڭا بۇ ئايدا قەبىلىلەر ئارا ئۇرۇش - جېدەل قىلىش ، قان تۆكۈش چەكلەنگەن . بۇ مەزمۇن مۇھەررەم ئېيىنىڭ نامىدىنمۇ چىقىپ تۇرىدۇ . مۇھەررەمنىڭ بىرىنچى ئون كۈنىدە شەئەلەر ئىمام ھۆسەيىنى ياد ئېيتىپ ماتەم تۇتىدۇ ، تۈرلۈك دىنىي مۇراسىملارنى ئۆتكۈزىدۇ .

مۇھەممەد ئەبدا (1849 - 1905) مىسىرلىق ئىلاھىيەتچى ،

ئىسلام دىنىنى ئىسلاھاتچىسى . 1879 - 1882 يىللاردىكى مىسىر خەلقىنىڭ ئەنگىلىيە مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۈرىشىگە قاتناشقان . 1883 - 1889 يىللىرى سۈرگۈن قىلىنىپ ، ئۇزۇن ۋاقىت سۈرىيىدە ۋە ياۋروپا ئەللىرىدە ياشىغان . 1884 - يىلى پارىژدا جامائىدىن ئەففاننى بىلەن بىللە «ئەل - ئۇرۇۋەتۇل - ۋۇسقا» (مۇستەھكەم بىرلىك) ناملىق گېزىت نەشر قىلغان . 1889 - يىلى مىسىرغا قايتىپ كېلىپ ، ئەزھەر مەدرىسىنىڭ مۇدىرىسى ، شۇ يىلىدىن ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە مىسىرنىڭ مۇفتىسى بولغان . مۇھەممەد ئەبدا ئۆز پائالىيىتىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە (1872 - 1889) مىللىي مۇستەقىللىك غايىسىنىڭ تەرغىباتچىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققان . ئۇ -

ئاساسلانغان تەلىماتنى تەرغىپ قىلغان . قوزغىلاڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىد
خاچقا ئۆزىنى ئوتقا تاشلاپ ئۆلگەن .

مۇلىھىد [ئە .] خۇداسىز ، ئاتىمۇست ، دەھرىي ، كاپىر
سۆزىنىڭ مەنىداش شەكلى .

مۇناپىقلار [ئە .] (ئىككى يۈزلىمە) - ھازىرقى ئۇيغۇر
تىلىدا مۇناپىق . ئىسلام تارىخىغا خاس ئاتالغۇ . كۆرۈنۈشتە دىننى قوبۇل
قىلىپ ، ئەمەلىيەتتە ئاۋۋالقى قەبىلىۋى دىنغا سىغىنىشنى داۋاملاشتۇر-
غانلارغا نىسبەتەن قوللىنىلغان . مۇناپىقلار ئاتالغۇسى قۇرئاننىڭ مەككە
دەۋرىگە خاس دەسلەپكى سۈرىلىرىدە كۆپ تىلغا ئېلىنىدۇ . مەدىنە دەۋ-
رىدە ئۆزىنى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان قىلىپ كۆرسىتىپ ، جەڭلەردە
مۇسۇلمانلارغا ياردەم بەرمىگەن قەبىلىلەرمۇ مۇناپىقلار دەپ ئاتالغان .
مۇنبەر مەسچىتتە ئىمام ۋەز ئېيتىدىغان جاي ، سۇپا .

مۇنكىر ۋە نەكىر ئىسلام دىنى رىئايەتلىرىگە كۆرە ، ئۆل-
گەنلەرنى قەبرىدە دەسلەپكى سوراق قىلغۇچى ، ئۇلاردىن باقى ئالەمدىكى
قىلمىشلىرى توغرىسىدا ھېسابات ئالغۇچى ۋە قىلغان گۇناھلىرىغا قاراپ
جازالىغۇچى پەرىشتىلەر .

مۇھاجىرلار [ئە .] (كۆچۈپ كەلگەنلەر) ئىسلام
تارىخىدا ، مەككىدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ، 622 - يىلى مۇھەممەد
پەيغەمبەر بىلەن بىللە مەدىنەگە كۆچۈپ كەلگەن مۇسۇلمانلار .

مۇھەددىس [ئە .] (ھەدىسشۇناس) ھەدىسلەرنى
توپلاش ، تاللاش (دىنىي تەلىمات نۇقتىئىيىنەزەرىدە تۇرۇپ «ئىشەنچلىك»
ۋە «مۇۋاپىق ئەمەس» لىرىنى ئايرىش) ۋە شەرھلەش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ .

توغرىسىدىكى تەلىماتىنى تەرغىپ قىلىپ ، مۇشرىكلىققا قارشى تۇرغان .
ئىسلام دىنى تەلىماتى مۇشرىكلىققا قارشى كۈرەش جەريانىدا
شەكىللەنگەن .

مۇقتى [ئە] (پەتىۋا بەرگۈچى، دىنىي مەسىلىلەردە قارار
چىقارغۇچى) — ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا مۇپتى . سۈننىي مەزھىپىدىكىلەردە
ئالىي مەرتىۋىلىك كىشى . مۇقتى دىنىي ، قانۇنىي مەسىلىلەرنى ئىزاھلاش ،
چۈشەندۈرۈش ، شەرئەتكە تەتبىقلاش قاتارلىق مەسىلىلەردە ھەل قىلغۇچ
ھوقۇققا ئىگە . ئادەتتە مۇقتىنىڭ پىكىر ۋە قارارلىرى پەتىۋالاردا بايان قىلىنىپ ،
مۇسۇلمانلار ئۈچۈن قوللانما قىلىنىدۇ . مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدە
مۇقتىلىق ھۆكۈمەت بەلگىلەيدىغان رەسمىي لاۋازىم ھېسابلىنىدۇ .

مۇقەررىبون (يېقىن تۇرغۇچىلار) قۇرئاندىكى تۆت باش
پەرىشتە (جەبرائىل ، ئەزرائىل ، مىكائىل ، ئىسراپىل) نىڭ ئومۇمىي نامى .
ئۇلار ئىسلام ئەقىدىلىرىدە ئاللاغا ئەڭ يېقىن پەرىشتىلەر دەپ تەرىپلىنىدۇ .
مۇقەللىدلەر — تەقلىد

مۇقەننە (783 - يىلى ۋاپات بولغان) VIII ئەسىرنىڭ 70 -
80 يىللىرى ماۋرائۇننەھىردە ئەرەب خەلىپىلىكى ھۆكۈمرانلىقىغا ۋە ئىسلام
دىنىنىڭ تارقىلىشىغا قارشى ھەرىكەتنىڭ باشلىقى . ئەسلى ئىسمى ھاشىم
ئىبن ھەكىم بولۇپ ، يۈزىگە كۆك پەردە تارتىپ يۈرگىنى ئۈچۈن "مۇقەننە"
(نىقابلىق) لەقىسى بىلەن تونۇلغان . مۇقەننە 759 - يىلى خوراسان
ئەمىرىنىڭ ئەرەب خەلىپىسىگە قارشى ئىسيانغا قاتناشقانلىقى ئۈچۈن
زىندانغا تاشلانغان . زىنداندىن قېچىپ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە
ماۋرائۇننەھىردە ئەرەب خەلىپىلىكىگە قارشى ھەرىكەتكە باشچىلىق قىلغان .
مۇقەننە ئوقۇمۇشلۇق ، بىلىمدان ئادەم بولۇپ ، مەزەكىيلەر غايىلىرىگە

تارقالغان . ئىسلام تەشكىلاتلىرىنىڭ ستاتىستىكا مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا ھازىر دۇنيادا 900 مىليونغا يېقىن مۇسۇلمان بار .

مۇسەننەق [ئە] (تاللاپ ئېلىنغان، تاللانغان)

ھەدىس توپلاملىرىنىڭ مەخسۇس تۈرى . ئۇنىڭدا ھەدىسلەر مۇسەننەد تۈرۈپ دىكى توپلاملاردىن پەرقلىق ھالدا تېمىلار بويىچە توپلانغان . شۇڭامۇسەننەق توپلاملىرىدىن مەلۇم مەسىلە ياكى تېمىغا ئائىت ھەدىسنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن تەييارلىنىپ . تارىختا مۇسەننەد بۇرۇنراق ، مۇسەننەق كېيىنرەك مەيدانغا كەلگەن . بۇخارىي ، مۇسلىم ، ئىبن ماجە ، ئەبۇداۋۇد ، تەرمىزى ، نىسائىي ھەدىس توپلاملىرى مۇسەننەق تۈرىدىكى توپلاملارنىڭ ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ .

مۇشەببەھ [ئە] (ئوخشاشقۇچىلار ، ئوخشىتىش تە)

رەپىدارلىرى (ئىسلام ئەقىدىسىدە ، خۇدانى ئادەمگە ئوخشىتىپ تەسۋىرلەيدىغان تەلىمات تەرەپدارلىرى . ئورتودوكسال ئىسلام ئىلاھىيىتى - كالام مۇشەببەھ تەرەپدارلىرىغا قارشى كۈرەش قىلغان ۋە ئۇلارنى بۇتقا سىغىنغۇچىلار (مۇشرىك) دەپ ئاتىغان .

مۇشرىكلىق [ئە] (شېرىك قىلىۋېلىش ، خۇدانىڭ

شېرىكى بار دەپ تونۇش) كۆپ خۇدالىق دىنىنىڭ ئىسلام دىنى مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇنقى ئەرەب قەبىلىلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ساددا شەكلى . مۇشرىك قەبىلىلىرى تۈرلۈك بۇت ، تاش ۋە باشقا نەرسىلەرگە ، شۇنىڭدەك ئەر ۋە ئايال خۇدالارغا ئېتىقاد قىلغان . مۇشرىكلىق ئاتالغۇسى قۇرئاندا خۇدانىڭ بىرلىكىنى ئېتىراپ قىلماي ، ئۇنىڭ شېرىكلىرى بار ، يەنى خۇدا كۆپ ، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىدىغان قەبىلىۋى دىن تەلىماتىغا نىسبەتەن ئىشلىتىلگەن . مۇھەممەد پەيغەمبەر خۇدانىڭ بىرلىكى

دەپ ئاتالغان .

مۇسلىم [ئە .] (بوي سۇنغۇچى ، مۇسۇلمان) ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنى كۆرسىتىدۇ . بۇ سۆزنىڭ كۆپلۈك شەكلى (مۇسلىمۇن) نى بۇزۇپ تەلەپپۇز قىلىش جەريانىدا ، ئىراندا مۇسەلمان ، ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇسۇلمان ئاتالغۇلىرى كېلىپ چىققان .

مۇسئەد [ئە .] (ئاساسلانغان ، دەلىللەنگەن) ھەدىس توپلاملىرىنىڭ دەسلەپكى تۈرى . مۇسئەد تە ھەدىسلەر ھەدىسىنى بىر - بىرىدىن ئاڭلىغان شەخسلەرنى تەرتىپكە تۇرغۇزغان ئاساستا (ھەر بىر ھەدىس ئۇنى خەۋەر قىلغان شەخسنىڭ ئىسمى بىلەن باشلىنىدۇ) ئورۇنلاشتۇرۇلغان ، ئۇ مۇشۇ تەرىپى بىلەن مۇسئەد تە ھەدىس پەرقلەندۈر . شەرئەتنىڭ دەسلەپكى ۋەكىللىرى — مالىكىيە ۋە ھەنبەلىيە مەزھەپلىرىنىڭ ئاساسچىلىرى مالىك ئىبنى ئانەس ۋە ئىبنى ھەنبەللەرنىڭ ھەدىس توپلاملىرى مۇسئەد تۈرىدىكى توپلاملاردۇر .

مۇسئەف [ئە .] (كىتاب ، توپلام) قۇرئاننىڭ قەدىمكى قوليازما نۇسخىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى . قۇرئاننىڭ 651 - يىلى خەلىپە ئوسماننىڭ بۇيرۇقى بىلەن توپلانغان نۇسخىسى مۇسئەف دەپ ئاتالغان . كېيىن مۇسۇلمانلار ئارىسىدا قۇرئاننىڭ ھەرقانداق قوليازمىسىنى مۇسئەف دەپ ئاتاش ئادەت تۈسكە كىرگەن . تاشكەنتتە ساقلىنىۋاتقان قۇرئاننىڭ 11 ئەسىردىكى قەدىمكى قوليازمىسىمۇ مۇسئەف نۇسخىلىرىنىڭ بىرى .

مۇسۇلمان ← مۇسلىم .

مۇسۇلمانلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلق . سان جەھەتتىن ئەرەبلەر ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ . مۇسۇلمانلارنىڭ زور كۆپ - چىلىكى مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىگە ، ئاز قىسمى باشقا دۆلەتلەرگە

ئۇلار جامائەت پىكىرىنى شەكىللەندۈرۈشتە ، قىسمەن سىياسىي ھەرىكەتتەردە ئاكتىپ رول ئوينىغان .

مۇسا مۇسا ئەلەيھىسسالام فىرئەۋن ۋەلىد ئىبن مۇسئەبىنىڭ دەۋرىدە تۇغۇلغان . ئۇ بوۋاق چېغىدىن باشلاپ ، ئاللانىڭ قۇدرىتى بىلەن زالىم فىرئەۋننىڭ ئائىلىسىدە ئۆسۈپ چوڭ بولىدۇ . كېيىن مىسىردىن ئايرىلىپ مەدىيەگە كېتىۋاتقان يول ئۈستىدە ئاللادىن ۋەھىي كېلىپ ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ پەيغەمبەرلىكى باشلىنىدۇ . ئاللا ئۇنىڭغا فىرئەۋننى بىر ئاللاغا ئىبادەت قىلىشقا دەۋەت قىلىشنى بۇيرۇيدۇ . ئاللا تائالا مۇسا ئەلەيھىسسالامغا ئۇنىڭ پەيغەمبەرلىكىنىڭ راستلىقىنى كۆرسىتىدىغان ئىككى خىل مۆجىزە ئاتا قىلغان : بىرى ، ھاسىسىنىڭ ئەجدىھاغا ئايلىنىدىغانلىقى ، يەنە بىرى ، قولىنىڭ ئاپئاق ، نۇرلۇق بولۇپ كۆرۈنىدىغانلىقى ئىدى . فىرئەۋن مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ مۆجىزىلىرىنى كۆرۈپمۇ ئىمان ئېيتمايدۇ . فىرئەۋن ئاخىرى ئاللانىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ ، مۇسا ئەلەيھىسسالام قەۋمى بىلەن دېڭىزدىن يول ئېچىپ ئۆتكەن يولدىن ئۆتمەكچى بولغاندا ، دېڭىز سۈيى قوشۇلۇپ ، پۈتۈن لەشكەرلىرى بىلەن سۇغا غەرق بولۇپ ئۆلىدۇ . رىۋايەتلەرگە كۆرە مۇسا ئەلەيھىسسالام 120 يىل ئۆمۈر كۆرگەن .

مۇسەيلىمە (ئەسلى ئىسمى مەسلەمە ، 633 - يىل ۋاپات بولغان) ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىدا ئىسلامدىن ئىلگىرى يەككە خۇدالىقنى تەرغىپ قىلغان ھەنپىلەردىن بىرى ، يەمامە ۋادىسىدا ياشىغان بەنى ھەنپە قەبىلىسىنىڭ دىنىي رەھبىرى . خەلىپە ئەبۇبەكر دەۋرىدە مۇسۇلمانلارنىڭ بۇ قەبىلىگە قارشى ئۇرۇشىدا ھالاك بولغان . مۇسۇلمانلارغا قارشى تۇرغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇ كېيىنكى دەۋردىكى دىنىي ئەدەبىياتتا كەمسىتىلىپ مۇسەيلىمە (مەسلەمە ئاتالغۇسىنىڭ ئەرەبچە كىچىكلىتىلگەن شەكلى)

مۇرتەدە [ئە.] (ئارقىغا قايتقان ، چېكىنگەن) ئىسلام دىنىدىن يۈز ئۆرگەن . ۋاز كەچكەن ، چېكىنگەنلەر مۇرتەد دەپ ئاتالغان . دىنىي ئەقىدە بويىچە ئۇلار ئەڭ چوڭ گۇناھ (كەبىرە) ئۆتكۈزگەن دەپ قارىلىدۇ .

مۇرجىئىلار [ئە.] (كېچىكتۈرمەك) VII - VIII ئەسىرلەردە پەيدا بولغان ئىلاھىيەت ئېقىمى تەرەپدارلىرى . خەلىپىلىكتە ئۆمەۋىيلەر ھاكىمىيىتىگە قارشى كۈرەش كۈچەيگەن دەۋردە ، ئىلاھىيەتتە گۇناھكارلار ۋە ئۇلارنىڭ تەقدىرىنىڭ قانداق بولۇشى مۇھىم مەسىلىلەر . دىن بولۇپ قالغان . خاۋارىجلار چوڭ گۇناھ ئۆتكۈزگەنلەرنى دەرھال جازالاشنى تەلەپ قىلغان ، مۇرجىئىلار بولسا جازانى كېچىكتۈرۈشنى ياقىلىغان ، ئۇلارنىڭ نامىمۇ شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان . سىياسىي كۈرەشتە خاۋارىجلار ئۇماۋىيلار ھاكىمىيىتىگە قارشى تۇرغان ، مۇرجىئىلار ئۇلارنى ھىمايە قىلغان . ئۇماۋىيلار مۇنقەرز بولۇپ ، 750 - يىلى ئابباسىيلار ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ، بۇ ئېقىم تەرەپدارلىرى نازارەت ئاستىغا ئېلىنغان ، كېيىن يوقىلىپ كەتكەن .

مۇرشىد [ئە.] (توغرا يولغا يېتەكلىگۈچى) سۇفىلىقتا مۇرىدلارنىڭ رەھبىرى .

مۇرىد [ئە.] (ئەگەشكۈچى) پىر ياكى ئىشان (مۇرشىد) غا قول بېرىپ ، سۇفىلىق يولغا ماڭغان شەخس . مۇرىد ئۆز پىرىگە سۆزسىز ئىتائەت قىلىشى ، خىزمەت قىلىشى ۋە ئۇنىڭغا ئەگىشىشى كېرەك . مۇرىدلىق ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا ، كەڭ ئەمگەكچى ئاممىنى ئىتائەتمەنلىكتە ساقلاشنىڭ كۈچلۈك قورالى بولغان . مۇسۇلمان ئەللىرىدە سۇفىلىق تەرىقەتلىرى ۋە مۇرىد - مۇرشىدلىق ھازىرمۇ كەڭ تارقالغان ،

مەشھۇر زىيارەتگاھلار (مەقبەرە ، مازار ۋە باشقىلار) نى ، ئۇلاردىن كىرگەن كىرىمىنىمۇ باشقۇرىدۇ .

مۇجاھىد [ئە .] (جەڭچى ، ئەسكەر ، ئۇرۇش

قىلغۇچى) ئىسلامنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى ۋە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە مۇجاھىد خۇدا يولىدا جەڭ قىلغۇچى دەپ چۈشەندۈرۈلگەن . مەشھۇر ئىسلام ئولىمالىرى ياكى تەشكىلاتلىرى بىرەر ئۇرۇشنى جىھادلىق غەزەۋات دەپ پەتىۋا بەرگەن ئەھۋالدىلا ، شۇ ئۇرۇشنىڭ قاتناشقۇچىلىرى مۇجاھىد ھېسابلانغان .

مۇجتەھىد [ئە .] (تىرىشقۇچى ، غەيرەت قىلغۇچى)

ئىسلام دىنىنىڭ جامائەت ئېتىراپ قىلغان ئالىمى . سۈننىيەت دەرىجىسى - ھوقۇقى تارماق مەزھەپلەرنىڭ ئاساسچىلىرى ، شەئەلەردە يۇقىرى مەرتىۋىلىك روھانىيلار ۋە دىنىي قانۇنشۇناسلار مۇجتەھىد دەپ ئاتالغان .

مۇدەررىس [ئە .] (دەرس بەرگۈچى ، ئوقۇتقۇچى)

مەدرىس ئوقۇتقۇچىسى . بۇرۇن مۇدەررىسلەر مۇئەييەن ئىلاھىيەت پېنىدىن دەرس بەرگەن . ھازىر مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدىكى مەدرىس ۋە دىنىي داشۆلەردە دىنىي بىلىمدىنلا ئەمەس ، پەننىي بىلىمدىن دەرس بەرگۈچىلەرمۇ مۇدەررىس دەپ ئاتىلىدۇ .

مۇرابىتلار [ئە .] (رەبەتتا - پاناھلىنىپ ياشىغۇچىلار)

شىمالىي ئافرىقىدىكى زاھىد ، دەرۋىشلەرنىڭ ھەربىيەلەشكەن دىنىي جامائەسىنىڭ ئەزالىرى . مۇرابىتلار $X II - X I$ ئەسىرلەردە ماراكەشنى ئىشغال قىلغان ۋە ئەلمۇراۋىيلارنىڭ فېئودال سۇلالىسىگە ئاساس سالغان ، كېيىن ئەۋلىيالار ، يولباشچىلار ۋە دەرۋىشلەر جامائەلىرىنىڭ تەشكىلاتچىلىرى مۇرابىتلار دەپ ئاتالغان .

قېيىن ئاتىسى ، قېيىن ئاتىسىنىڭ ئاكا - ئۇكىلىرى ، چوڭ - كىچىك دادىلىرى ، بوۋىسى ، قېيىن ئاكا ، قېيىن ئىنىلىرى ، ئېرىنىڭ تاغىسى قا- تارلىقلار مەھرەمگە كىرىدۇ . ئۇنىڭدىن يىراق بولغان ئەركەك قېرىنداشلار ۋە يات ئەركەكلەر نامەھرەم ھېسابلانغان . شۇ تۈپەيلىدىن شەرىئەتتە مەھرەم ۋە نامەھرەم چۈشەنچىسى مەيدانغا كەلگەن . ئاياللارنىڭ مەھرەم دائىرىسىگە كىرگەن ئەركەكلەر بىلەن نىكاھلىنىشى چەكلەنگەن .

مەھزۇر ← ھارام

مەھشەر [ئە .] (توپلىنىدىغان ، يىغىلىدىغان جاي)
ئىسلام ئەنئەنىسىدە ، دۇنيا تۈگەپ ئىنسانلار قايتا تىرىلىپ ، ئورنىدىن تۇرۇپ يىغىلىدىغان ۋە سوراق قىلىنىدىغان جاي .

مەھكەمە [ئە .] (ھۆكۈم چىقىرىدىغان جاي ، سوت) -
ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا مەھكىمە . ئىسلام مەملىكەتلىرىدە شەرىئەت سوتى ئىش بېجىرىدىغان جاي ، بىنا .

مەۋلەۋىيلەر III X ئەسىردە مەشھۇر پارس شائىرى جالا-
لىدىن رومىي ئاساس سالغان سۇفىلىق تەرىقەتى . جالالىدىن رومىي مەۋلانە دەپ ئاتالغان ، ئۇنىڭدىن تەرىقەت نامى ئېلىنغان . مەۋلەۋىيلەر تە-
رىقەتى ئاساسەن تۈركىيىدە كەڭ تارقالغان . دەسلەپكى مەزگىلدە ئىراندا تارقىلىپ ، ئۇ يەردە چەكلىمىگە ئۇچرىغاچقا ئاستا - ئاستا يوقىلىپ كەتكەن . جالالىدىن رومىينىڭ مەقبەرىسى كانىيا شەھىرىدە .

مەۋلىد [ئە .] (تۇغۇلۇش ، پەيغەمبەرنىڭ تۇغۇلغان كۈنى) - ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا مەۋلۇت . مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تۇغۇل-
غان كۈنى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلىدىغان دىنىي بايرام . رەبئەل ئەۋۋەل ئېيىنىڭ (ھىجرىيە كاللىندارى بويىچە 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى)

مەھدىي [ئە .] (ئاللا تەرىپىدىن توغرا يولغا يېتەكلى-

گۈچى) ئىسلام دىنىدا زامانە ئاخىر بولغاندا يەرگە قايتىپ كېلىپ ئادالەت ئورنىتىدۇ ، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنغان پەيغەمبەر . شۇنە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ مەھدىگە بولغان ئېتىقادى ئىنتايىن كۈچلۈك ، ئۇنىڭ تەسىرىدە مەھدىي ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلار سۈننىي مەزھىپىگىمۇ تارقالغان .

مەھدىيلىك زامانە ئاخىر بولىدىغانلىقى ۋە مەھدىيىنىڭ

كېلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى دىنىي تەلىمات . زامانە ئاخىر بولغاندا « غايىپ بولغان ئىمام » - مەھدىي يەرگە قايتىپ كېلىپ ئادالەت ئورنىتىدۇ ، دېگەن ئەقىدە دەسلەپ شىئەلەر ئارىسىدا كېلىپ چىققان ، كېيىنرەك بۇ تەلىمات سۈننىيلەرگىمۇ ئۆتكەن . ئىسلام مەملىكەتلىرىدە مەھدىيلىك غايىلىرىدىن فېئودالىزمغا قارشى ھەرىكەتلەرنىڭ ئايرىم رەھبەرلىرىمۇ پايدىلانغان . مەسىلەن ، ئىراندا پارتىلىغان بابىيلار قوزغىلىڭىنىڭ باشلىقى ئەلى مۇھەممەد (باب) ۋە 1881 - سۇداندا دېھقانلار ۋە كۆچمەنلەرنىڭ يەرلىك ۋە چەت ئەل فېئوداللىرىغا قارشى قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلغان مۇھەممەد ئەھمەد (1848 - 1885) ۋە باشقىلار ئۆزلىرىنى مەھدىي دەپ ئېلان قىلغان .

مەھر [ئە .] (كېلىنگە بېرىلىدىغان مۈلۈك) مۇسۇلمانلاردا

نىكاھ ۋاقتىدا كۈيئوغۇل تەرەپتىن كېلىنگە شوۋغا قىلىنىدىغان مۈلۈك . مەھر بېرىش ئادىتى شەرىئەتتە قانۇنلاشتۇرۇلغان . ھازىر بۇ ئادەتنى تامامەن يوقىلىپ كەتتى دېگىلى بولمايدۇ .

مەھرەم [ئە .] (قېرىنداش) شەرىئەتكە خاس ئاتالغۇ .

ئاياللارنىڭ يۈزى ئوچۇق ھالدا كۆرۈنۈشكە بولىدىغان ئەركەك يېقىن قېرىنداش - تۇغقانلىرى . ئايالنىڭ ئاتىسى ، ئاكا - ئۇكىلىرى ، تاغلىرى ،

جازا بەلگىلەنمىگەن .

مەككە سەئۇدى ئەرەبىستاندىكى شەھەر . ئىسلام دىنى پەيدا بولغانغا قەدەر ، مەككە ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ دىنىي ۋە چوڭ سودا مەركىزى بولغان . ئىسلام دىنى مەيدانغا كېلىشتىن بىر قانچە ئەسىر ئىلگىرىلا ، مەككىدىكى كەئبە ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ زىيارەت مەركىزى بولۇپ ، ئۇ يەردە قەبىلىلە خۇدالىرىنىڭ سەنەملىرى (پۇتلىرى) ساقلانغان . ۱۱ ئەسىردە ئىسلام دىنى پەيدا بولغاندىن كېيىن ، مەككە ئىسلام دىنىنىڭ مەركىزىگە ، كەئبە مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس زىيارەتگاھىغا ئايلانغان . مەككە ئاھالىسى ئاساسەن دىنىي پائالىيەتلەر ئۈچۈن زۆرۈر بولغان بۇيۇملارنى تەييارلاش ۋە ھەج قىلىشقا كەلگەنلەرگە خىزمەت قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . مەككىگە ھەر يىلى بىر مىليوندىن بىر يېرىم مىليونغىچە مۇسۇلمان زىيارەت (ھەج قىلىش) كە كېلىدۇ .

مالامەتسىلەر سۇفىلىق تەرىقەتلىرىدىن بىرىنىڭ

تەرەپدارلىرى . سۇفىلىقنىڭ ئايرىم تەرىقەتلىرى (خۇسۇسەن IX - X ئەسىرلەردە خوراساندا تارقالغان تەرىقەتلەر) دە ، سۇفىنىڭ ئۆز - ئۆزىدىن مەمنۇن بولۇشى ، مەغرۇرلىنىشى تەرىقەت يولىدىكى ئەڭ چوڭ خەۋپ دەپ چۈشەندۈرۈلۈپ ، سۇفى ئۆز مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ئاشكارا قىلماستىن ، ئادەملەرنىڭ ماختىشى ۋە غەمخورلۇقىغا ئەمەس ، بەلكى ئۇلارنىڭ غەزەپ - نەپرىتىگە سەۋەب بولىدىغان ئىش - ھەرىكەتلەرنى قىلىشى ، ئۆزىگە نىسبەتەن غەزەپ ۋە نەپرەت پەيدا قىلىدىغان ھالدا ھايات كەچۈرۈشى كېرەك ، دېگەن تەلىمات مەيدانغا كەلگەن . بۇ يولدا ماڭغان سۇفىلار كىشىلەر ئارىسىدا ئۆزىنىڭ بىئەدەبلىكى ، ئۆزىنى تۇتۇشى بىلەن مەسلىكى بىلەن غەزەپ - نەپرەتكە (مالامەتكە) دۇچار بولغان ، تەرىقەتنىڭ نامى شۇنىڭدىن ئېلىنغان .

ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان، تۈركىيە ۋە باشقا جايلاردا كەڭ تارقالغان. **مەشھەد** ئىراننىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدىكى شەھەر. شەھەردە تارىخىي يادىكارلىقلاردىن X ئەسىردە ياسالغان ئەلى ئەر - رىزا مەقبەرىسى، مەقبەرە يېنىدىكى ناھايىتى چوڭ كۈتۈپخانا، 1405 - يىلدىن 1418 - يىلغىچە سېلىنغان گوھەرشاد مەسچىتى، مەدرىسلەر ساقلانغان . X X ئەسىردە قۇرۇلغان بىنالاردىن نادىر شاھ مەقبەرىسى (1961 - يىل ياسالغان) ۋە باشقىلار بار. مەشھەد ئىمام رىزا مەقبەرىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ مۇقەددەس شەھەرلىرىدىن بىرى ۋە زىيارەتگاھى بولۇپ كەلمەكتە.

مەقام [ئە .] (جاي، ئورۇن، مەنزىل) سۇفلىققا خاس ئاتالغۇ، ھەر بىر سۇفىي بېسىپ ئۆتۈشى لازىم بولغان باسقۇچ. تەرىققەتتە مەقاملارنىڭ سانى مەققىدە ئوخشاشمىغان قاراشلار مەۋجۇت. لېكىن، كۆپ ھاللاردا تۆت مەقام، يەنى شەرىئەت، تەرىققەت، مەرىپەت، ھەقىقەت تىلغا ئېلىنىدۇ. ئەمما، سۇفلىقنىڭ ئايرىم مەشھۇر نامايەندىلىرى مەقاملارنىڭ سانىنى ئۆزىگە كۆپ دېيىشكەن. مەسىلەن، فەرىد دىن ئەتتار يەتتە مەقام، ئەل - غەزالي توققۇز مەقامنى تەرىپلىگەن. ھەر بىر مەقام ئۆز ئۆۋىتىدە بىر قانچە كىچىك باسقۇچلارغا بۆلۈنگەن (ئايرىم - سۇ - فىللاردا بۇ باسقۇچ سەككىزدىن ئونغىچە كۆرسىتىلگەن) ھەم بۇ باسقۇچ مەنزىل دەپ ئاتالغان.

مەكرۇھ [ئە .] (يىرگىنچلىك) شەرىئەت بەلگىلىمىلىرى (پەرھىز، ۋاجىب، سۈننەت، مۇستەھەب، مۇباھ، ھارام بىلەن بىللە) دىن بىرى. قەتئىي چەكلەنمىگەن، لېكىن توغرا كەلمەيدىغان ئىش - ھەرىكەتلەر مەكرۇھ ھېسابلانغان، بۇنداق ئىش - ھەرىكەتلەر ئۈچۈن

مانلار ھەج قىلىدىغان مۇقەددەس جاي ھېسابلىنىدۇ .

مەسچىد [ئە .] (سەجدە قىلىنىدىغان جاي) - ھازىرقى

ئۇيغۇر تىلىدا مەسچىت . مۇسۇلمانلار جەم بولۇپ ، ناماز ئوقۇيدىغان جاي ، ئىبادەتخانا . بىرىنچى مەسچىتنى مۇھەممەد پەيغەمبەر مەدىنىدە بەرپا قىلغان . مەسچىتلەر دەسلەپ شەھەرلەردە ، كېيىنرەك يېزا ، مەھەللىلەردە قۇرۇلغان . مەسچىتلەرنىڭ مەككىگە قارىغان (قىبلە) تەرىپىدە مېھراپ ، ھويلىسىدا كۆل ، بىر ياكى بىرقانچە مۇنار بولىدۇ . ئايرىم چوڭ مەسچىتلەردە مېھراپنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ۋەز ئېيتىدىغان مەخسۇس مۇنبەر ، بەزىلىرىدە قۇرئان ئوقۇلىدىغان مەخسۇس جايلار بولىدۇ . بەزى مەسچىتلەرنىڭ قارمىقىدا مەكتەپلەر بولۇپ ، ئۇنىڭدا بالىلارغا دىنىي دەرسلەر ئۆتۈلىدۇ .

مەشرەپ (تەخەللۇسى ، ئىسمى بابارەھىم ، 1657 - 1711)

ئەركىن پىكىرلىك ، مەرىپەتپەرۋەر شائىر (ئۇنىڭ شېئىرلىرى « دىۋانىي مەشرەپ » نامى بىلەن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن) . ئۇنىڭ شېئىرلىرىدا مۇتەئەسسىپ سۇفى - زاھىتلار ، سۇلتان - ھاكىملار ، سۈتخور - زالىملار پاش قىلىنىغان ۋە مەسخىرە ئاستىغا ئېلىنغان ، خەلقنىڭ پاك ھېس - تۇيغۇلىرى كۈيلەنگەن . مەشرەپ دىن پېشىۋالىرىغا ئەڭ قاتتىق تىل تەڭكۈزگەن ، خەلق ئارىسىدا ئۇلارنى پاش قىلغان ، ئادالەتسىزلىككە قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان ئىسيانكار شائىردۇر . مەشرەپ ئۆزىنى ئاللا بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن دەپ ھېس قىلغانلىقتا ۋە بۇ جەھەتتىن ئۆزىنى مەشھۇر سۇفى مەنسۇر ئەل - خاللاجغا ئوخشاتقانلىقتا ئەيىبلىنىپ ، بەلىخ ھاكىمى مەھمۇد قاناتاغاننىڭ ئەمرى ۋە ئۆلىمالارنىڭ پەتىۋاسى بىلەن دارغا ئېسىلغان . ئۇ ئافغانىستاننىڭ خاناباد شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىشكەشم يېزىسىغا دەپنە قىلىنغان . مەشرەپ شېئىرلىرى

ماراكەش ، لىۋىيە) ، شافىئىيە (مىسىر ، ھىندونېزىيە ۋە باشقىلار) ، ھەنبەلىيە (سەئۇدى ئەرەبىستان) مەزھەپلىرى ، شۇنىڭدەك شىئە مەزھىپى تارقالغان مەملىكەتلەر (ئىران ، ئىراق ، يەمەن ۋە باشقىلار) دە جەئفەرىيە مەزھىپى ئۆز ئورنىنى ساقلاپ كەلمەكتە .

مەسچىد ئەقسا [ئە .] (يىراقتىكى مەسچىت) قۇددۇس

(ئېروسالىم) شەھىرىدىكى قەدىمىي مەسچىت . ئۇ قۇرئاندا شۇ نام بىلەن تىلغا ئېلىنغان . ئىسلامدىن ئىلگىرى ئەرەبلەر ، ئۇنىڭدىن كېيىن مۇسۇلمانلار جامائەسىنىڭ ئەزالىرى مەسچىت - ئەقسا تەرەپكە قاراپ ناماز ئوقۇغان . 624 - يىلى مەككىدىكى كەئبە قىبلە دەپ ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن ، مەسچىت - ئەقسا تەرەپكە قاراپ ناماز ئوقۇش توختىتىلغان . VII ئەسىرنىڭ ئاخىرى VIII ئەسىرنىڭ بېشىدا خەلىپە ئابدۇلمەلىك تەرىپىدىن بۇ يەر ھەرەم شەرىقى دەپ ئاتالغان ۋە ئىسلام ئىبادەتخانىلىرى مەركىزى يەرىپا قىلىنغان . بۇ مەركەزدە ئەقسا نامى بىلەن يېڭى مەسچىت قۇرۇلغان . بۇ مەسچىت ئەرەب ئىسرائىلىيە توقۇنۇشىدا كۆيۈپ كەتكەن .

مەسچىد ھەرام [ئە .] (چەكلەنگەن مەسچىت)

مەككىدىكى كەئبە ئىبادەتخانىسى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك دىنىي مۇئەسسەسەلەر . ئۇ قۇرئاندا شۇ نام بىلەن تىلغا ئېلىنغان . مەسچىت ھەرام قەدىمكى زامانلاردىلا مەۋجۇت بولۇپ ، ئەرەبلەرنىڭ ئىسلام دىنى تارقىتىلىشتىن بۇرۇنقى مۇقەددەس جايلارنىڭ بىرى بولغان ، يۇنان تارىخچىسى پتولومى ئەسەرلىرىدە ، II ئەسىردە مەككە ۋە ئۇنىڭدىكى ئىبادەتخانىنىڭ مەۋجۇتلۇقى تىلغا ئېلىنغان . 630 - يىلى مۇسۇلمانلار مەككىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ، مەسچىت ھەرام ئىسلام دىنىنىڭ مەركىزى ، ئەڭ مۇقەددەس ئىبادەتخانىغا ئايلانغان . ئۇنىڭ مەركىزىدە كەئبە ، ھويلىسىدا زەمزم بۇلىقى، ئىككى تاغ (سەفا ۋە مەرۋە) بار . مەسچىت ھەرام مۇسۇلمان

لىدىغانلىقى بىلەن خۇلاسىلىنىدۇ . مەزەكىيلىك ئىجتىمائىي تەڭسىزلىكنى يوقىتىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشنى دەۋەت قىلغان مەزەكىيلىك ھەرىكىتىنىڭ ئىدىئولوگىيىسى سۈپىتىدە خىزمەت قىلغان . مەزەكىيلىك ھەرىكىتى VI ئەسىردە باستۇرۇلغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ تەلىماتى كېيىنكى ئەسىرلەر داۋامىدا ئىران ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئەزەربەيجانلاردىكى دېھقانلار ۋە شەھەر كەمبەغەللىرىنىڭ فېئوداللارنىڭ زۇلۇمىغا قارشى ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەزەبلىر ئىستىلاسىغا ھەمدە ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى (مۇقەننا ، بابەك قوزغىلاڭلىرى) كۈرەشنىڭ بايرىقى بولۇپ خىزمەت قىلغان .

مەزھەپ [ئە .] (ئېقىم ، يول ، تەلىمات) - ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا مەزھەپ VIII - IX ئەسىرلەردە شەرىئەتنىڭ شەكىللىنىشى جەريانىدا ، قانۇنشۇناسلىق - فىقھ ساھەسىدە ناھايىتى كۆپ مەزھەپلەر بارلىققا كەلگەن . ھازىرقى ۋاقىتتا سۈننىي مەزھەپىدە تۆت تارماق مەزھەپ - ھەنەفىيە ، مالىكىيە ، شافىئىيە ، ھەنبەلىيە (مەزھەپلەرنىڭ نامى ئۇلارنىڭ ئاساسچىلىرى : ئەبۇ ھەنىفە - ئىمام ئەزەم ، مالىك ئىبن ئانەس ، شافىئىي ، ئىبن ھەنبەل ناملىرىدىن ئېلىنغان) ، شىئە مەزھەپىدە بىرلا مەزھەپ - جەئفەرىيە (ئاساسچىسى - جەئفەر سادىق) ساقلىنىپ قالغان . شەرىئەتتە تارماق مەزھەپلەر ئورتودوكسال ۋە تەڭ - باراۋەر قارىلىدۇ . مەسىلەن ، چوڭراق مۇسۇلمان داشۆلىرىدە سۈننىي مەزھەپىدىكى تۆت تارماق مەزھەپ بويىچە ئالاھىدە دەرس ئوقۇلىدۇ . مەزھەپلەر ئومۇمەن ئورتودوكسال دىنىي ھوقۇق دائىرىسىدىن چىقىمىغان ھالدا ، شەرىئەت مەسىلىلىرىدە يەڭگىلەرەك ياكى ئېغىرراق ھۆكۈم چىقىرىشى بىلەن بىر - بىرىدىن پەرق قىلىدۇ . ھازىر ئىسلام مەملىكەتلىرىدە ھەنەفىيە (تۈركىيە ، پاكىستان ، ھىندىستان ۋە باشقىلار) ، مالىكىيە (تونىس ، زاير ،

مان ئۆلىمالىرى كىشىلەرنى مەدەنىيەتكە زىيارەتكە بېرىشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ . مەدەنىيەتنىڭ مەركىزىدە مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئۆيى ۋە مەقبەرىسى بار ، 656 - يىلى مەقبەرىگە چوڭ مەسچىت قۇرۇلغان . شەھەر ئاھالىسى ئاساسەن سودا ، زىيارەتچىلەرگە خىزمەت قىلىش ، ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن زۆرۈر بۇيۇملار (تەسبىھ ، جايناماز ، زىيارەتچىلەر ئۈچۈن مەخسۇس كىيىملەر) ئىشلەپ چىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ، ئاھالىنىڭ بىر قىسمى خورما ۋە كۆكتات يېتىشتۈرىدۇ .

مەزىدەك (470 - 529) مەزىدەكىلىك تەلىماتىنىڭ ئاساسى

چىسى ، مەزىدەكىلىك ھەرىكىتىنىڭ رەھبىرى . مەزىدەك خەلق ئاممىسىنىڭ زەردۇشت كاھىنلىرى ۋە ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى كۈرەشكە باشچىلىق قىلغان . بۇ ھەرىكەتنىڭ تەسىرىنى سۇلاشتۇرۇش مەقسىتىدە ، ئىران پادىشاھى قۇباد I (488 - 531) مەزىدەكنى قوللىغان . مەزىدەك قۇباد ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ، ئاۋۋال ئاتەشگاھلارنىڭ بىرىدە كاھىن ، كېيىن پۈتۈن ئىران بويىچە ياش كاھىن بولغان . كاھىنلار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ ئىقتىسادىي ، سىياسىي ھۆكۈمرانلىقى بەربات بولغاندىن كېيىن ، قۇباد I مەزىدەك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزگەن . 529 - يىلى مەزىدەكىلىك ھەرىكىتى باستۇرۇلغان ، مەزىدەك ئۆلتۈرۈلگەن .

مەزىدەكىلىك مەزىدەكىزم - دىنىي ، پەلسەپىۋى تەلىمات ،

ئاساسچىسى مەزىدەك ، مەزىدەكىلىك ھەرىكىتى دەۋرىدە (۷ - ۶ ئەسىر) ئىراندا كەڭ تارقالغان . مەزىدەك تەلىماتىغا ئاساسەن ، ئالەمدە بولىدىغان جەريانلار ئاڭلىق ۋە بىرەر مەقسەتنى كۆزلەپ ھەرىكەت قىلغۇچى ئەزگۈ-لىك ، يورۇقلۇق مەنبەيى بىلەن تاسادىپىي ھەرىكەتلەنگۈچى قاراڭغۇلۇق (جاھىللىق) مەنبەيى ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتىن ئىبارەت . بۇ كۈرەش « ياخشىلىق » نىڭ « يامانلىق » ئۈستىدىن مۇقەررەر غەلبە قىلىدۇ .

لەر ، قەلەندەرلەر شۇغۇللىنىدۇ . (2) بىرەر نەرسە توغرىسىدا ھەددىدىن زىيادە ماختاپ ، ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەيدىغان شەخس مەدداھقا ئوخشىتىلىدۇ .

مەدرەسە [ئە .] (مەكتەپ ، مەدرىخانا) - ھازىرقى ئۇيغۇر

تىلىدا مەدرىس . ئىسلامدا ئوتتۇرا ۋە ئالىي دىنىي ئوقۇش يۇرتى . يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرق مەملىكەتلىرىدە ئۆلىمالارنى ۋە دىنىي مائارىپ ، دۆلەت ئورگانلىرى خادىملىرىنى تەربىيەلەپ چىقىرىدۇ . مەدرەسە ئىسلام دىنىي مەسىلىلىرىنى شەرھلەيدىغان مەركەز سۈپىتىدە ۱۱ - ۱۷ ئەسىردە ئەرەبلەردە پەيدا بولغان ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئايرىم مەسچىتلەرنىڭ قېشىدا ئىلاھىيەت مەكتەپلىرى قۇرۇلۇپ ، مەدرەسە دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان . مەدرەسەلەر ۱۶ - ۱۷ ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بارلىق چوڭ شەھەرلىرىدە ئومۇملاشقان ، مەدرەسەگە مەكتەپ تۈگەتكەن ئۆسمۈرلەر قوبۇل قىلىنغان . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەدرەسەلەردە ئەرەب ۋە پارىس تىلىدا يېزىلغان دىنىي كىتابلار - قۇرئان ، ھەدىسلەر ، شەرىئەت قانۇنلىرى ئوقۇتۇلغان ، ئايرىم مەدرەسەلەردە تىبابەت ، پەلسەپە ، جۇغراپىيە ۋە باشقا پەنلەرمۇ ئۆتۈلگەن . ھازىر دۇنيادىكى مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىنىڭ مەدرەسەلىرىدە دىنىي تەلىمات بىلەن بىللە ، پەننىي بىلىملەرمۇ ئوقۇتۇلماقتا .

مەدىنە [ئە .] شەھەر ، سەئۇدى ئەرەبىستاننىڭ غەربىي

شىمال قىسمىغا ، مەككىدىن 400 كىلومېتر شىمالغا جايلاشقان ، ھىجاز ۋىلايىتىگە قارايدۇ . مەدىنىگە ئاساس سېلىنغان ۋاقىت نامەلۇم ، ئىلگىرى « يەسرىب » دەپ ئاتالغان . 622 - يىلى مۇھەممەد پەيغەمبەر مەككىدىن مەدىنىگە كۆچۈپ بارغان (ھىجرەت قىلغان) . ۱۱ ئەسىردىن باشلاپ مەدىنى مۇسۇلمانلارنىڭ مەككىدىن كېيىنكى ئەڭ چوڭ زىيارەتگاھى بولۇپ تونۇلغان . مەدىنىگە بېرىش ھەج قىلىش تەرتىپىگە كىرمىسىمۇ ، مۇسۇل

ئەلچىسى دەپ قارالغان . مەۋجۇدىيەتنىڭ ئىككىنچى سۇبىستانسىيە ① ئاساسى - يورۇقلۇق ، ياخشىلىق ، روھ ئالىمى بىلەن زۇلمەت ، ياۋۇزلۇق ، ماددا ئالىمىنىڭ ئۆز ئارا كۈرىشىنى ئېتىراپ قىلىدىغان زەر دۇشتىلىق دۇ . ئالىزمى مانىيلىقنىڭ ئاساسىدۇر . مانىيلىق بىرىنچى ئالەمدە خۇدا ، ئىككىنچىسىدە شەيتان (ئىبلىس) ھۆكۈم سۈرىدۇ ، ئىككى ئالەم كۈرىشى پالاكەت بىلەن تۈگەيدۇ ، نەتىجىدە ماددا ھالاكەتكە ئۇچراپ ، روھ ئازادلىققا چىقىدۇ ، دېگەننى تەرغىپ قىلىدۇ . مانىيلىق تەلىماتىغا كۆرە ، بۇ دۇنيا ياۋۇزلۇق دۇنياسىدۇر ، ئىنسان ئىككى ئۆنسۈردىن (روھ - نۇر پەر - زەنتى ، جىسىم - زۇلمەت پەرزەنتى) ئىبارەت مەۋجۇدات بولغىنى ئۈچۈن ، زۇلمەت كۈچلىرىگە قارشى كۈرەشتە نۇر كۈچلىرىگە ياردەم بېرەلەيدۇ . مانىيلىق مەزدەكىلىككە كېيىنرەك ئىسلام تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ شەكىللەن - ئىشىگىمۇ قىسمەن تەسىر كۆرسەتكەن .

مەجۇسىيلىق (1) زەردۇشتىيلىقنىڭ مۇسۇلمانلار ئارىسىدا

ئاتىلىشى : (2) بۇتپەرەستلىك - مونوتېزم پەيدا بولغانغا قەدەر مەيدانغا كەلگەن دىنىي ئېتىقادلار ، مۇراسىم ۋە بايراملارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئاتالغۇ . مەجۇسىيلىق ئاتالغۇسى سېھىرگەرلىك ، ئانىمىزم ، ئانىماتىزم ، فېتىشىزم ، تۇتېمىزم ، پولىتېزم ۋە باشقا دىن شەكىللىرىدە قوللىنىلغان .

مەدداھ [ئە .] (ماختىغۇچى) (1) ئادەم توپلاشقان

جايلاردا ئەۋلىيالارنىڭ كارامەتلىرى ، مۆجىزىلىرىنى ماختاپ سۆزلىگۈچى . مەدداھلار يەنە قۇرئان ، ھەدىسلەرنى ، دىنىي ئەپسانىلەرنى ، شەرىئەتنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنىمۇ سۆزلەيدۇ . مەدداھلىق بىلەن كۆپىنچە دەرۋىش -

① سۇبىستانسىيە مەڭگۈ ھەرىكەتلىنىپ ۋە تەرەققىي قىلىپ تۇرىدىغان ماددا .

تەرەپدارلىرى) ئېقىمنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرىدىن بولغان . ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا زاھىدلىققا بېرىلىپ تەركىدۇنيالىقتا ياشىغان . ئۇنىڭ « ئىل مۇ-ۋەتتەد » (ھەممىگە چۈشىنىشلىك مەنىسىدە) ناملىق ئەسىرى بار بولۇپ ، بۇ ئەسەر دەسلەپكى ھەدىس توپلاملىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ .

ھالىكىيە سۈننىي مەزھىپىدىكى تۆت چوڭ تارماق مەزھەپ-نىڭ بىرى ، ئۇنىڭغا مالىك ئىبنى ئانەس ئاساس سالغان . بۇ مەزھەپ تەرەپدارلىرى دىنىي ھوقۇق مەسىلىلىرىدە قۇرئان ۋە ھەدىسلەرنى مەجازى چۈشەندۈرۈشكە قارشى چىققان . بۇ مەزھەپ دەسلەپ ھىجاز ۋە مەدىنەدە ، كېيىن باشقا مەملىكەتلەردە تارقالغان . بۈگۈنكى دەۋردە تۇنىس ، زاھىر ، ماراكەش ، لىۋىيە ۋە قىسمەن باشقا مەملىكەتلەردىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا يەنىلا تەسىرگە ئىگە .

مانىي (216 - 277) مانىيلىق ئاساسچىسى ۋە تەرغىباتچىسى . 242 - يىلى ئىران شاھى شاپۇر I نىڭ تەختكە ئولتۇرۇپ ئاچ كىيىش مۇراسىمىدا ، مانىي تۇنجى قېتىم ئۆز تەلىماتىنى بايان قىلىپ ۋەز ئېيتقان . مانىي تەلىماتىدا ئۇرۇشماسلىق ۋە مال - دۇنيا يىغ-ماسلىق مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ . زەردۇشت كاھىنلىرى مانىينىڭ تەلىماتىغا قەتئىي قارشى چىققان . 275 - يىلى مەگلىرنىڭ ۋە يېڭى شاھ بەھرام I نىڭ پەرمانى بىلەن مانىي زىندانغا تاشلانغان ، 277 - يىلى قەتلى قىلىنغان . مانىينىڭ قوللىغۇچىلىرى نەزەرىيەدە قىلىنغان ، بەزىلىرى باشقا مەملىكەتلەرگە چىقىپ كەتكەن .

مانىيلىق III ئەسىردە ئىراندا مەيدانغا كەلگەن دىن ، ئا-ساسچىسى مانىي (216 - 277) . مانىيلىق كۆپلىگەن دۆلەتلەرگە ، جۈملىدىن ئىتالىيىدىن تا جۇڭگوغا قەدەر تارقالغان . مانىي ساما نۇرى

ھۈرمەتلىنىپ يۇقىرى ئورۇنغا قويۇلىدۇ . ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئا-
رىسىدا لوقمان بۈيۈك ھەكم ، ھەكىملەرنىڭ پىرى ، دەپ قارىلىدۇ .
لوقمان دانا ، بىلىملىك مەنىسىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ .

لۇت ئاللا لۇت ئەلەيھىسسالامنى سەدۇم ئاھالىسىگە پەيغەمبەر
قىلىپ ئەۋەتكەن . لۇت ئەخلاقسىز قەۋمگە پەندە - نەسىھەت قىلىپ
ئۇلارنى يامان ئاقىۋەتتىن ئاگاھلاندۇرغان ، لېكىن ، ئۇلار لۇتنىڭ نەسىھەت-
لىرىگە قۇلاق سالمايغان . ئاللا ئۇلارنى جازالاش ئۈچۈن ئاسماندىن سايال
- تاش ياغدۇرۇپ ، يۇرتىنى دۇم كۆمتۈرۈپ ئۇلارنى ھالاكەت قىلغان ،
ئۇلارغا ئېچىنىپ ئارقىسىغا قارىغان لۇتنىڭ خوتۇنىمۇ ھالاكەت بولغان .
ئىسلام شەرھلىگۈچىلىرىنىڭ ئايرىم چۈشەندۈرۈشلىرىگە ئاساسلانغاندا ،
ئەرەبلەر ئۆلۈك دېڭىزنى لۇتنىڭ نامى بىلەن « بەرلۇت » (لۇت دېڭىزى)
دەپ ئاتاپ ، لۇت ۋەقەسىگە مۇناسىۋەتلىك جايدا يەر چۆكۈپ ،
ئورنىدىن شوركۆل ھاسىل بولغان ، دەپ كۆرسىتىدۇ . قىسمەن ئالىملار
لۇت ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ناھايىتى قەدىمكى ۋاقىتلاردا ئۆلۈك دېڭىز
ئورنىدا يۈز بەرگەن بىرەر ھالاكەت بىلەن باغلىق بولۇشى مۇمكىن ، دەپ
تەخمىن قىلىدۇ .

م

مالىك ئىبنى ئانەس ئەبۇ ئابدۇللاھ (712 - 795) مالىكىيە

مەزھىپىنىڭ ئاساسچىسى ، ئىلاھىيەتچى فەقىھلەردىن بىرى . ئۇ ئىسلام دى-
نىي قانۇن سىستېمىسىنى تۈزۈپ چىقىشتا مۇھەممەد پەيغەمبەر دەۋرىدىكى
ئەنئەنىلەرنى ياقلاپ چىققان ، يەنى « ئەسھابول - ھەدىس » (ھەدىس

ل

لەيلەتۈل - قەدر [ئە. كېچە] رامزان ئېيى

نىڭ 27 - كۈنىگە ئۆتىدىغان كېچىسى (قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان) .
ئىسلام ئەنئەنىسىدە ، قۇرئان شۇ كېچىدىن باشلاپ مۇھەممەد پەيغەمبەرگە
25 يىل داۋامىدا ۋەھىي قىلىپ چۈشۈرۈلگەن دەپ قارىلىدۇ ، شۇنىڭ
ئۈچۈن مۇسۇلمانلار لەيلەتۈل - قەدرنى مۇقەددەس كۈن ھېسابلايدۇ .
مۇسۇلمانلار ھەر يىلى شۇ كېچىدە ئاللا ئىنسانلارنىڭ قىلغان ئىبادىتى ۋە
تىلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ دەپ قاراپ ، لەيلەتۈل - قەدر كېچىسىنى قۇرئان
تىلاۋەت قىلىش بىلەن ئۆتكۈزىدۇ . بۇ كېچە ئادەتتە « شىبى قەدرى »
دەپمۇ ئېيتىلىدۇ .

لوقمان قەدىمكى ئەرەب رىۋايەتلىرىدە ئىككى لوقمان تىلغا

ئېلىنىدۇ ، ئۇلاردىن بىرى. لوقمان ئىبن ئاد . قەدىمكى ئەرەبىستاندا ياشىغان
ئاد خەلقى ئاللاننىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ قۇرغاقچىلىققا دۇچار بولىدۇ . خەلق
بۇ ئاپەتتىن قۇتۇلۇش مەقسىتىدە ، ئۆز ۋەكىللىرىنى مەككىگە يامغۇر
سوراپ دۇئا قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ ، بۇ ۋەكىللەرگە لوقمان باشلىق بو-
لىدۇ . ئۇ ئاللادىن ئۆزىگە ئۇزۇن ئۆمۈر سورايدۇ ، ئاللا ئۇنىڭ تىلىكىنى
قوبۇل قىلىپ يەتتە بۇر كۈتنىڭ ئۆمرىگە تەڭ كېلىدىغان ئۇزاق ئۆمۈر ئاتا
قىلىدۇ ، ئاخىرقى بۇر كۈتنىڭ ئۆلۈشى بىلەن بىللە لوقمانمۇ ئۆلىدۇ .
ئىككىنچىسى ، قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان لوقمان (قۇرئان ، 31 - سۈرە) . ئۇ
دانىشمەن ھەم ئاللاننىڭ ئۇلۇغلۇقىنى تەرغىبات قىلغۇچىدۇر . ئىسلام ئەن-
ئەنىسىدە ھەمدە مۇسۇلمانلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا لوقماننىڭ نامى

سەرلەرنىڭ شەرىھلەر ھەمدە مېتافىزىكا، ماتېماتىكا، مۇزىكا، پىسخولوگىيىگە ئائىت 200 دىن ئارتۇق ئەسەر يازغان، لېكىن ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى بىزگىچە يېتىپ كەلمىگەن. كىندىنىڭ قاراشلىرى مۇئەزىلىلار تەلىماتى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، كىندىنىڭ پىكرىچە، ئاللا ئالەمنىڭ ياراتقۇچىسى، ئۇ ئەبەدىي ۋە تەنھا، لېكىن تەبىئەتتىكى بارلىق نەرسىلەر ماددىدىن تەشكىل تاپقان، ماددا بولسا، ئوت، سۇ، ھاۋا ۋە تۇپراقتىن ئىبارەت. كىندىي ماددا، شەكىل، ماكان، ۋاقىت ۋە ھەرىكەتتىن ئىبارەت بەش ئامىل كۆز قارىشىنى ئالغا سۈرگەن، ئۇ بىرىنچى بولۇپ ئەقىلنىڭ تۆت خىل (زۆرۈر، ئىمكان، ئېرىشلىگەن ۋە نامايان بولىدىغان ھالەتتە) كۆرۈنۈشى ھەققىدىكى پىكىرلەر سىستېمىسىنى تۈزۈپ چىققان. كىندىي پەلسەپىسى ئىسلام دۆلەتلىرىدىكى تەپەككۇر تەرەققىياتىدا ئىسلام ئەقىدىلىرىگە ماس كەلمەيدىغان ئەركىن پىكىر يۈرگۈزۈشنىڭ دەسلەپكى شەكىللىرىدىن بىرى سۈپىتىدە ئورۇن ئالغان.

گ

گۇناھ دىنىي تەسەۋۋۇرلارغا كۆرە، يامان نىيەت ياكى شەيتاننىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن ئىنساننىڭ ئىلاھىي كۆرسەتمىلەرگە، دىن ۋە شەرىئەتكە خىلاپلىق قىلىپ سادىر قىلغان ئىش - ھەرىكىتى. ئىسلام ئەنئەنىسىدە ئىنسان گۇناھىدىن خالىي بولالمايدۇ، ئۇ ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرى ئۈچۈن «ئۇ دۇنيا» دا ئازاب تارتىدۇ دەپ قارىلىدۇ.

تىلەيدۇ ، پەقەت تارىخىي تەتقىقات ئىشلىرىدا پايدىلىنىلىدۇ .

كۇفر [ئە .] (دىنىسىزلىق ، ئېتىقادسىزلىق) – ھازىرقى

ئۇيغۇر تىلىدا كۇپۇر . ھېچقانداق دىنغا ئىشەنمەسلىك . ئىسلام ئەنئەنىسىدە ئىسلام دىنىغا كىرمەسلىك ، ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلماسلىق كۇفر دېيىلگەن . شۇ مۇناسىۋەت بىلەن باشقا دىنغا ئېتىقاد قىلىشمۇ كۇفر دەپ قارالغان .

كوكىلا قويۇش ئىسلام ئەنئەنىسىدە دىنىي تەبىقىگە

مەنسۇپ ئىكەنلىك بەلگىسى سۈپىتىدە بىر ئۆرۈم چاچنى قالدۇرۇپ قويۇش ئادىتى . كوكىلا قويۇش ئىككى خىل بولۇپ ، بىرى سەيىد كوكىلىسى ، يەنە بىرى نەزىر كوكىلىسى (نىياز چېچى) دەپ ئاتالغان . سەيىد كوكىلىسىنى پەقەت سەيىدلەر (تۇرالار) لا قويغان ، چاچ باشنىڭ ئىككى تەرىپىدىن 30 – 40 سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتا قويۇلۇپ ، ئۆرۈپ قويۇلغان ، بۇ ئۇلارنىڭ پەيغەمبەر ئەۋلادى ، خەلىپە ئەلنىڭ ئوغۇللىرى ئىمام ھەسەن ۋە ھۆسەيىندىن تارقالغانلىقىنىڭ بەلگىسى ھېسابلانغان . سەيىدلەر كوكىلىسىنى ئۆمۈر بويى چۈشۈرمىگەن . نەزىر كوكىلىسى ئاددىي كىشىلەر ئارىسىدا ئادەت بولغان . ئۇلار ئوغۇل بالىلىرىغا ئۇزۇن ئۆمۈر ، سالامەتلىك تىلەش مەقسىتىدە مۇقەددەس جايلارغا ئاتاپ ، بېشىنىڭ ئۈستى تەرىپىدىن بىر ئاز چاچ قالدۇرغان ، چاچنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 – 12 سانتىمېتر بولغان . بالا 7 – 8 ياشقا كىرگەندە ، ئاتالغان جايلارغا ئېلىپ بېرىلىپ ، نەزىر – چىراغ ئۆتكۈزگەندىن كېيىن چۈشۈرۈۋېتىلگەن . ھازىر كوكىلا قويۇش ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ .

كىندى ئەبۇ يۈسۈپ ياقۇپ ئىبنى ئىسھاق

(تەخمىنەن 800 – 879) ئەرەب پەيلاسوپى ، ئاسترونومى ، ماتېماتىك ، تېۋىپ ، شەرق ئارىستوتېلىزمنىڭ ئاساسچىسى . كىندى ئارىستوتېل ئە-

كۇبرا ئەھمەد ئىبنى ئۆمەر ئەبۇل — جەنئاب

نەجمىددىن (1145 - 1221) سۇفىلىقنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى ، كۇبراۋىيلىق تەرىقەتىنىڭ ئاساسچىسى . سۇفىلىققا ئائىت ئەسەرلىرى بار . خەلق ئارىسىدا شەيخ سۈپىتىدە زاھىدلىقنى تەرغىپ قىلغان .

كۇبراۋىيلىق كۇبراۋىيە — ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سۇفىلىق

تەرىقەتلىرىدىن بىرى . نەجمىددىن كۇبرا ئاساس سالغان ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ، قىسمەن ئىراندا تارقالغان . كۇبراۋىيە تەرىقەتىدىكى سۇفىلار ئاۋاز چىقارماستىن زىكىر (خافى) قىلغان ، ئۇلارنىڭ تەسەۋۋۇپ نەزەرىيىسى قۇرئاننى مەجازىي چۈشەندۈرۈشكە ئاساسلانغان . سۇفىلىقنىڭ باشقا ئېقىملىرىغا ئوخشاش زاھىدلىق ۋە تەركىدۇنيالىقنى تەرغىپ قىلغان .

كۇفە يېزىقى قەدىمكى ئەرەب يېزىقلىرىدىن بىرى . بۇ يېزىق

زىق كۇفە شەھىرى (ئىراق) نىڭ نامى بىلەن ئاتالغان . ئۇ ، ئەرەب يېزىقلىرىنىڭ دەسلەپكى شەكلى بولۇپ ، ھەرپلەر كېيىنكى دەۋرلەردە قوللىنىلغان ھەرپلەردىن دېيەرلىك پەرق قىلمايدۇ . ئۇنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شۇكى ، ھەرپلەر توغرا بۇرجەكلىك قىلىپ يېزىلىدۇ ، ھەرپلەرنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ تۇرغۇچى ئۈستۈنكى ۋە ئاستىنقى نۇقتىلار بولىدۇ ، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بەلگىلىرى (فەتھ ، كەسر ، زەم - مە) ئىشلىتىلمەيدۇ . شۇ تۈپەيلى كۇفە يېزىقىنى ئوقۇش مەخسۇس تەييارلىق بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ . قۇرئاننىڭ ئەڭ قەدىمكى قوليازىلىرى (تاشكەنت ، قاھىرە ، مەككە ۋە مەدىنەدە ساقلىنىۋاتقان « ئوسمان مۇسەفى » دەپ نام ئالغان نۇسخىلىرى) كۇفە يېزىقىدا يېزىلغان ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يېزىق ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان . كۇفە يېزىقى ھازىر ئىشلىتىل

ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا 4 - ئىمامنى ئېتىراپ قىلىش مەسىلىسىدە ئىختىلاپ يۈز بەرگەن : بىر قىسمى ھۆسەيننىڭ ئوغلى ئەلى ئەسقەر (زەيىن ئابدىن) نى ئىمام دەپ قارىسا ، يەنە بىر قىسمى ھۆسەيننىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ئىنتايىن ياشلىقى ۋە رەھبەرلىككە قايىل ئەمەسلىكىنى سەۋەب قىلىپ ، ئەلنىڭ بەنى ھەنفە قەبىلىسىدىن ئولجا ئېلىنغان كىزىكىدىن تۇغۇلغان ، جەڭلەرگە ئاكتىپ قاتنىشىپ تونۇلغان ئوغلى مۇھەممەد (637 - 700) نى 4 - ئىمام دەپ ئېتىراپ قىلغان . مەنبەلەردە ئۇ ئانىسى مەنسۇپ بولغان قەبىلە نامى بويىچە مۇھەممەد ئىبنى ئەل - ھەنفەيە دەپ ئاتالغان . ئۇنىڭ تەرەپدارى بولغان مۇختار ئىبنى ئەبۇ ئۇبەيد رەھبەرلىكىدە 685 - يىلى كۇفەدە ئامەۋىيلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ ، ھۆسەيننى ئۆلتۈرگەنلىرىنىڭ كۆپ قىسمى جازالانغان ، قولغا چۈشۈرۈلگەن كۇفە خەزىنىسىدىكى مال - دۇنيا قوزغىلاڭچىلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن . بۇ قوزغىلاڭدا كەيسان ئەبۇئەمر ئاكتىپ رول ئوينىغان (مەزھەپنىڭ نامى شۇنىڭدىن ئېلىنغان) . كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئىچكى ئىختىلاپلار نەتىجىسىدە قوزغىلاڭچىلار يېڭىلىپ ، مۇختار 687 - يىلى ئۆلگەن ، مۇھەممەد ئىبنى ھەنفەيە قوزغىلاڭغا بىۋاسىتە قاتناشمىغان . كەيسانىلار مەزھىپى كېيىنكى دەۋرلەردە تامامەن يوقىلىپ كەتكەن . ئەلى ئەسقەر شۇ ئەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى تەرىپىدىن 4 - ئىمام دەپ تونۇلغان .

كەفەن [ئە .] — ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا كېپەن . دەپنە قىلىش ئالدىدىن ، مەرھۇمنىڭ جەستى ئورنىلىدىغان ماتا . مېيىتنى كېپەنلەپ كۆمۈش ئادىتى ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردا شەرقتىكى ئايرىم خەلقلەردە ، جۈملىدىن سامىيلاردا بولغان ، ئۇنىڭدىن ئەرەبلەرگە ئۆتكەن . ئىسلام دىنى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن ، بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ ئادىتى سۈپىتىدە تارقالغان ، ئۇنىڭ قائىدىلىرى شەرىئەتتە قانۇنلاشتۇرۇلغان .

كەئىبە [ئە. ئ.] (كۆپ شەكىللىك ئۆي) ئىسلام دىنىنىڭ

ئەڭ مۇقەددەس جايى. كەئىبە مەككە شەھرىدە بولۇپ، كۈل رەڭ تاشتىن قۇرۇلغان، ئىسلامدا بەيتۇللاھ (ئاللاھنىڭ ئۆيى)، بەيتۇل ھەرام (مۇقەددەس ئۆي)، قۇرئاندا بولسا ئەلەسچىدۇل ھەرام (مۇقەددەس مەسچىت) دەپ ئاتالغان. كەئىبىنىڭ ئەتراپى ھەشەمەتلىك تام بىلەن قورشالغان، شۇڭا كەئىبىنىڭ كەڭ ھويلىسىمۇ كەئىبە دېيىلگەن. «قارا تاش» (ھىجرەت - ئەسئەد) كەئىبەگە جايلاشقان. ئۇ يەردە قۇرئاننىڭ قەدىمىي قوليازىلىرى ساقلىنىپ كەلمەكتە. ھويلا سەھنىسىدە زەمزم بۇلىقى، مەقامى ئىبراھىم (ئىبراھىم تۇرغان جاي) دەپ ئاتالغان تاش ۋە باشقىلار بار. كەئىبە ئىسلام پەيدا بولۇشتىن بىرنەچچە ئەسىر ئىلگىرىلا زەمزم بۇلىقى يېنىدا بەرپا قىلىنغان ۋە ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ مۇقەددەس تاۋابىغاھى بولغان، ئۇ يەردە 360 بۇت ساقلانغان. ھەر يىلى ئەرەبلەر بۇ يەرگە ھەج قىلىشقا كېلىپ تۇرغان، ھازىرمۇ ھەر يىلى مىليونلىغان مۇسۇلمانلار مەككەگە ھەج قىلىش ئۈچۈن كېلىدۇ. كەئىبە مۇسۇلمانلار ئۈچۈن قىبلە بولۇپ، شۇ تەرەپكە قاراپ ناماز ئوقۇلىدۇ. كەئىبە ئىسلام تارىخىدا ھەر خىل ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلاردا بىرقانچە قېتىم خاراب قىلىنغان ۋە كۆيدۈرۈلگەن (683 - يىلىدىكى مەككە ھۆكۈمدارى ئابدۇللا ئىبن زوبەير بىلەن خەلىپە ئابدۇلمەلىك ئۇرۇشى، 929 - يىلىدىكى قەرمەتلەر ھۇجۇمى ۋە باشقىلار). كەئىبە 1630 - يىلى قايتا تىكلەنگەن، XX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا رېمونت قىلىنىپ كېڭەيتىلگەن.

كەيسانىيلار VII ئەسىردە شىئەرلەردىن ئايرىلىپ چىققان

تارماق مەزھەپ تەرەپدارلىرى. شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ 3 - ئىمامى ھۆسەين 680 - يىلى كەربالا يېنىدىكى جەڭدە قۇربان بولغاندىن كېيىن،

كەربالا ئىراقتىكى بىر شەھەر ، فرات دەرياسى ۋادىسىغا ،
 باغدادتىن 85 كىلومېتر غەربىي جەنۇبقا جايلاشقان . شىئە مەزھىپىدىكى
 مۇسۇلمانلارنىڭ زىيارەتگاھى . ئەلى ئىبن ئەبۇتالىبنىڭ ئوغلى ھۆسەين
 ئىبن ئەلى 680 - يىلى ھاكىمىيەت ئۈچۈن بولغان كەربالا يېنىدىكى
 جەڭدە قۇربان بولغان ۋە شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان . كېيىنكى ۋاقىتلاردا
 ئۇ يەرگە مەقبەرە ياسىلىپ شەھەرنىڭ زىيارەتگاھى بولۇپ قالغان . ئىمام
 ھۆسەين مەقبەرىسى دەسلەپ بىرقانچە قېتىم بۇزۇپ تاشلانغان ، كېيىن
 قايتىدىن ھەشمەتلىك سېلىنىپ زىيارەتگاھقا ئايلانغان . كەربالا ھەر يىلى
 مۇھەررەم ئېيىدا مائەم مۇراسىمى ئۆتۈزۈلىدىغان مەركەز ھېسابلىنىدۇ .

كەلام [كە .] (سۆز ، نۇتۇق) - ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا
 كىلام . VIII ئەسىردە دىنىي پەلسەپىۋى تەلىمات سۈپىتىدە ئەرەب خەلىپىلىك
 كىدە بارلىققا كەلگەن ، IX ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىياغا كەڭ تارقالغان . كىلام
 تەرەپدارلىرى مۇتەكەللىملەر دېيىلىدۇ . كىلامنىڭ ئاساسچىسى ئەل -
 ئەشئەرىي (873 - 935) مۇتەزىلىيلەرنىڭ چۈشەنچە ۋە دەلىللىرىدىن
 پايدىلىنىپ ئورتودوكسال ئىلاھىيەتنى ئاساسلاشقا ئۇرۇنغان . كىلاممۇ
 باشقا دىنىي تەلىماتلارغا ئوخشاش دىنىي ئەقىدىلەرنى راتسىئونالىستىك
 ئاساستا چۈشەندۈرۈشكە قارشى چىققان . ئەشئەرىيلەرنىڭ چۈشەنچىسى
 بويىچە ، ئاللا ئىنسانغا خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ، جەننەت ۋە دوزاخ
 ئەزەلدىن مەۋجۇت ، ئىنساندا ئىرادە ئەركىنلىكى يوق ، ئىنسان ئۆز
 قىلمىشلىرى ئۈچۈن ئاللا ئالدىدا جاۋابكاردۇر .

كەلىمەئى شەھادەت ← تەشەھھۇد

كەۋسەر [كە .] (كۆل مەنىسىدە) جەننەتتىكى دەريا .
 قۇرئاننىڭ 108 - سۈرىسىمۇ « كەۋسەر » نامى بىلەن ئاتالغان .

قاللىرى ياكى ئائىلە باشلىقلىرى تەرىپىدىن بېجىرىلگەن . كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ ۋەزىپىلەرنى مەلۇم كىشىلەر - پالچىلار ، داخانلار ، ئەپسۇن-گەرلەر ، كاھىنلار ۋە كاھىنەلەر ، شامانلار بېجىرىشكە باشلىغان . ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرلىشىشى ، ئەمگەك تەقسىماتىنىڭ چوڭقۇر-لىشىشى ۋە ئىجتىمائىي تەبىقىلىشىشنىڭ كۈچىيىشى كاھىنلارنىڭ ئالاھىدە مۇستەقىل گۇرۇھ بولۇپ ئايرىلىپ چىقىشقا ئېلىپ كەلگەن ، ئۇلار ھۆ-كۈمران سىنىپىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالغان . ئىبادەتخانىلارنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن كاھىنلار جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان ۋە ياشاش ئۈچۈن ئىقتىسادىي ئاساسقا ئىگە بولغان . ئىبادەتخانىلاردا كاھىنلارنىڭ ئۆيۈشمىلىرى تەشكىل قىلىنغان ، بۇ ئۆيۈشمىلەر دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي - سىياسىي ھاياتىدا كاتتا رول ئوينىغان . قەدىمكى مىسىردا ۋە يېقىن شەرق مەملىكەتلىرىدە كاھىنلار كۆپلەپ قۇللارغا ئىگە بولغان ۋە دىنغا ئىشىنىدىغانلارنىڭ خەير - سەدىقىسىگە ئېرىشىپ بېيىغان . كاھىنلار مە-نىۋى مەدەنىيەتنى مەلۇم دەرىجىدە ئىگىلەپ يىلنامىلەرنى تۈزۈش ، خەلق ئېغىز ئىجادىيەتلىرىنى توپلاپ يېزىش ، ئاسترونومىيىلىك كۆزىتىشلەرنى ئېلىپ بېرىش ۋە باشقىلار بىلەن شۇغۇللانغان . قەدىمكى يەھۇدىي دۆلىتىدە قۇددۇس ئىبادەتخانىسىنىڭ سېلىنىشى بىلەن كاھىنلار يېزىپ بەرگەن نەرسىلەر قەدىمكى ئەھدىنىڭ بەزى كىتابلىرىغا ئاساس بولغان . قەدىمكى دۆلەتلەردە كاھىنلارنىڭ دۆلەتتىكى تەسىرى سى-ياسىي شەكىلدە - ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى شەكلىدە نامايان بولغان . قۇرئاندا ئىسلامدىن ئىلگىرىكى ئەرەبلەرنىڭ تەرغىباتچىلىرى كاھىن دەپ ئاتالغان . ئىسلامدا ئېتىراپ قىلىنغان رەھبەرلەر (بولۇپمۇ مۇھەممەد پەيغەمبەر) كاھىنلارغا قارشى ئىدى . ئىسلام ئەنئەنىسىدە كاھىنلار كېلى-چەك ھەققىدە يالغان سۆزلىگۈچىلەر سۈپىتىدە چۈشەندۈرۈلىدۇ .

مىگە سېلىشتۇرۇش (تەدبىقلاش) يولى بىلەن شەرھلىنىدۇ . قىياس فەقەھ (قانۇنشۇناس) لەرنىڭ ھوقۇقىنى كېڭەيتىپ ، شەرىئەتنى تۇرمۇشنىڭ تۈرلۈك تەرەپلىرىگە تەدبىقلاشقا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن . شەرىئەت ھوقۇقى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان قىسمەن دۆلەتلەر ھازىرمۇ قىياسقا ئەمەل قىلىدۇ .

قىيامەت [ئە .] (تىك تۇرۇش ، ئورنىدىن تۇرۇش) دۇنيانىڭ تۈگىشى ھەققىدىكى دىنىي تەلىمات . بۇ تەلىماتتا ئاخىرەت كۈنىنىڭ باشلىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان دەھشەتلىك ھادىسىلەر ، ھەممىنىڭ ھالاك بولۇشى ، كېيىن ئادەملەرنىڭ تىرىلىپ ئورنىدىن تۇرۇشى ، بىرمۇ بىر سوراق قىلىنىپ ، ساۋاب ۋە گۇناھلارنىڭ ئۆلچىنىشى ، شۇنىڭغا قاراپ ئادەملەرنىڭ جەننەت ياكى دوزاخقا كىرگۈزۈلۈشى ، دوزاخنىڭ ئازابلىرى ۋە جەننەتنىڭ راھەتلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ .

۱۷

كافىر [ئە .] (ئىنكار قىلغۇچى ، دىنغا ئىشەنمىگۈچى ، ياخشىلىقنى بىلمىگۈچى) — ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا كاپىر . ئىسلام ئەنئەنىسىدە ۋە مەنبەلىرىدە مۇسۇلمانلاردىن باشقىلار — باشقا دىنغا ئىشىنىدىغانلار ، دىنغا ئىشەنمەيدىغان دىنسىزلارمۇ كافىر دېيىلگەن .

كاھىنلار ئاساسەن ئىسلامدىن بۇرۇنقى كۆپ خۇدالىق دىنلاردا كىشىلەر بىلەن غەيرىي تەبىئىي كۈچلەر ئوتتۇرىسىدا ۋاسىتىچىلىك قىلىدىغان ھەمدە دىنىي مۇراسىملار بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىجتىمائىي گۇرۇھ . ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە كاھىنلار ئىجتىمائىي گۇرۇھ سۈپىتىدە شەكىللەنمىگەن . ئۇ چاغلاردا دىنىي مۇراسىملار ئۇزۇق ئاقسا .

دائىم كۈچلۈك سىياسىي رول ئوينىغان .

قىيىنچىلىق [ئە .] مۇسۇلمانلار ناماز ئوقۇغاندا سەجدە يۈزلىرىنى يېنىدىن تەرىپ . دەسلەپكى مەزگىللەردە مۇسۇلمانلار قۇددۇس (ئىرۇسالىم) تەرەپكە قاراپ ناماز ئوقۇغان . ھىجرىي يىلنىڭ 2 - يىلى (624 - يىلى) مەككىدىكى كەئبە (بەيتۇللاھ) بارلىق مۇسۇلمانلار ئۈچۈن قىبلە قىلىپ بەلگىلەنگەن . ئىسلام دىنىدا قىبلە مۇقەددەس ھېسابلىنىدۇ ، ھەر بىر مۇسۇلمان قەيەردە بولمىسۇن چوقۇم شۇ تەرەپكە قاراپ ناماز ئوقۇشى لازىم . مەسچىتلەردە مېھراب قىبلە تەرەپكە قاراپ ياسىلىدۇ ، ئىسلام دىنىدىكى كۆپلىگەن مۇراسىملارمۇ قىبلەگە قاراپ بېجىرىلىدۇ ، مېيىتنىڭ (ئۆلگەن ئادەمنىڭ) يۈزىمۇ قىبلە تەرەپكە قارىتىپ قويۇلىدۇ .

قىرئەت [ئە .] (ئوقۇش) ئىسلام ئەنئەنىسىدە قۇرئاننى ئاھاڭ بىلەن ئوقۇش .

قىياس [ئە .] قاتىللىق ئۈچۈن ئۆچ ئېلىش ئادىتى . بۇ ئادەت قەدىمكى ئەرەبلەردە بار بولۇپ ، ئىسلام دىنىغىمۇ ئۆتكەن . ئۇنىڭدا قىياس ئېلىش ئۈچۈن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان تەرەپ قارشى تەرەپنىڭ بىر ئادىمىنى ئۆلتۈرۈشكە ھەقلىق (ئەرگە ئەر ، ئايالغا ئايال ، قۇلغا قۇل) ياكى پۇل ۋە مال بىلەن ئۇنىڭ خۇن ھەققى (بۇ دىيەت دەپ ئاتالغان) تۆلىتىۋېلىنىدۇ . بۇ ئادەت ئايرىم جايلاردا ھازىرمۇ ئۇچراپ قالىدۇ .

قىياس [ئە .] (سېلىشتۇرۇش) شەرىئەت مەنبەلىرىدىن بىرى (قۇرئان ، سۈننەت ئىجمائىدىن كېيىنكى تۆتىنچىسى) . قىياست دەسلەپكى ئىككى مەنبە - قۇرئان ۋە سۈننەتتە بېرىلمىگەن بىرەر ھوقۇقىي مەسىلە ئۇلاردىكى شۇنىڭغا ئوخشاش مەسىلە بويىچە بېرىلگەن كۆرسەتكۈچ .

بىلىسى . شۇ قەبىلىنىڭ ھاشىمىيلار جەمەتىدىن مۇھەممەد پەيغەمبەر تۇغۇلغان . ئىسلام دىنىنىڭ پەيدا بولۇشى ھارپىسىدا قۇرۇش ئاقسۆڭەكلىرى سودا - سېتىق بىلەن خېلى بېيىغان ، مەككىدە پۇل مۇئامىلىسى ، سۈتخۇرلۇق ، قۇل سودىسى كۈچەيگەن . ئىسلام دىنى پەيدا بولۇپ ، مەركەزلەشكەن دۆلەت مەيدانغا كېلىشى بىلەن بىللە قۇرۇش قەبىلىسىمۇ كاتتا سىياسىي ئورۇنغا ئىگە بولغان .

قۇربانلىق [ئە . ت] (قۇربان قىلىش ، ئاتاش ، تۆھپە

قىلىش) ئىسلامدا ۋە باشقا بەزى دىنلاردا كەڭ تارقالغان مۇراسىم . رىۋايەتلەرگە كۆرە ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئۆزىنىڭ چىن ئېتىقادىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئوغلى ئىسمائىلنى قۇربانلىق قىلماقچى بولغاندا ، ئاللا جەننەتتىن بىر قوچقار ئەۋەتىپ ، بالىنىڭ ئورنىغا قوچقارنى سويۇشنى ئەمىر قىلغان (قۇرئان ، 37 - سۈرە ، 99 ~ 107 ئايەتلەر) . كېيىنكى دەۋرلەردە ئىسلامدا قۇربانلىق قىلىش ھەج مۇراسىمىنىڭ مەجبۇرىي ئۆرۈنداشقا تېگىشلىك تەلەپلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان . ھەجگە بارمىغانلارنىڭ قۇربان ھېيت كۈنى قۇربانلىق قىلىشى ئەنئەنىگە ئايلانغان . بۇ ئادەت ھازىرمۇ بار .

قۇربان ھېيت ← ھېيت

قۇم تېھراننىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان شەھەر ، شىئەرلەرنىڭ دىنىي تەلىمات - تەرغىبات ئېلىپ بارىدىغان مەركىزى . كېيىنكى ۋاقىتلاردا باش مۇجتەھىد (ئايەتۇللاھ ھۆمەينى) تۇرغان ئورۇن ، ئەمەلىيەتتە دۆلەتنىڭ دىنىي پايتەختى . قۇمدا شىئەلەر ئېتىقاد قىلىدىغان ئىماملارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ مەقبەرىلىرى بار . قۇم روھانىيلىرى چوڭ ۋەخپىلەرگە ئىگە . قۇم ۋە ئۇنىڭدىكى شىئە روھانىيلىرى ئىراندا

ئۆزىنىڭ ۋە مۇھەممەد پەيغەمبەرگە يېقىن كىشىلەرنىڭ يادىدا ساقلىنىپ قالغان ۋە تېرە ، تاش ، خورما يوپۇرماقلىرىغا يېزىپ قالدۇرۇلغان سۈرملەرنى توپلىغان . شۇ ئاساستا 632 - يىلى دەسلەپكى قۇرئان مەتىنلىرى (تېكىستلىرى) مەيدانغا كەلگەن ، مەنبەلەردە ئۇ « سۇھۇق » (« سەھىفەلەر ») دەپ ئاتالغان . ئارىدىن بىر ئاز ۋاقىت ئۆتۈپ باشقا توپلاملار مەيدانغا كەلگەن ، لېكىن ، بۇ توپلاملارنىڭ مەزمۇنىدا مەلۇم ئوخشاشماسلىقلارمۇ بولغان . خەلىپە ئوسمان دەۋرىگە كەلگەندە ، خەلىپە ئوسمان يەنە زەيد ئىبن سابىتكە قۇرئان مەتىنلىرىنى توپلىغان شەخسلەر بىلەن بىللە ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بىردىنبىر توپلام تۈزۈشنى بۇيرۇغان . 651 - يىلى تۈزۈلگەن بۇ توپلام « مۇسھەف » ، كۆپىنچە « ئوسمان مۇسھەفى » نامى بىلەن ئاتالغان . بۇ توپلام تۈزۈلۈپ بولغاندىن كېيىن ، خەلىپە ئوسمان ئۇنىڭدىن پەرق قىلىدىغان توپلاملارنىڭ ھەممىسىنى (جۈملىدىن « سۇھوق » نى) يوقىتىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرگەن . يېڭى توپلامنىڭ ئەسلى نۇسخىسى مەدىنەدە قالدۇرۇلغان ، ئۇنىڭدىن ئۈچ نۇسخا (ئايرىم ماتېرىياللاردا 6 ~ 7 نۇسخا دېيىلگەن) كۆچۈرۈلۈپ ، كۇفە ، بەسرە ، دەمەشق ۋە ئەتىلگەن . « ئوسمان مۇسھەفى » مۇقەددەس كىتاب سۈپىتىدە رەسمىي ئېتىراپ قىلىنغان ، كېيىنكى دەۋرلەردە (۱۱ ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا) قۇرئاننى ئوقۇشتىكى پەرقلەرگە خاتىمە بېرىش ئۈچۈن ، ئۇنىڭغا ئەرەب يېزىقىغا خاس بەلگىلەر قويۇپ چىقىلغان . « ئوسمان مۇسھەفى » دىن كۆچۈرۈلگەن ئەڭ قەدىمكى قوليازىلاردىن تۆتى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن . ئۇلاردىن بىرى تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازاقىستان مۇسۇلمانلىرى دىنىي باشقارمىسىدا ساقلانماقتا .

قۇرئەننىڭ ۷ - ۷ ئەسىرلەردە مەككىدە ياشىغان ئەرەب قە

قىلىپ ئېلىپ كەتكەن (20 يىلدىن كېيىن قايتۇرۇپ بەرگەن) . بۇ ھال كەڭ خەلق ئاممىسىنى قەرمەتلەردىن يىراقلاشتۇرغان . X I ئەسىرنىڭ ئاخىرى X II ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىراق ۋە ئىراندا قەرمەتلەرگە قارشى شىددەتلىك كۈرەش باشلىنىپ قەرمەتلەر ھەرىكىتى باستۇرۇلغان . قەرمەتلەر كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىسمائىلىيلارنىڭ باشقا ئېقىملىرىغا قوشۇلۇپ يوقىلىپ كەتكەن .

قەئدە [ئە .] (ئولتۇرۇش) نامازدىكى ھەرىكەتلەرنىڭ بىرى ، يەنى نامازدىن چىقىش ئۈچۈن سالام بېرىشتىن بۇرۇنقى ئولتۇرۇش .

قۇددۇس يېروسالىم [ئە .] (ئەل - قۇدىس) پەلەستىننىڭ جايلاشقان ، مۇسۇلمانلار ئۈچۈن مۇقەددەس ھېسابلىنىدىغان جايلاردىن بىرى . قۇددۇستا ئەرەب مەدەنىيىتىگە ئائىت يادىكارلىقلار ، شۇنىڭدەك ۱۷ ئەسىردە ياسالغان قۇببەتۇسسەخرە (سەخرە گۇمبىزى) ، ۱۸ ئەسىردە ياسالغان ئەل - ئەقسا مەسچىتى ۋە باشقىلار بار .

قۇرئان ئىسلامدا ئەڭ مۇقەددەس كىتاب . قۇرئاندا ئىسلامنىڭ ئاساسىي ئەقىدىلىرى ، ئېتىقاد - تەلەپلىرى ، قانۇن ۋە ئەخلاق ئۆلچەملىرى ، چەكلىمىلەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان . قۇرئان ئاللا تەرىپىدىن مۇھەممەد پەيغەمبەرگە 22 يىل ئىچىدە پەرىشتە جەبرائىل ئارقىلىق ۋەھىي تەرىقىسىدە چۈشۈرۈلگەن . ئىسلامشۇناسلارنىڭ قەيت قىلىشىچە ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ، خەلىپە ئەبۇبەكر دەۋرىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تەرغىباتلىرىنى يېزىپ توپلاش قارار قىلىنغان ھەم بۇ ۋەزىپە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ئۇنىڭغا كاتىپلىق قىلغان زەيد ئىبن سابىتكە تاپشۇرۇلغان . زەيد ئىبن سابىت

ئىشلارنى قىلغۇزىدۇ ، گۇناھلىق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشى
ئىنسانلارنىڭ ئىش - ھەرىكىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ؛ ئىنسان ئىرادە ۋە
پائالىيەت ئەر كىنلىكىگە ئىگە ، شۇنىڭ ئۈچۈن گۇناھ ئۆتكۈزۈپ قويدۇ ،
دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن . قەدەربىلەر ئۆمەۋىيىلەر جەمەتىدىن بولغان
خەلىپىلىك ھاكىمىيىتىگە قارشى مەيداندا تۇرغان . ئۇلارنىڭ تەلىماتىنى
Ⅷ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ مۇئەزىلىيلار ئىزچىل تۈردە
داۋاملاشتۇرغان .

قەرىمەتلەر ئىسمائىلىيلارنىڭ ئاساسلىق تارماق ئېقىملىرىدىن

بىرىنچى تەرەپدارلىرى . IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا جەنۇبىي ئىراقتا مەيدانغا
كەلگەن ، سۈرىيە ۋە يەمەنگە تارقالغان . قەرىمەتلەر ئاساسەن دېھقانلار ،
كۆچمەن بەدەۋىيىلەر ۋە ھۈنەرۋەنلەردىن تەشكىل تاپقان . ئۇلار ئابباسىيلار
خەلىپىلىكىگە قارشى قوزغىلاڭلارغا باشچىلىق قىلغان . قەرىمەتلەر جامائە
ئىگىلىكىنى ، ئومۇمىي (قۇللاردىن باشقا) تەڭلىك غايىلىرىنى تەرغىپ
قىلغان . ئۇلار ئىسلام مۇراسىملىرىنى بېجىرمىگەن ، شەرىئەت قائىدىلىرىنى
قوبۇل قىلمىغان ، ئۇلاردا مەسچىت بولمىغان ، مۇسۇلمانلارنىڭ
زىيارەتگاھلىرى (مەسلىن ، كەئبە ۋە ئۇيەردىكى « ھەجەرۇل - ئەسە
ۋەدە ») نى بىددەت ، دەپ قاراپ ئىسلام دىنىغا نىسبەتەن قارشىلىشىش
مەيدانىدا تۇرغان . قەرىمەتلەر 899 - يىلى بەھرەينى بېسىۋېلىپ ئەل
- ئەھسا (شەرقىي ئەرەبىستان) دا ئۆز دۆلىتىنى قۇرغان ، بۇ
دۆلەت XI ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە مەۋجۇت بولغان . قەرىمەتلەر دۆلىتىدە
دېھقانلار ۋە ھۈنەرۋەنلەر ئەر كىن ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ سېلىق تۆلىمە
گەن . قەرىمەتلەر 930 - يىلى ھەج ۋاقتىدا مەككىگە ھۇجۇم
قىلىپ تالان - تاراج قىلغان ، ھەجگە بارغانلارنى ئۆلتۈرگەن ، بىر
قىسمىنى قۇل قىلىۋالغان . ئۇيەردىكى « قاراتاش » نى پارچىلاپ ، ئولجا

جامائەسىدىكى سوتچى . VII ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن ، كېيىن دۆلەت مىقياسىدا قازى قۇززات (قازىلارنىڭ قازىسى) ، يەرلىك قازىلىق دەرىجىلىرى سىستېمىسى ئىشلەپ چىقىلغان . قازىلار دىن ، ئائىلە ، مىراس ۋە جىنايىتى ئىشلار مەسلىھەتلىرىگە دائىر ھۆكۈملەرنى چىقىرىدۇ . قۇرئان كۆرسەتمىلىرى ، سۈننەت ۋە شەرىئەت ئۆلچەملىرىنىڭ مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن قانداق بېجىرىلىۋاتقانلىقىنى نازارەت قىلىدۇ . قازىلارنىڭ ھۆكۈملىرى قەتئىي بولۇپ ، چىقىرىلغان ھۆكۈملەر مۈلكى ئەمەلدارلار تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنىدۇ . X IX ئەسىردىن باشلاپ قىسمەن مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە مەمۇرىي قانۇنلار جارى قىلىنغاچقا ، قازىلار سوتى (شەرىئەت سوتى) ئىككىنچى دەرىجىلىك ئورۇنغا چۈشۈپ قالغان . بەزى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە شەرىئەت سوتلىرىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى مۇناسىۋىتى بىلەن X X ئەسىرنىڭ 30 - 50 يىللىرىدا قازىلىق تەرتىپلىرىمۇ يوقىلىشقا باشلىغان . بىراق ، 70 - يىللاردىن باشلاپ ، ئايرىم مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە شەرىئەتنىڭ رولى قايتا تىكلەنىش بىلەن بىللە ، قازىلىققا باشقىدىن ئېتىبار بىلەن قاراش كۈچەيمەكتە .

قەدەرىيىلەر [ئە .] (تەقدىر) ئىسلامنىڭ دەسلەپكى

ئىلاھىيەت ئېقىملىرىدىن بىرى . ئىسلام ئىلاھىيىتىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىدە بىرقانچە ئەقىدىۋى مەسلىھەت قاتارىدا تەقدىر ۋە ئىرادە ئەركىنلىكى مەسلىھەت جىددىي تالاش - تارتىشلارغا سەۋەب بولغان . VII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا پەيدا بولغان قەدەرىيىلەر (ئۇلاردىن پەقەت مەئبۇد ۋە ئەتائىيىن جەسسەرنىڭ نامىلا مەلۇم) ئىنسان ئىرادە ئەركىنلىكىنى ياقلاپ چىقىپ ، مۇتلەق فاتالىزم تەرەپدارى بولغان جەبەرىيىلەرگە قارشى چىققان . ئۇلار ئادىللىق ئالانىنىڭ سۈپەتلىرىدىن بىرى دېگەننى چىقىش قىلىپ ، ئاللا گۇناھنى ئالدىن بەلگىلىمەيدۇ ، ئاللا پەقەت ئادالەتلىك

شەرىئەت قانۇنلىرىنى تۈزۈش (ئۇسۇلۇل - فىقھ) ۋە شەرىئەتنى كونك رېت ساھەلەرگە تەتبىق قىلىش (فۇرۇئۇل - فىقھ) دىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . قۇرئان ، سۇننەت ، ئىجمائ ، قىياس شەرىئەت مەنبەلىرى دەپ تونۇلغان . ئىسلامنىڭ سۈننىي مەزھىپى قانۇنشۇناسلىقىدا ھەنبەلىيە ، مالىكىيە ، شافىئىيە ، ھەنبەلىيەدىن ئىبارەت تۆت مۇستەقىل نەزەرىيە مەنبەسى بار . فىقھ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ، ئۇنى ئۆگىنىدىغان كىشى فىقھ (قانۇنشۇناس) دەپ ئاتىلىدۇ .

ق

قاراتاش [ئە .] (ھەجەرۇل - ئەسۋەد) بەيتۇللانىڭ

شەرقىي جەنۇبىي قىسمىغا يەردىن بىر مېترچە ئېگىز قىلىپ سىرتتىن جايلاشتۇرۇلغان تاش ، يېرىق پەيدا بولۇپ قالغاچقا ، 1844 - يىلى كۈمۈچ رامكا ئىچىگە ئېلىپ قويۇلغان . ھەجگە بارغان مۇسۇلمانلار قارا تاشقا قول تەگكۈزۈپ سىغىنىدۇ . قاراتاش ئىسلام دىنىدا مۇقەددەس ھېسابلىنىدۇ .

قارىي [ئە .] ئەسلى مەنىسى ئوقۇغۇچى ، ئىستېمالدىكى

مەنىسى قۇرئاننىڭ بارلىق سۈرىلىرىنى ياد ئالغان ۋە قىرائەت بىلەن ئو- قۇيدىغان كىشى .

قازا ۋە قەدەر ئىسلام ئىلاھىيىتىدە ئىنسان تەقدىرى ئاللا

تەرىپىدىن ئالدىن بەلگىلەنگەن ، دەپ تەلىم بېرىدىغان ئەقىدەۋى چۈ- شەنچە . قازا ۋە قەدەر ھەقىقىدىكى ئىلاھىيەت تەلىماتى سۈننىي مەزھىپىدىكى تەقدىر ۋە شىئە مەزھىپىدىكى ئەدل (ئادىل) ئەقىدىلىرىنى ئاساسلاشقا قارىتىلغان .

قازى [ئە .] (سوتچى ، ھۆكۈم چىقارغۇچى) مۇسۇلمان

(فاناقىللاھ) دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ .

فىتىر [ئە .] (ئېغىز ئېچىش سەدىقىسى) روزا مۇناسىۋىتى

بىلەن بېرىلىدىغان سەدىقە . قۇرئاندا بىرەر سەۋەب بىلەن روزا تۇتالماي قالغان كىشىلەرگە فىتىر بېرىش ياكى ئىپتارلىق قىلىش شەرت قىلىنغان . ئىسلام ئەنئەنىسىدە ، روزا تۇتقان ۋە ئۇتمىغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ فىتىر بېرىشى ئادەت تۈسىگە كىرگەن . فىتىر ئادەم بېشىغا قاراپ مەلۇم مىقداردا بۇغداي ، ئارپا ياكى ئۇنىڭ ئورنىغا پۇل بېرىش شەكلى بىلەن بېغىلىنىدۇ . فىتىر ئادەتتە ، رامزان ئېيىدا ئۆلىمالارغا ، مەسچىتلەرگە ، كەمبەغەللەرگە ، يېتىم - يېسىرلارغا بېرىلىدۇ .

فىدائىيلار [ئە .] (بىرەر مەقسەت يولىدا ئۆزىنى قۇربان

قىلىشقا تەييار شەخس) - ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا فىدائىيلار - ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئىران ، سۈرىيە ، لىۋانىدىكى يوشۇرۇن ھەشاشىيلار تەشكىلاتىنىڭ ئەزالىرى . كېيىنكى دەۋرلەردە مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدىكى ئىجتىمائىي - سىياسىي ھەرىكەتلەردە فىدائىيلار ئاتالغۇسى ئىشلىتىلگەن . مەسىلەن ، ئىراندا 70 - يىللارنىڭ بېشىدا ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان زىيالىيلار ۋە داشۆ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ بىرلەشمىسى - « فىدائىيانى خەلق » (« خەلق فىدائىيلىرى ») تەشكىلاتى ئىنقىلاب دەۋرىدە ئاكتىپ رول ئوينىغان ، لېكىن ئىنقىلاب غەلبىسىدىن كېيىن ، ئۇلار نازارەت ئاستىغا ئېلىنغان . ھازىر فىدائىيلار ئاتالغۇسى ئۆز ئىشىغا سادىق ، بۈيۈك مەقسەت يولىدا جان پىدالىق كۆرسىتەلەيدىغان كىشىلەرگە ئىشلىتىلمەكتە .

فىقىھ [ئە .] (چۈشىنىش) مۇسۇلمان قانۇنشۇناسلىقى ،

شەرىئەت قانۇن - قائىدىلىرىنى ئۈزۈش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىسلام ئىلاھىيىتىنىڭ بىر ساھەسى . فىقىھ دىنىي قانۇنشۇناسلىق سۈپىتىدە

نىي ، سىياسىي ھەمدە ئىجتىمائىي مەسىلىلەردە چىقىرىلىدىغان فەتۋالار دىنىي جامائەلەر ، دىنىي ئورگانلار ۋە مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن مەجبۇرىي بېجىرىلىدۇ . فەتۋا قۇرئان ، ھەدىسلەر ۋە شەرىئەتكە ياكى ئىلگىرى چىقىرىلغان فەتۋالارغا ئاساسلىنىپ چىقىرىلىدۇ . كېيىنكى ۋاقىتلاردا مۇسۇلمان ئۆلىمالىرى فەتۋا چىقىرىشتا ، دىندارلارنىڭ سەۋىيىسىنى ، ھازىرقى دەۋرگە خاس ئىجتىمائىي ، سىياسىي مۇھىتنى نەزەردە تۇتىدىغان بولدى .

فەرەز [ئە .] (مەجبۇرىيەت) — ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا پەرەز . ئىسلامدا بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ بېجىرىشى شەرت بولغان چۈشەنچە . فەرەزنى بېجىرمىگەنلەر شەرىئەت سۈتى تەرىپىدىن قاتتىق جازاغا تارتىلىدۇ .

فەرىشتە [پ .] (ئەرەبچە مەلەك - مەلائىكە) - ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا پەرىشتە . ئاللاننىڭ ئەمرىنى بېجىرگۈچى . دىنىي مەنبەلەردە ئېيتىلىشىچە ، فەرىشتىلەر سان - ساناقسىز بولۇپ ، ھەر بىرى مەلۇم ۋەزىپىنى بېجىرىدۇ . مەسىلەن ، ھەر بىر ئادەمنىڭ ساۋابلىق ۋە گۇناھلىق ئىشلىرىنى ھېسابلاپ تۇرغۇچى ، جەننەت ۋە دوزاخقا دەرۋازىبۇەنلىك قىلغۇچى ، ئۆلگەنلەرنى سوراق قىلغۇچى (مۇنكەر ۋە نەكىر) ، ئاللاننىڭ بۇيرۇغان خىزمەتلىرىنى بېجىرگۈچى فەرىشتە ۋە باشقىلار . ئىسلام دىنىدا تۆت فەرىشتە ، يەنى ئەزرائىل ، جەبرائىل ، مىكائىل ، ئىسرافىل باش فەرىشتە ھېسابلىنىدۇ .

فەنا [ئە .] (فناء - يوقىلىپ كېتىش ، تۈگەش) سۇقۇلۇققا خاس ئاتالغۇ . سۇقۇلۇق تەرىقەتنىڭ تۆتىنچى ، يەنى ئاخىرقى (ھەقىقەت) باسقۇچىغا يەتكەن ئادەم ، ئۆزىنىڭ ئىنسانىي مەۋجۇداتلىقىنى يوقىتىدۇ ۋە ئاللا بىلەن قوشۇلۇپ ئۇنىڭغا سىڭىپ كېتىدۇ

دۇئا، قۇرئاننىڭ ئايرىم قىسقا سۈرىلىرىدىن بىرىنى تىلاۋەت قىلىش .
ئىسلام ئەنئەنىسىدە پاتىپە مېيىتىنى دەپنە قىلىش ۋە خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى
بىلەن ئۇنىڭ ئائىلە ئەزالىرىغا دىنىي مۇراسىمنى باشلاشتا ، نىكاھ قىلىشتا
ۋە باشقا دىنىي قائىدە - يوسۇنغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلاردا ئوقۇلىدۇ .

فارابى ئۇلۇغ ئالىم ، مۇتەپەككۇر ، بۈيۈك پەيلاسوپ

ئەبۇنەسىر مۇھەممەد ئىبن فارابى 870 - يىلى تۈركىستاننىڭ فاراب شەھىرىدىكى ۋاسىج كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن . ساۋادىنى فاراب ۋە بۇخارادا چىقارغان ، 901 - يىلىدىن 942 - يىلىغىچە باغدادتا ئىلىم تەھسىل قىلغان . پلاتونىزم ۋە ئارېستوتېلىزمنى مۇكەممەل ئۆگىنىش بىلەن بىرگە نۇرغۇنلىغان تىللارنى ئۆگەنگەن ، 70 خىل تىلنى ئىگىلەپ ئارېستوتېلىدىن كېيىنكى ئۇستاز دەپ نام ئالغان . فارابى لوگىكىغا ئائىت 43 كىتاب ، مېتافىزىكىغا ئائىت 11 كىتاب ، ئىتتىپاقىغا ئائىت يەتتە كىتاب ، قانۇنغا دائىر 17 كىتاب ، مېدىتسىنا ۋە مۇزىكىغا ئائىت 11 كىتاب يازغان . فارابى تۈركىي ، پارىسى ، ئەرەبىي تىللاردا پەلسەپە ، لوگىكا ، قانۇن ، ماتېماتىكا ، فىزىكا ، مېتافىزىكىغا ئائىت جەمئىي 170 پارچىدىن ئارتۇق كىتاب يازغان . « ئارا ئۇ ئەھلى مەدىنە تول - فازىلە » (پەزىلەتلىك شەھەر خەلقىنىڭ پىكرى) ، « كىتاب مۇسقى ئەل - كەبىر » (مۇزىكا ھەققىدە) ناملىق كىتابلىرى لاتىن ۋە باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان .

فاسىق [ئە .] (يولدىن ئاداشقان ، ئەخلاقسىز) - ھازىرقى

ئۇيغۇر تىلىدا پاسىق . (1) ئىسلام ئەنئەنىسىدە دىن يولىدىن چىققان ، يولدىن ئاداشقان . (2) ئەخلاقىي مەنىدە پاهىشە ، بۇزۇق ئادەم .

فەتۋا [ئە .] (ھۆكۈم ، قارار) - ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا

پەتۋا . ئىسلامدا مۇفتى ياكى ئۆلىمالار كېڭىشى تەرىپىدىن دىنىي ، قانۇ

نامى . ئورتودو كسال ئىسلام ئىلاھىيەتچىلىرى شىئە مەزھىپىدىن ئاچرىلىپ چىققان تارماق مەزھەپلەرنىڭ كۆپىنچىسى (ئىسمائىلىيلار ، نۇسەيرىيلار ۋە باشقىلار) نى غۇلات مەزھەپلىرى دەپ ئاتايدۇ .

ف

فاتىمە ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا پاتىمە - (تەخمىنەن 605

ياكى 606 - يىلىدىن 632 - ياكى 633 - يىللار) مۇھەممەد پەيغەمبەر - نىڭ كەنجى قىزى . پاتىمەگە سىغىنىش شىئە مەزھىپىدىكىلەر ئىچىدە كەڭ تارقالغان . شىئە ئىماملىرى ۋە مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدىكى كۆپچىلىك سۇلالىلەر (ئىدىرىسىيلەر ، فاتىمىيلەر ، سەئىدىيلەر ۋە باشقىلار) ، شۇنىڭدەك بارلىق سەيىدلەر ئۆزىنى پاتىمە ۋە ئۇنىڭ ئېرى ئەلى ئىبن ئەبۇتالىپ ئەۋلادلىرىدىن تارقالغان ، دەپ ھېسابلايدۇ . پاتىمە مەدەنىيەتكە دەپنە قىلىنغان ، مەككە ۋە مەدىنەگە بارغان شىئە مەزھىپىدىكى ئاياللار پاتىمەنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلىدۇ .

فاتىمىيلار ئەرەب خەلىپىلىرى سۇلالىسى (909 - 1171)

ئۆزلىرىنى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ قىزى پاتىمە ئەۋلادى دەپ ھېسابلايدۇ . فاتىمىيلار شىمالىي ئافرىقىدا ، كېيىن مىسىردا ھۆكۈمرانلىق قىلغان .

فاتىمە [ئە .] (ئاچماق ، باشلىماق) - ھازىرقى ئۇيغۇر

تىلىدا پاتىمە . (1) قۇرئاننىڭ بىرىنچى (دەسلەپكى) سۈرىسىنىڭ نامى . ئۇ يەتتە ئايەتتىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئاللانىڭ سۈپىتى ھەمدە ئاللا بىلەن ئىنسان ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بەلگىلىگۈچى ئاساسىي ئىسلام غايىسى مەدھىيلىنىدۇ . (2) بىرەر سەۋەب مۇناسىۋىتى بىلەن ئوقۇلىدىغان

فەلاسىفە ») ، « سائادەت كىمىياسى » (« كىمىيائى - سائادەت ») ۋە باشقىلار بار . غەزالىي ئىسلام ئىلاھىيىتى سىستېمىسىنى تۈزۈپ چىققان ھەم ئۇنى پەلسەپە جەھەتتىن ئاساسلاشقا ئىنتىلگەن . ئۇ دۇنيا قانۇنىيىتىنى ئەقىل - ئىدراك ئارقىلىق بىلىشنى ئىنكار قىلمىسىمۇ ، ئاللاھنى ئەقىل - ئىدراك ئارقىلىق ئاڭلاش مۇمكىن ئەمەس ، ئۇنى مەخسۇس روھىي ، جىسمانىي ھەرىكەتلەر - سىغىنىش ۋە ئىبادەت ئارقىلىق ئاڭلاش مۇمكىن . دەپ قارىغان . ئۇنىڭ پىكىرىچە ، جان ئاللاغا ئوخشاش ئالەمنىڭ سىرتىدا ، ئالەم ئاللا تەرىپىدىن يارىتىلغان . ئۇ ئىسلام ئەقىدىلىرىنى مىستىك ئېنىۋېلا تونىزم ئىدىيىلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ، ئارىستوتىل ، فارابى ، ئىبنى سىنا ۋە باشقىلارنىڭ راتسىئونالىستىك پەلسەپىۋى سىستېمىسىغا قارشى تۇرغان . غەزالىينىڭ دىنىي سىستېمىسى سۇفىلىقنى ئورتودوكسال ئىسلام بىلەن بىرلەشتۈرىدۇ ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ، ئەمەلىيەتتە ئىسلام ئىسلاھاتچىسى بولۇپ قالىدۇ .

غەزەۋات ← جىھاد

غەنىيمەت [ئە .] (ئولجا) ئىسلام ئەنئەنىسىدە ، مۇسۇلمان قوشۇنلىرى باشقا مەملىكەتلەرنى ئىشغال قىلغان ۋاقىتتا قولغا كىرگۈزگەن بارلىق نەرسىلەر ۋە قۇللار غەنىيمەت دەپ ھېسابلانغان . غازات ۋە جىھاد (دىن يولىدا قىلىنغان ئۇرۇش) لاردا غەنىيمەت ئېلىش شەرىئەتتە قانۇنىي دەپ بەلگىلەنگەن . غەنىيمەتنىڭ بەشتىن بىر قىسمى (خۇمىس) دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇلغان ، قالغان قىسمى لەشكەر باشلىقلىرى ۋە لەشكەرلەر ئارىسىدا تەقسىملەنگەن .

غۇلات [ئە .] (غالىي - چەكتىن چىققان) ئىسلام دىنىي تەلىماتلىرىدىن ناھايىتى يىراقلىشىپ كەتكەن مەزھەپلەرنىڭ ئومۇمىي

دەرىجىدە سۈنئىي مەزھىپىدىكىلەر ئارىسىدىمۇ تارقالغان . بەزى ئۆرپ - ئادەت ، دىنىي مۇراسىملار ۋە شەرىئەت قائىدىلىرىدىمۇ شىئەلەر بىلەن سۈننىيلەر ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئوخشاشماسلىقلار بار . شىئە مەزھىپىدىكىلەر سۈنئىي مەزھىپىدىكىلەرگە ئوخشاشلا مەككە ۋە مەدىنەنى « مۇقەددەس » دەپ تونۇش بىلەن بىللە ، كەربالا ، نەجەپ شەھەرلىرىدىكى شىئە ئىماملىرىنىڭ قەبرىلىرىنىمۇ زىيارەت قىلىدۇ . شىئەلەرنىڭ شەرىئىتىدە جەننەتتىن مەزھىپى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدۇ ، ئۇلار ئىمام ھۆسەينگە ماتەم تۇتىدۇ . ئوتتۇرا ئەسىرگە كەلگەندە شىئەلەر ئىچىدىمۇ ئىختىلاپ يۈز بېرىپ ، نەتىجىدە بىرقانچىلىغان تارماق مەزھەپلەر مەيدانغا كەلگەن . ئۇلاردىن زەيدىيلەر ، ئىسمائىلىيلار ، ئىبادىيلار قاتارلىق مەزھەپلەر ھازىرمۇ مەۋجۇت . شىئە مەزھىپى ھازىرقى ۋاقىتتا ئىراندا ھۆكۈمران ئېتىقاد ھېسابلىنىدۇ . ئافغانىستان ، ھىندىستان ۋە پاكىستاندىمۇ شىئە مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدىغانلار بار .

غ

غازىي [ئە .] (جەڭچى ، ئەسكەر ، لەشكەر) ئىسلام دىنى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان « مۇقەددەس ئۇرۇش » (غەزاۋەت) قا قاتناشقۇچى . ئىسلام ئەنئەنىسىدە ئاللا يولدا جەڭ قىلغان ئادەم جەڭدە ئۆلسە شېھىت ؛ ئۆلمەي قالسا غازىي دەپ تەرىپلىنىدۇ .

غەزالىي ئەبۇھامىد مۇھەممەد ئىبن مۇھەممەد غەزالىي (1059 ~ 1111) مەشھۇر مۇسۇلمان ئىلاھىيەتچىسى ، پەيلاسوپ . مۇھىم ئەسەرلىرىدىن « پەيلاسوپلارنى رەت قىلىش » (« تەھافۇتۇل -

10 پرسەنتىنى شىئە مەزھىپىدىكىلەر ئىگىلەيدۇ . شىئە مەزھىپى ۱۱ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا خەلىپە ئەلى ھاكىمىيىتى تەرەپدارلىرىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ھالدا مەيدانغا كەلگەن . ۱۲ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئىران ۋە ئىراقتا كەڭ تارقالغان ھەمدە ئىسلامدىكى مۇستەقىل دىنىي مەزھەپكە ئايلانغان . شىئە مەزھىپى دىنىي - ئەقىدىۋى تەلىمات ، مۇرا - سىم ، ئۆرپ - ئادەت جەھەتلەردە سۈننىي مەزھىپىدىن مەلۇم دەرىجىدە پەرق قىلىدۇ . شىئەلەر سۈننىيلەرگە ئوخشاشلا قۇرئاننى ئىلاھى تەلىمات دەپ قوبۇل قىلىدۇ ، لېكىن ، خەلىپىلەر دەۋرىدە ئۇنىڭ ئايرىم قىسىملىرى چۈشۈرۈپ قويۇلغان دەپ قارايدۇ . شىئە مەزھىپىدىكىلەر تەۋھىد ، ئەدىل ، نۇبۇۋۋەت ، قىيامەت ، ئىمامەتتىن ئىبارەت بەش ئەقىدىگە ئېتىقاد قىلىدۇ . ئۇلاردىن تۆت ئەقىدىە يەنى تەۋھىد (ئاللاننىڭ بىرلىكىنى ئېتىراپ قىلىش) ، ئەدىل (ئادالەت ، ئاللاننىڭ ئادىللىقى ، يەنى تەقدىر ئەقىدىسى) ، نۇبۇۋۋەت (پەيغەمبەرلىك) ، قىيامەت ياكى مەئاد (ئاخىرەت كۈنىنىڭ كېلىشى ۋە ئۆلگەنلەرنىڭ تىرىلىشى) قاتارلىقلار سۈننىيلەرنىڭ تەلىماتى بىلەن بىردەك بولسىمۇ ، بەشىنچى ئەقىدە ئىمامەت (ئىماملار ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىش) سۈننىي مەزھىپى ۋە خەلىپىلەر ھاكىمىيىتىگە زىت كېلىدىغانلىقى بىلەن پەرق قىلىدۇ . شىئە مەزھىپىدىكىلەر ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئىبارەت 12 ئىمامنىڭ ھاكىمىيىتىنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بارلىق خەلىپىلەرنى ، بولۇپمۇ دەسلەپكى خەلىپىلەردىن ئەبۇبەكر ، ئۆمەر ۋە ئوسماننى ھاكىمىيەتنى مەجبۇرىي ئىگىلىۋالغان دەپ تونۇيدۇ . شىئەلەر 874 ~ 878 يىللار ئارىسىدا 7 ~ 9 ياشلاردىكى دېرەكسىز يوقىلىپ كەتكەن 12 - ئىمام مۇھەممەدئەل - مەھدىنى « غايىب بولغان » دەپ بىلىدۇ ، زامانە ئاخىر بولغاندا ، ئۇنىڭ قايتىپ كېلىشىنى ۋە ئادالەت ئورنىتىشىنى كۈتىدۇ . مۇنداق قاراش مەلۇم

كەلمەكتە .

شۈئەيب پەيغەمبەر . شۈئەيب ئەلەيھىسسالام لۇت ئەلەيھىسسالامدىن كېيىن مەدىيەن ئاھالىسىگە ئاللا تەرىپىدىن پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتىلگەن . تىجارەت ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مەدىيەن ئاھالىسىنىڭ ئىچىدە يامان ئىشلار تارالغان بولۇپ ، تارازا - ئۆلچەملەردە ساختىلىق قىلىش ئۇلارنىڭ ئادىتىگە ئايلانغان . شۈئەيب ئەلەيھىسسالام قەۋمنى تەۋھىدكە ۋە ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا دەۋەت قىلغان ، ئەمما مەدىيەنلىكلەر بۇنىڭغا قۇلاق سالماي ، شۈئەيب ئەلەيھىسسالامغا : « راست پەيغەمبەر بولساڭ ، ئۈستىمىزگە ئاسماننى پارچە - پارچە قىلىپ چۈشۈرگىن » دېگەن . ئاللا ئۇلارنى يەر تەۋرەش ، قاتتىق ئاۋاز ئاڭلاش ، ئاسماندىن ئوت ياغدۇرۇشتەك جازاغا ئۇچرىتىپ ھالاك قىلغان .

شۇئۇبىيلار [ئە .] (شەئب - خەلق) ئىران ئەرەبلەر تەرىپىدىن ئىستىلا قىلىنىپ ، ئەرەب تىلى ۋە ئىسلام دىنى تارقىلىشقا باشلىغان دەۋر (Ⅶ ئەسىر) دە ئەرەبلەرنىڭ تەسىرىگە قارشى تۇرغان ، قەدىمكى ئىران مەدەنىيىتىنى ساقلاپ قېلىش تەرەپدارى بولغان ئېقىم . شۇ - ئۇبىيلار ئىسلامدىن ئىلگىرىكى ئىران زىيالىلىرى ، شائىرلىرى ، ھۆر پىكىرلىك ۋەكىللەردىن تەركىب تاپقان . كېيىن ئەرەب تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ، ئىسلام دىنىنىڭ كېڭىيىشى نەتىجىسىدە شۇئۇبىيلار تەدرىجىي يوقىلىپ كەتكەن .

ئىئە مەزھىبى ئىسلامدىكى ئاساسىي مەزھەپلەردىن بىرى . تارقىلىشى ۋە ئىجتىمائىي - سىياسىي ماھىيىتى جەھەتتە سۈننىي مەزھەپىدىن كېيىنكى ئورۇندا تۇرىدۇ . ھازىر دۇنيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ تەخمىنەن

شەيتان [ئە .] ئىسلام ، خرىستىئان ۋە باشقا دىنلارنىڭ

تەلىماتىغا كۆرە ، يامان ئىشلارغا سەۋەبكار بولغۇچى ، ئادەملەرنى گۇناھقا يېتەكلىگۈچى خىيالىي ئوبراز . قۇرئاندا ئېيتىلىشىچە ئاللا شەيتاننى ئوتتىن ياراتقان ، كېيىن شەيتان ئاللانىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلمىغانلىقتىن ، ئاللا- نىڭ لەنىتىگە ئۇچرىغان ، لېكىن ئاللا بەندىلىرىنى سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن ، شەيتانغا مۆھلەت بەرگەن . شەيتان قۇرئاندا ئىبلىس دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ .

شەيخ [ئە .] (قېبرى ، ئاقساقال) ئىسلام دىنى تارقالغان

دۆلەتلەردە ئاۋۋال بىلىملىك كىشىلەر ، ئالىملار ، كېيىن ئۆلىمالار ، روھا- نىيلار ، فەقىھلەر ، ئۇنىڭدىن كېيىن سۇفىلىق تەرىقىتىدىكى پىرلار ، ئىشانلار ، « مۇقەددەس جايلار » نىڭ مۇتەسەددىلىرى (باشقۇر- غۇچىلىرى) مۇ شەيخ دەپ ئاتىلىپ كەلگەن . ئەرمەبلەردە ئىسلامدىن ئىلگىرى ئۇرۇق ، قەبىلە ئاقساقاللىرى شەيخ دەپ ئاتالغان . ھازىر مۇسۇل- مان مەملىكەتلىرىدە ئالىي دىنىي مەكتەپلەرنىڭ مۇدەررىسلىرى شەيخ نامى بىلەن ئاتىلىدۇ ، ئۇ يەنە داڭلىق ئۆلىمالارنىڭ ئۇنۋانى سۈپىتىدەمۇ قوللى- نىلىدۇ . ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆپىنچە مۇقەددەس مازارلار ۋە قەدىم جايلارغا قاراپ سەدىقە ۋە نەزىر - نىياز بەدىلىگە ياشايدىغان كىشىلەر شەيخ دەپ ئاتىلىدۇ .

شەيخۇلئىسلام مۇئەييەن بىر دۆلەتتە ئىسلام

تەشكىلاتلىرىنىڭ باشلىقى - ئالىي روھانىي ئۇنۋانى . بۇخارا خانلىقى ، تۈركىيە (xvi ئەسىردىن 1924 - يىلغىچە) ۋە باشقا دۆلەتلەردە شەيخۇلئىسلام ئەڭ ئالىي دىنىي رەھبەر ھېسابلانغان . مۇنداق ئالىي دىنىي رەھبەر ياكى ئۇنۋان مۇسۇلمان دۆلەتلەرنىڭ بەزىلىرىدە ھازىرمۇ ساقلىنىپ

شەھەرەستانىي 1075 ياكى 1086 ~ 1153) شافىئىيە مەزھىپىنىڭ فەقىھى ،
 ئەشئەرىيەلەر ئېقىمىغا مەنسۇپ ئىلاھىيەتچى ، دىن ۋە دىنىي پەلسەپىۋى
 تەلىماتنىڭ تارىخچىسى ، پەيلاسوپ . ئىراننىڭ خۇراسەن ۋىلايىتىدىكى
 شەھەرەستان شەھرىدە تۇغۇلغان . ئۇنىڭ زامانداشلىرى شەھەرەستاننىڭ
 ئوقۇمۇشلۇق ۋە بىلىملىك ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىش بىلەن بىللە ، ئۇنى
 ئىسمائىلىيلار تەرەپدارى دەپ ئەيىبلىگەن ، ئىجادىيەتلىرىدە قۇرئانغا ۋە
 رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغان ، دېيىشكەن ، ئۇنىڭ قۇرئاننىڭ مەزمۇنىنى
 پەلسەپىۋى جەھەتتىن چۈشەندۈرۈشكە ئۇرۇنۇشى قارشىلىققا ئۇچرىغان .
 شەھەرەستانى ئۇندىن ئارتۇق ئەسەر يازغان ، ئۇلاردىن ئەشئەرىيەلەر
 ئىلاھىيەت سىستېمىسىنىڭ بايانى ، قۇرئانغا شەرھلەر (ئىسمائىلىيلار كۆز
 قارىشىدا) دىن پارچىلار ساقلىنىپ قالغان . ئۇنىڭ « دىنلار ۋە مەزھەپلەر
 ھەققىدە كىتاب » (« كىتابۇل مىلەل - ۋەن - نەھل ») ئەسىرى دىن
 تارىخىدا ئەڭ مەشھۇر ۋە نوپۇزلۇق كىتابلارنىڭ بىرىدۇر . مۇئەللىپ ئۆز
 ئەسىرىنىڭ بىرىنچى قىسمىدا ئىسلام تارىخىنى ، ئىككىنچى قىسمىدا بولسا ،
 ئوتتۇرا دېڭىز ئەتراپى ۋە شەرق خەلقلىرىنىڭ ئېتىقادلىرى ۋە دىنىي
 پەلسەپىۋى تەلىماتلىرىنى بايان قىلغان . بۇ ئەسەرنىڭ ئىسلام مەزھەپلىرى
 ۋە ئېقىملىرىغا ئائىت بىرىنچى قىسمىنى شەرقشۇناس س . م . پروزىروۋ
 رۇسچىغا تەرجىمە قىلغان (1984 - يىل موسكۋادا نەشر قىلىنغان) .

ئىسھەمىد [ئە .] - ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا شېھىت ، ئىسلامدا

دىن يولىدىكى جەڭدە قۇربان بولغان شەخس . ئىسلامنىڭ دەسلەپكى
 مەزگىللىرىدە شېھىتلىق ئۆز ئېتىقادىنى ئۆزى بەلگىلەش ، ئېتىقادى مۇس-
 تەھكەم بولۇش مەنىسىدە ئىشلىتىلگەن . جىھاد (دىن يولىدا ئېلىپ
 بېرىلغان ئۇرۇشلار) دا قۇربان بولغانلارنى شېھىت دەپ ئاتاش شۇنىڭدىن
 كېلىپ چىققان .

تەرەپلىرىگە ، ھەتتا ئائىلىۋى تۇرمۇشنىڭ ئىنچىكە تەرەپلىرىگىچە ئۆز تە-
سىرىنى كۆرسىتىپ كەلگەن . ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى
مۇستەھكەملەيدىغان كۈچلۈك قورالغا ئايلانغان . $X \times X$ ئەسىرنىڭ ئا-
خىرى ۋە $X \times X$ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ تەرەققىي قىلىۋاتقان
قىسمەن شەرق ئەللىرىدە بۇرژۇئازىيە ھوقۇق سىستېمىسىنىڭ تەسىرى ئار-
قىلىق شەرىئەتنى ئىسلاھ قىلىش كۈچىيىپ ، قىسمەن تەرەپلەردە ئۇنىڭ
رولى ئاجىزلىشىشقا باشلىدى . 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن مۇستەقىل
تەرەققىيات يولىغا ماڭغان دۆلەتلەردە بۇ جەريان تېزلىشى . ئايرىم
مەملىكەتلەردە ھازىر شەرىئەتنىڭ تەسىرى دىنىي ۋە ئائىلىۋى تۇرمۇش ۋە
ئۆرپ - ئادەت مەسىلىلىرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى . مۇنداق ھالەت
ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئاستىراق بولغان دۆلەتلەردىمۇ تەد-
رىجىي ئىپادىلەنمەكتە . لېكىن ، مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە ، خۇسۇسەن
ئادەتتىكى دىنىي كىشىلەر ئارىسىدا شەرىئەتنىڭ تەسىرى ھېلىمۇ كۈچ-
لۇك . قىسمەن يېرىم فېئوداللىق مەملىكەتلەردە بولسا ، شەرىئەت تولۇق
ھۆكۈمران ئورنىنى ساقلاپ كەلمەكتە .

شەفائەت شۇفئەت [ئە .] (بىرەر ئەرەبىنى ھىمايە قىد-

لىش ، تەرىپىنى ئېلىش ، ئوتتۇرىدا ۋاستىچى بولۇش) - ھازىرقى ئۇيغۇر
تىلىدا شاپائەت . (1) ئىسلام ئەنئەنىسىدە پەيغەمبەر ئالانىڭ ئالدىدا
ئىنساننى ھىمايە قىلىش ، تەرىپىنى ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە دەپ قار-
لىدۇ . شۇنىڭغا ئاساسەن سىغىنىش ۋۇجۇدقا كەلگەن بولۇپ ،
پەيغەمبەرلەرنىڭ غەمخورلۇقى شەفائەت دەپ ئاتالغان . (2) شەرىئەتتە بىر
رەر نەرسىنى سېتىۋېلىشتا باشقىلارغا نىسبەتەن ئىمتىيازلىق ھوقۇققا ئىگە
بولۇش شۇفئەت دەپ ئاتالغان .

شەھرىستانىي (مۇھەممەدئىيىن ئابدۇلكەرىم ئەش -

دىنىي پائالىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قانۇنلار مەجمۇئەسىنىڭ بۇ ئۇسۇلغا
 ئېھتىياج تۇغۇلغان. ئىسلام ئىلاھىيەتچىلىرى ھەرقانچە ئەسىر ماھىيەتتە
 قۇرئان ۋە سۈننەتنى ئاساس قىلىپ، شەرىئەت قانۇنلىرىنى تۈزۈپ
 چىققان، بۇ قانۇنلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان. شە-
 رىئەت XI - XII ئەسىرلەردە دىنىي ھوقۇق سىستېمىسى سۈپىتىدە
 رەسمىي شەكىللەنگەن. ئىسلامدا سۈننىي ۋە شىئە مەزھىپىدىكىلەر ئوتتۇ-
 رىسىدا شەرىئەت توغرىلىق مەلۇم ئىختىلاپ مەۋجۇت. سۈننىي
 مەزھىپىدىكى ھەنەفىيە، مالىكىيە، شافىئىيە ۋە ھەنبەلىيە تارماق مەزھەپ-
 لىرىنىڭ، شىئەلەردە بولسا جەئفەرىيە مەزھىپىنىڭ ئۆزىگە خاس ھوقۇق
 سىستېمىلىرى بار. شەرىئەتتە دۆلەت (خەلىپىلىك) نىڭ ھوقۇق دائى-
 رىسى، مەجبۇرىيەت، مىراس، جىنايەت، جازا، ئائىلە - نىكاھ ئىشلىرى،
 شۇنىڭدەك سودا قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردە بەلگىلەنگەن بەلگىلىمىلەر
 ئېنىق كۆرسىتىلگەن. شەرىئەتتە خۇسۇسىي مۈلۈك ئاللاھتىن بېرىلگەن
 دائىملىق ۋە ئۆزگەرمەس بايلىق ھېسابلىنىدۇ. شەرىئەتتە يەنە ناماز
 ئوقۇش، روزا تۇتۇش، زاكات، ھەج ۋە باشقىلار ھەققىدە تەپسىلىي
 كۆرسەتمىلەر بېرىلگەن. شەرىئەتتە بارلىق ھەرىكەت ۋە پائالىيەتلەر
 دەسلەپتە ھالال ۋە ھارام دەپ ئىككىگە ئايرىلغان. شەرىئەت تولۇق شە-
 كىللەنگەندىن كېيىن، ئۇلار بەش تۈرگە ئايرىلغان: فەرز - قەتئىي،
 مەجبۇرىي ئورۇندىلىدىغان ئىش - ھەرىكەتلەر؛ مەندۇب (سۈننەت)،
 مەجبۇرىي ئەمەس، لېكىن مۇۋاپىق تېپىلغان، قىلىش لازىم دەپ
 ھېسابلىنغان ئۆلچەملەر؛ مۇباھ - ئىختىيارىي ئۆلچەملەر؛ مەكرۇھ - مۇۋا-
 پىق بولمىغان ئۆلچەملەر؛ ھارام - قەتئىي چەكلەنگەن ئىش -
 ھەرىكەتلەر. شەرىئەت ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش تۈزۈ-
 مىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپلا قالماستىن، كىشىلىك ھاياتنىڭ بارلىق

مۇسۇلمانلىرى ئىچىدىكى دىنىي ئىسلاھاتچىلىقنىڭ كېيىنكى دەۋرىدىكى
ۋەكىللىرىنىڭ ئىجادىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن .

شەخسېي - ۋەخسېي شئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ماتەم

مۇراسىمى . مۇھەممەد يەيغەمبەرنىڭ نەۋرىسى (ئەلنىڭ ئوغلى) ئىمام
ھۆسەيننىڭ قۇربان بولۇشى مۇناسىۋىتى بىلەن ھەر يىلى مۇھەررەم
ئېيىنىڭ بېشىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ . شەخسېي - ۋەخسېي شئەلەرنىڭ ماتەم
ۋاقتىدا ئادەت قىلغان « شاھ ھۆسەين ، ۋاھ ھۆسەين » دەپ يىغلاپ
چاقىرىدىغان سۆزلىرىنىڭ قىسقارغان شەكلى .

شەرقىي - جەنۇبىي ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان

مەملىكەتلىرىنىڭ يەرلىك ئىسلام تەشكىلاتى 1980 - يىلى

ئىسلام دۇنياسى ئىتتىپاقى ۋە ئىسلام دۆلەتلىرى ئىتتىپاقىنىڭ تەشەببۇسى
بىلەن ئاسىيا ۋە ئوكيانىيەدىكى 16 مەملىكەتتىن كەلگەن 40 مۇسۇلمان
تەشكىلاتىنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشقان يىغىندا قۇرۇلغان . تەشكىلات قوشنا
دۆلەتلەردە ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىشكە ياردەملىشىش ۋە « مۇسۇلمان
بولمىغان مەملىكەتلەردە ياشايدىغان ئازچىلىقنى تەشكىل قىلىدىغان مۇ-
سۇلمانلار » غا مەدەت بېرىشنى ئاساسىي ۋەزىپىلەردىن بىرى دەپ قارار
قىلغان .

شەرىئەت [ئە .] (توغرا يول ، ئىلاھىي يول ، قانۇنچە

لىق) ئىسلام دىنى ھوقۇق سىستېمىسى . ئۇنىڭدا ساپ ھوقۇقى
مەسىلىلەردىن باشقا ، ئەخلاق ئۆلچەملىرى ۋە دىنىي تەلەپلەرگىمۇ قانۇنىي
تۈس بېرىلگەن . ئىسلامنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە جەمئىيەتنى
باشقۇرۇش ھوقۇقى قۇرئان ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلغان . فېئودالىزمنىڭ
راۋاجلىنىشى نەتىجىسىدە مۇسۇلمانلارنىڭ بارلىق ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ،

ئىسلام ھوقۇقىنى ئەنئەنىۋى ئۆلچەملەر بىلەن باغلاشقا ئىنتىلگەن ، فىقھى ئاساسلىرىغا ناھايىتى كۆپ تەبىر بەرگەن . شافىئىيىنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى شاگىرتلىرى تەرىپىدىن « كىتاب ئىل - ئۇم » نامى بىلەن توپلام قىلىنغان .

ئىشافىئىيە سۈننىي مەزھىپىنىڭ تارماق مەزھەپلىرىدىن بىرى ، ئاساسچىسى شافىئىي . دەسلەپ سۈرىيە ۋە مىسىردا شەكىللەنگەن ، ئوتتۇرا ئەسىرگە كەلگەندە يېقىن شەرق مەملىكەتلىرىدە كەڭ تارقالغان . كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ مەزھەپنىڭ تەسىر دائىرىسى تارىيىپ بارغان . ھازىر مىسىر ، ھىندونىزىيە مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا ، شەرقىي ئافرىقا دۆلەتلىرىنىڭ بەزىلىرىدە ، سۈرىيىنىڭ قىسمىن جايلىرىدا ۋە بەزى جەنۇبىي ئەرەب پادىشاھلىقلىرىدا شافىئىيە مەزھىپىگە ئەمەل قىلىدىغانلار بار .

شاھ ۋە لىئۇللاھ ئەھمەد ئابدۇرەھىم (1703 ~ 1762) X VIII ئەسىردە ھىندىستان مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا باشلانغان دىنىي ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكىتىنىڭ ئاساسچىسى ، چوڭ روھانىيىنىڭ ئوغلى . دىنىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ ، ئاتىسى ئاساس سالغان « مەدرەسەئى رەھىمىيە » دەپلەسەپ ، نەزەرىيە ۋە مەنتىقىدىن دەرس بەرگەن . ھىندىستاندا بابىرىيلار ئىمپېرىيىسى مۇنقەرزگە ئۇچرىغان دەۋردە ، ئۇنىڭ تەلىماتى بۇ ئىمپېرىيىنىڭ شوۋرىتىنى تىكلەشكە قارىتىلغان . شاھ ۋە لىئۇللاھ ئاقسۆڭەكلەر ۋە روھانىيلار دائىرىسىدىن ھالقىپ ، كەڭ مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئىلىم ۋە مەرىپەتنى ، ئەخلاىي تەربىيىنى كۈچەيتىش ، بىلىمىزلىك ۋە جاھالەتكە قارشى كۈرەش قىلىش تەرەپدارى بولۇپ مەيدانغا چىققان . شۇ مەقسەتتە قۇرئان ۋە ھەدىسلەردىكى سۈرە ، ئايەت ۋە رىۋايەتلەرنى ئىسلاھاتچىلىق روھىدا چۈشەندۈرگەن . شاھ ۋە لىئۇللاھنىڭ پەلسەپە ۋە ئىلاھىيەتكە دائىر 50 دىن ئارتۇق ئەسىرى بار . بۇ ئەسەرلەر ھىندىستان

بويىچە - يول . ئىسلام ئەنئەنىسىدە جەننەتكە ئۆتىدىغان قىل كۆۋرۈك .
پارسى - تاجىكچە « يولى سىرات » - سىرات كۆۋرۈكى .

سىرە [ئە .] (ھايات يولى ، تەرجىمەھال) مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ھايات يولىنى بايان قىلىشقا بېخىشلانغان ، دەسلەپكى ئىسلام

دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن دىنىي ، تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ ئومۇمىي نامى .
دەسلەپتە سىرەلەر كۆپ بولۇپ ، كېيىن ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يوقىلىپ
كەتكەن . بىزگىچە يېتىپ كەلگەنلىرى ۋاقىدىي (747 ~
823) نىڭ « كىتابۇل - مەغازىي » (ھەربىي يۈرۈشلەر كىتابى) ۋە
بۇرۇنقى سىرەلەر ئومۇملاشتۇرۇلغان ئىبنى ئىسھاق ۋە ئىبنى
ھىشامنىڭ « سىرە تۈر - رەسۇلىللاھ » (ئاللا ئەلچىسىنىڭ ھايات يولى)
ئەسەرلىرىدۇر . سىرەلەر دەسلەپكى ئىسلام تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا نا-
ساسلىق مەنبە ھېسابلىنىدۇ .

سىغە ← مۇئە

ئىش

شافىئىي ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد ئىبنى ئىدرىس ئەش -

شافىئىي (767 ~ 820) سۈننىي مەزھىپىدىكى شافىئىيە مەزھىپىنىڭ ئا-
ساسچىسى ۋە ئىمامى ، ئىلاھىيەتچى فەقىھ (قانۇنشۇناس) لەردىن بىرى .
مەككىدە ياشىغان ، ھەدىسلەرنى ۋە قانۇنشۇناسلىقنى ئۆگەنگەن ، يەمەندە
قازى بولغان . ئەلى ئەۋلادلىرى بىلەن يېقىنلاشقانلىقى ئۈچۈن 803 - يىلى
قاماققا ئېلىنغان . كېچىرىم قىلىنغاندىن كېيىن مىسىرغا كېتىپ ، مالىك
ئىبنى ئەنەسنىڭ شاگىرتى سۈپىتىدە پائالىيەت باشلىغان ، 810 - يىلدىن
باشلاپ باغداتتا ئۆز تەلىماتىنى تەرغىپ قىلغان . شافىئىي ئۆز ئەسەرلىرىدە

خان) ئىسلام دىنىدىكى ئىككى ئاساسىي مەزھەپنىڭ بىرى بولۇپ، ناھايىتى كەڭ تارقالغان. مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، دۇنيادىكى بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ 90 پىرسەنتى سۈنئىي مەزھىپىگە، 10 پىرسەنتى شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ. سۈنئىي مەزھىپى تەرەپدارلىرى ئاساسەن ئاسىيا، ئافرىقا، ياۋروپا ۋە ئامېرىكىغا تارقالغان. سۈنئىي مەزھىپى Ⅶ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئەرەبىستاندا مەيدانغا كەلگەن. Ⅶ - Ⅷ ئەسىرلەردە ئەرەب خەلىپىلىكىدىكى دىنىي، سىياسىي كۈرەشلەر جەريانىدا، ئىسلامدا ئەڭ چوڭ مەزھەپ سۈپىتىدە شەكىللەنگەن. سۈنئىي مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلار قۇرئان بىلەن بىللە، سۈننەتكە ئېتىقاد قىلىدۇ. مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە خەلىپە ئەلى بىلەن بىر قاتاردا شىئە مەزھىپىدىكىلەر تەرىپىدىن ئىنكار قىلىنغان دەسلەپكى خەلىپىلەر (جەبۇبەكر، ئۇمەر، ئوسمان) لەرنىمۇ ئېتىراپ قىلىدۇ. Ⅷ ئەسىرنىڭ ئاخىرى IX ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ سۈنئىي مەزھىپى دائىرىسىدە مېستىك ئېقىم - سۇفىلىق، XⅧ - XIX ئەسىردە دەسلەپكى دەۋردىكى «ساپ ئىسلام» غا قايتىش تەرەپدارى بولۇپ شەكىللىنىپ چىققان دىنىي، سىياسىي ئېقىم - ۋەھابىيلار، XIX - XX ئەسىرلەردە بولسا، ئىسلام دىنىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە دەۋرگە ماسلاشتۇرۇش ھەرىكىتى - دىنىي ئىسلاھاتچىلىق ۋە مودېرنىزم مەيدانغا كەلگەن. سەئۇدى ئەرەبىستاندىكى مەككە ۋە مەدىنە شەھەرلىرى سۈنئىي مەزھىپى تەرەپدارلىرىنىڭ ھەر يىلى زىيارەت (ھەج) قىلىدىغان مۇقەددەس شەھەرلىرىدۇر. ھەجگە قىسمەن شىئە مەزھىپىدىكىلەرمۇ بارىدۇ. سۈنئىي مەزھىپى بىلەن ئىسلامدىكى ئىككىنچى ئاساسىي مەزھەپ شىئە مەزھىپى ئوتتۇرىسىدا بىر مۇنچىلىغان ئىختىلاپلار مەۋجۇت.

سىررات كلاسسىك ئەرەب تىلىدا، يەنى قۇرئان ئاتالغۇلىرى

سۈرۈلەر ئۇزۇن - قىسقىلىقى بىلەن پەرق قىلىدۇ . ئەڭ ئۇزۇن سۈرە 286 ئايەتنى ، ئەڭ قىسقىسى ئۈچ ئايەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ھەر بىر سۈرىنىڭ خاس نامى بار . مەسىلەن ، 2 - سۈرە « بەقەرە » (« كالا ») ، 4 - سۈرە « نىسا » (خوتۇنلار) ، 6 - سۈرە « ئەنئام » (چارۋىلار) ، 8 - سۈرە « ئەنفال » (ئولجا) .

سۈننەت [ئە .] (ئادەت ، ئەنئەنە ، ھەرىكەت ، پائالىيەت)

مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ئىبرەت دەپ قارالغان سۆزلىرى ۋە ھەرىكەت - پائالىيەتلىرى . سۈننەت ھەققىدىكى رىئايەتلەر ھەدىسلەردە بېرىلگەن ھەم توپلام قىلىنغان . ئىسلامدا سۈننەت قۇرئاندىن كېيىن قالسا ئۇنى تولۇقلىغۇچى مەنبە ، ئىسلام ئىلاھىيىتى ۋە شەرئەتنىڭ ئىككىنچى ئاساسى سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىنغان . سۈننەت ۱۷ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يىغىلىشقا باشلىغان . ئۇنىڭدا ئەرەب خەلىپىلىكىدىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر ، ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر ، ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى دائىرىسىدىكى ئىچكى كۈرەشلەر ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان . ھەر خىل سىنىپ ۋە ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ ۋەكىللىرى ئۆز ئالدىغا ھەدىسلەرنى توپلىغان ، بىر يېرىم ، ئىككى ئەسىر داۋامىدا ھەدىسلەر كۆپىيىپ كەتكەن . IX ئەسىرگە كەلگەندە بۇ ھەدىسلەر رەتلىنىپ دىن ، ئەخلاق فىقھىنىڭ مۇقەددەس مەنبەسىگە ئايلانغان . ئۇلاردىن بۇخارىي (810 ~ 870) ۋە مۇسلىم (817 ~ 875) نىڭ توپلاملىرى ئەڭ ئىشەنچلىك دەپ تونۇلغان . سۈننەتتە ئەرەب خەلىپىلىكى ھۆكۈمرانلىقىدىكى دەسلەپكى ئىككى ئەسىردە ئىسلام دىنىنىڭ كېڭىيىشى ۋە ھەر خىل ئىجتىمائىي قاتلاملارنىڭ ئەھۋالىنى چۈشەندۈرىدىغان تارىخىي مەلۇماتلارمۇ ئەكس ئەتتۈرۈلگەن .

سۈننىي مەزھەبىي (سۈننىي - سۈننەت سۆزىدىن ئېلىن

زەردۇشتىيلىق مەفولۇگىيىسىنى يېڭى پلاتونىزم بىلەن باغلىغان . ئۇنىڭ غايىسىگە سۇفىلىق تەلىماتى ئاساسلىق تەسىر كۆرسەتكەن . بىراق ، ئۇ ئەمەلىيەتتە سۇفى بولمىغان ، بەلكى مۇسۇلمان پەلسەپىسىگە يېقىنراق تۇرغان . سۇھرەۋەردى دىن مەسىلىسىدە ئونۇپر سالىزم (ئومۇملۇق) نۇقتىئىيەنەزەردىن قاراپ ، بىرەر دىننىڭ ئۈستۈنلۈكتە تۇرۇشىنى رەت قىلغان . ئۇنىڭ غايىلىرى ئىران مۇتەپەككۇرلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان .

سۇھۇق [ئە .] (« سەھىپە » سۆزىنىڭ كۆپلۈك شەكلى) قۇرئاننىڭ دەسلەپكى قول يازمىلىرى . مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتىدىن بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن (633 - يىلى) ، خەلىپە ئابۇبەكر مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تەرغىباتىنى يادىدا ساقلىغان كىشىلەردىن ۋە ھەر خىل يازما خاتىرىلەردىن يىغىپ توپلاشنى مەھەممەد پەيغەمبەرگە ئاخىرقى دەۋرلەردە كاتىپ بولۇپ خىزمەت قىلغان زەيد ئىبن سابىتقا تاپشۇرغان . تەييارلانغان قوليازما سۇھۇق دەپ ئاتالغان ، بىراق ئۇ ساقلىنىپ قالماي . 651 - يىلى خېلى مۇكەممەل بولغان توپلام مۇسھەف يېزىلغان بولسىمۇ ، خەلىپىلەرنىڭ پەرمانى بىلەن يوقىتىلغان ، دەسلەپكى ئىسلام تارىخىغا ئائىت مەنبەلەردە سۇھۇق 110 (كېيىنرەك قانۇنلاشتۇرۇلغان قۇرئان تېكىستلىرىدە 114) سۈرىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان .

سۇتخورلۇق ← رىئائى

سۈرە [ئە .] (تىزما ، قاتار مەنىسىدە) پەقەت قۇرئانغىلا خاس ئاتالغۇ . قۇرئاننىڭ بۆلۈملىرى سۈرە دېيىلىدۇ ، ئۇنى باب بىلەن تەڭلەشتۈرۈش مۇمكىن . قۇرئاندا جەمئىي 114 سۈرە بار ،

تەرغىپ قىلغان. خەلقى ئىتائەتكارلىققا، بۇ دۇنيانىڭ راھەتلىرىدىن ۋاز كېچىپ، «ئۇ دۇنيا» نىڭ پاراغەتلىرىگە ئىشىنىشكە ئۈندىگەن. ئۇنىڭ «بۇۋى مەريەم كىتابى»، «ئاخىر زامان كىتابى» قاتارلىق داس-تانلىرى بار. شېئىرلىرى «باقىرغان كىتابى» نامى بىلەن توپلام قىلىنغان، بۇ كىتاب 1877 - يىلى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئىككى قېتىم قازاندا نەشر قىلىنغان.

سۈلەيمان پەيغەمبەر. سۈلەيمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىسمى قۇرئاندا 16 ئورۇندا تىلغا ئېلىنىدۇ. ئاللا ئۇنىڭغا ھەم پەيغەمبەرلىكنى، ھەم پادىشاھلىقنى ئاتا قىلغان. ئاللا ئۇنىڭغا يەنە كىچىكىدىنلا ھىكمەت ۋە ئەقىل - پاراسەت ئاتا قىلغان. چوڭ بولغاندا ئاللا ئۇنىڭغا قۇشلار ۋە ھايۋانلارنىڭ تىلىنى بىلدۈرگەن، شامالنى ۋە جىنلارنى بويسۇندۇرۇپ بەرگەن. سۈلەيمان ئەلەيھىسسالام پادىشاھ بولۇپ تۆت يىلدىن كېيىن ئاتىسى داۋۇد ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن بەيتۇلمۇ قەددەسىنى تەئىم قىلغان، قۇرۇلۇش يەتتە يىلدا تاماملانغان. ئۇ يەنە قۇددۇس شەھىرىنىڭ ئەتراپىغا سېپىل سوقتۇرغان. سۈلەيمان ئەلەيھىسسالام 52 يىل ئۆمۈر كۆرگەن، 40 يىل پادىشاھ بولغان.

سۇھرەدۇددى (شاھىددىن يەھيا ئەس - سۇھرەۋەر - دى، 1155 ~ 1191) ئىراننىڭ دىنىي - مىستىك پەيلاسوپى، «پارلاش» (ئىشراق) توغرىسىدىكى تەلىماتنىڭ ئاساسچىسى. ئېتىقادسىزلىق ۋە ئىسمائىلىيلارنى تەرغىپ قىلغانلىقتا ئەيىبلەنىپ، سالاھىدىنىنىڭ ئەمرى بىلەن ھەلەب شەھىرىدە قەتلى قىلىنغان. سۇھرەۋەردىنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرىغا زەردۇشتىيلىق كۈچلۈك تەسىر قىلغان، ئۇ مەۋجۇدىيەتنى ھەر خىل تېزلىكتە تارقىلىۋاتقان رەڭ، نۇر دەپ قاراپ، ئۇلارنى «ئاۋېستا» قەھرىمانلىرىنىڭ نامى بىلەن ئاتىغان. سۇھرەۋەردى ئۆز تەلىماتىدا

شىمالىي ھىندىستان ، ھىندونىزىيە ، جۇڭگونىڭ غەربىي - شىمالى رايونلىرىغىچە تارقالغان . X - XII ئەسىرلەردىن باشلاپ ئايرىم-ئايرىم پىرلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان . ھەم ئۇلارغا قاراشلىق خانىقالارمۇ مەيدانغا كەلگەن . ماۋرا ئۈننەھردە سۇفىلىق ، X ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن II X ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە فېئوداللارنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇشلىرى ، كۈچەيگەن دەۋردە كەڭ تارقالغان . كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ تۈرلۈك تارماق ئېقىملىرى پەيدا بولغان . بۇ ئېقىملارنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرى ئابدۇلخالىق غىجدوۋانى ۋە ئەھمەد يەسەۋىدۇر . X III - X IV ئەسىرلەردە نەقىشەندىلىك مەيدانغا كەلگەن . سۇفىلىق كىشىلەرنى جەمئىيەت ھاياتىدىن چەتكە قاقىدۇ ، ئاكتىپ پائالىيەتلەرنى سۇلاشتۇرىدۇ ، ئىنساننىڭ ماھىيىتى ۋە مەقسىتىنى بۇرمىلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىللە سۇفىلىقنىڭ ئۆزىگە خاس ئوبرازى ۋە ئاتالغۇلىرى شەرقنىڭ ئىلغار مۇتەپەككۇرلىرى ، ئالىم ۋە شائىرلىرىغا ئۆزلىرىنىڭ ئىلغار ئىدىيىلىرىنى سۇفىلىق نىقابىدا تەرغىب قىلىش ئۈچۈن ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن ، نىزامىي ، نەۋائى ، ھاپىز ، جامىغا ئوخشاش بۈيۈك شائىرلارنىڭ ئىجادىيەتلىرى مەلۇم دەرىجىدە سۇفىلىق تەلىماتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان . سۇفىزىملىق ئەدەبىيات ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىياتىغا ، خۇسۇسەن ئەرەب ، پارىس ، تۈرك ، ئوردو ۋە باشقا تىللاردىكى شېئىر-يەتكە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن .

سۇلايمان باقىرغانى (تەخمىنەن 1186 - يىلى

ۋاپات بولغان) دىنىي - مىستىك شائىر . ئۇ « ھەكم ئاتا » دەپ ئاتالغان . (« باقىرغانى » ئۇنىڭ تەخەللۇسى) ، ئىشارە دېگەن يەردە تۇغۇلغان . سۇلايمان باقىرغانى ئەھمەد يەسەۋىي تەلىماتىنىڭ داۋاملاشتۇرغۇچىسى . ئۇ شېئىرلىرىنىڭ تىلى ۋە ھېسسىيات جەھەتتە ئەھمەد يەسەۋىينىڭ ئىجادىغا ئاھاڭداش بولۇپ ، تەسەۋۋۇپ ، دىن ، شەرىئەت ئەقىدىلىرىنى كەڭ

قىسىم ، VIII ئەسىردە ئەرەب دۆلەتلىرىدە مەيدانغا كەلگەن . سۇفىلىق تەلىماتىنىڭ ماھىيىتى ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ئاللاغا بولغان مۇناسىۋىتىدۇر . سۇفىلىق تەرىقەتىدە پىر ۋە شاگىرت (مۇرىد ۋە مۇرىد) لىق مۇناسىۋەت ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ . سۇفىلىقتا روھىي جەھەتتىن كامالەتكە ئېرىشىشنىڭ ئاساسىي يوللىرى تۆت باسقۇچتىن ئىبارەت دەپ كۆرسىتىلگەن : ئۇنىڭ بىرىنچى باسقۇچى شەرىئەت دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇنىڭغا ئاساسەن تەسەۋۋۇپ ئەھلى شەرىئەتنىڭ بارلىق تەلەپلىرىگە بويسۇنۇشى كېرەك ، پەقەت شۇنىڭدىن كېيىنلا ئىككىنچى باسقۇچ — تەرىقەتكە كۆتۈرۈلىدۇ ؛ ئىككىنچى باسقۇچتا مۇرىدلار ئۆز پىرلىرىگە ئىتائەت قىلىشى ، ئۆزىنىڭ شەخسىي ئارزۇلىرىدىن ۋاز كېچىشى شەرت . بۇ باسقۇچتىن ئۆتكەنلەر يۇقىرىراق ئۈچىنچى باسقۇچ — مەرىپەتكە كۆتۈرۈلىدۇ . بۇ باسقۇچتا سۇفىلار كائىناتنىڭ بىرلىكى ئاللا مۇجەسسەم بولىدىغانلىقىنى (ئالەم ئالانىنىڭ نۇرى ئىكەنلىكىنى) ياخشىلىق ۋە يامانلىقنىڭ نىسپىيلىكىنى ئەقىل بىلەن ئەمەس ، قەلب بىلەن ئاڭلاشلىرى كېرەك ؛ تۆتىنچى باسقۇچ — ھەقىقەت دېيىلىدۇ . « ھەقىقەتكە ئېرىشىش » سۇفىنىڭ « شەخس سۈپىتىدە يوقىلىپ » ئاللاغا يېتىشىپ ، ئۇنىڭغا سىڭىپ كېتىپ ، ئەبەدىيلىككە ئېرىشىدۇر . بۇنىڭغا سۇفىلار مەخسۇس روھىي ۋە جىسمانىي ھەرىكەتلەر — سىغىنىش ۋە ئىبادەت ئارقىلىق ئىنتىلىدۇ . سۇفىلىق تەرەپدارلىرى دەسلەپكى دەۋرلەردە ماددىي بايلىققا ئىگە بولۇشنى قارىلاپ ، ھەقىقىي بايلىقنى مەنئۇ ، روھىي بايلىق دەپ ھېسابلىغان . غەززالى تەسەۋۋۇپنى ئورتودوكسال ئىسلام تەلىماتى بىلەن يېقىنلاشتۇرۇپ ، ئۇنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا رەسمىي تەلىمات سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىنىشىغا يول ئېچىپ بەرگەن . سۇفىلىق ھەر خىل دەۋرلەردە ئەرەب دۆلەتلىرى ، يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرق ، ئوتتۇرا ئاسىيا ،

سەيىد [ئە .] (جاناب) مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەۋلادىنىڭ

پەخرى نامى . مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ نەۋرىلىرى ھەسەن ۋە ھۆسەيىندىن تارقالغان ئەۋلادى سەيىدلەر دېيىلگەن . مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە سەيىدلەر ھەر دائىم ئالاھىدە تەبىقە سۈپىتىدە قارىلىپ ، ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن دۆلەت ھېسابىدا تەمىنلەنگەن ، خەلق ئارىسىدا ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە بولغان ، ئۇلارنىڭ ئاددىي كىشىلەرگە قىز بېرىشى چەكلەنگەن . سەيىدلەر ئومۇمەن بارلىق مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە مەۋجۇت بولۇپ ، شىئەلەر ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئىراندا ئەڭ كۆپ تارقالغان (كېيىنكى مەلۇماتلار بويىچە 600 مىڭغا يېقىن) . سەيىدلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا « تۇرالار » دەپ ئاتىلىدۇ .

سۇفى سۇفىلىق تەرىقەتىگە مەنسۇپ شەخس ، مۇرىد .

سۇفى ئالايىار XII ئەسىردە ئۆتكەن ئوتتۇرا ئاسىيالىق

دىنىي - مىستىك شائىر ، بىرقانچە دىنىي كىتابلارنىڭ ئاپتورى . ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەۋلىيالارنىڭ كارامەتلىرى ، ئۇ دۇنيادىكى ئازاب - ئوقۇبەت - لەر ، مۇنكىر - نەكىرلەرنىڭ دەھشىتى ھەققىدىكى دىنىي رىۋايەتلەر بايان قىلىنغان ؛ كىشىلەرنى قىيىنچىلىقلارغا چىداشقا ، « ئۇ دۇنيا » ئۈمىدى بىلەن ياشاشقا ، خۇدانىڭ كۈچ - قۇدرىتىگە ئىشىنىشكە ، بالا - قازاغا چىداشقا ، سەۋر قىلىشقا چاقىرىغان . ئۇ ئەسەرلىرىنى ساددا ، جانلىق خەلق تىلىدا يازغان . شۇڭا ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان . ئۇنىڭ « سەباتۇل - ئاجىزىن » (« ئاجىزلار ئىرادىسى ») كىتابى X X ئەسىر ۋە X X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاشكەنت ، باكۇ ، قازاندا قايتا - قايتا نەشر قىلىنغان .

سۇفىلىق سۇفىزىم ، تەسەۋۋۇپ - دىنىي - پەلسەپىۋى ئې

سەھىيەل بۇخارىي (ئەسلى ئىسمى « ئەل - جامئوس

سەھىيە » — « ئىشەنچلىك توپلام ») ھەدىس توپلاملىرىدىن بىرى . بۇخارالىق مۇھەددىس ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەد ئىبنى ئىسمائىل بۇخارىي تەرىپىدىن تۈزۈلگەن . ئىسلام دىنى تارىخىغا ئائىت ئەڭ مۇكەممەل مەنبەلەردىن ھېسابلىنىدۇ . توپلامغا مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ساھابىلىرى توغرىسىدىكى ھەدىسلەردىن تاشقىرى ئىسلام قانۇنشۇناسلىقى ، دىنىي مۇراسىملار ھەمدە شۇ دەۋر تارىخى ۋە ئىتتىۋىگرافىيىسىگە دائىر ھەدىسلەرمۇ كىرگۈزۈلگەن . مەلۇماتلارغا كۆرە بۇخارىي 600 مىڭغا يېقىن سەدىسلەرنى توپلاپ ، ئۇلاردىن پەقەت 7250 نى « ئىشەنچلىك » دەپ قاراپ ئۆز كىتابىغا كىرگۈزگەن . « سەھىيەل بۇخارىي » مۇسۇلمانلار ئارىسىدا كاتتا ئابروي قازانغان ۋە مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە كۆپلەپ نەشر قىلىنغان .

سەئىدىي تەخەللۇسى - تولۇق ئىسمى مۇسلىھىددىن

ئەبۇمۇھەممەد ئابدۇللا ئىبنى مۇشرىقىددىن ، شەيخ سەئىدىي نامى بىلەن مەشھۇر (1203 ياكى 1210 ~ 1292) ، پارىس - تاجىك كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىسى ، مۇتەپەككۇر . ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە مۇھىم ، مۇرەككەپ پەلسەپىۋى ، دىنىي ، ئەخلاقىي مەسىلىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان . « بوستان » (« سەئىدىنامە » 1257 - يىل) ۋە « گۈلىستان » (1258 - يىل) ئەسەرلىرى شەرق خەلقلىرىنىڭ مەنىۋى ، ئەخلاقىي ھايا - تىنىنىڭ ئۆزىگە خاس قامۇسىدۇر . ئۇنىڭ « گۈلىستان » ئەسىرىدە ئېسىل زادىلەر قاتتىق ھەجۋى قىلىنغان ، مۇھەببەت لىرىكىلىرىدا ئىنسان پەرۋەرلىك ئىدىيىلىرى تەرغىپ قىلىنغان .

يەردىن مىسىر ، سودان ، تۇنىس ۋە قىسمەن ئافرىقا ئەللىرىگىچە كېڭەيگەن . 1951 - يىلى لىۋىيە پادىشاھلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، تەرىقەتنىڭ رەھبىرى مۇھەممەد ئىدرىس ئەس - سەنۇسى پادىشاھلىق تەختىنى ئىگەلىگەن . 1969 - يىلدىكى ئىنقىلابتا ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى ئاغدۇرۇلغان ، لىۋىيە پادىشاھلىقى لىۋىيە جۇمھۇرىيىتى دەپ ئېلان قىلىنغان . لىۋىيىدىكى سەنۇسىيلار تەرىقەتى تەرەپدارلىرى 800 مىڭغا يېتىدۇ ، ئۇلار پەقەت دىنىي تەرىقەتتىلا ئەمەس ، بەلكى تەسىرى كۈچى بار بولغان سىياسىي گۇرۇھ ھېسابلىنىدۇ . سەنۇسىيلار تەلىماتى چاد ، سودان ، مىسىر ، مالى ، نېگىرىيىلەرگىمۇ تارقالغان .

سەھابىلەر [ئە .] (ھىمراھ ، دوست) - ھازىرقى ئۇيغۇر

تىلىدا ساھابىلەر . مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ يېقىن ياردەمچىلىرى . سەبداشلىرى . ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە مەدەنىيەتتىكى مۇسۇلمانلار جامائەسىدە مۇھاجىرلار ۋە ئەنسارلاردىن بىر قىسمى مۇھەممەد پەيغەمبەر بىلەن بىر سەپتە تۇرغان ، ئۇنىڭ مەسلىھەتچىلىرى سۈپىتىدە رول ئوينىغان . ئۇلار سەھابىلەر (بەزىدە ئەسھاب) دەپ نام ئالغان ۋە ئىسلام تارىخىدا ئابرويۇق شەخسلەر بولۇپ تونۇلغان .

سەھىھ [ئە .] (ئىشەنچلىك ، توغرا) ئەڭ ئىشەنچلىك دەپ

قارالغان ھەدىس توپلاملىرىنىڭ نامى . ئوتتۇرا ئەسىردە ھەدىسلەرنى توپلاش بىلەن شۇغۇللانغان مۇھەددىسلەر ، ئۇلارنى دىن نۇقتىسىنى زەرى بويىچە ھەقىقىي ۋە ئىختىلاپ بار دەپ ئاجرىتىپ ، تەكشۈرۈش ئارقىلىق سەھىھ (ئىشەنچلىك) ، ھەسەن (ياخشى) ۋە زەئىف (ئاجىز ، ئىشەنچسىز) دىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە بۆلگەن ۋە سەھىھلەرنى ئايرىپ توپلام قىلغان . شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بەزى توپلاملارنىڭ نامى سەھىھ ئاتالغان (مەسىلەن ، « سەھىھۇل بۇخارىي » ، « سەھىھۇل مۇسلىم ») .

بەلخ ۋىلايىتىدىن باشقا) ، ئىراق ۋە باشقىلار كىرگەن . بۇ دۆلەت ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى بىلەن ئۈزلۈكسىز ئۇرۇش ئېلىپ بارغان .

سەللە مۇسۇلمانلاردا باشقا ئورايىدىغان خەسە . سەللەنى ئەرلەر ئورايىدۇ . سەللەنىڭ رەڭگى ئاق ، يېشىل ، كۈل رەڭ بولۇپ ، ماتا ، خەسە ، كۆپىنچە داكا ئىشلىتىلىدۇ ، دوپپا ، تۇماق ئۈستىدىن ئورۇلىدۇ (ھىندىستان ، پاكىستانلاردا سەللە باش كىيىمىز ئورۇلىدۇ) . سەللە ئوراش شىمالىي ئافرىقا ، غەربىي ئاسىيا ، ئوتتۇرا ئاسىيالاردا ئومۇملاشقان . سەللە ئوراش ئۇسۇلى ، سەللەنىڭ رەختى كىشىلەرنىڭ قايىسى ئىجتىمائىي گۇرۇھقا مەنسۇپ ئىكەنلىكىگە قاراپ بەلگىلەنگەن (شىئەلەر قارا ، سەيىدلەر ۋە ھاجىلار يېشىل داكىدىن سەللە ئورايىدۇ) . ئۆتمۈشتە سەللە ئوراش مۇسۇلمانلىق بەلگىسى ھېسابلىنىپ روھانىيلار ، ئۆلىمالار ئۈچۈن مەجبۇرىي بولغان .

سەنئەت ← بۇت

سەنئەتسىيىلەر $X \in$ ئەسەرنىڭ باشلىرىدا لىۋىيىدە مەيدانغا

كەلگەن سۇفىلىق تەرىقەتىنىڭ تەرەپدارلىرى ، ئاساسچىسى مۇھەممەد ئىبنى ئەس - سەنۇسىي (1789 - 1859) . ئۇ ئالجىردىكى مەشھۇر شەرىقلەر جەمەتىدىن بولۇپ ، ئۇنىڭ تەلىماتى دەسلەپكى ئىسلام يولىغا قايتىش ، زاھىدلىققا قارشى تۇرۇش ، ئارتۇقچە ھەشىمەتچىلىك ۋە زىبۇ - زىننەتلەر - دىن ۋاز كېچىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ياۋروپا تەسىرىنىڭ كېڭىيىشىگە قارشى چىققان ئەس - سەنۇسىي ئۆز تەلىماتىنى تەرغىپ قىلىشنى ئەرەبىستان يېرىم ئارىلىدا باشلىغان ، لېكىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىغاچقا ، لىۋىيىگە قايتىپ ئۆز ئىشىنى داۋاملاشتۇرغان . $X \in$ ئەسەرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۇنىڭ غايىسى لىۋىيىدە كەڭ تارقىلىپ ، ئۇ

سەدىقە قىيىنچىلىق ۋە موھتاجلىقتا قالغانلارغا ياردەم بېرىش

نىڭ دىنىي شەكلى . ئىسلامدا سەدىقە كەمبەغەل ، يېتىم - يېسىرلارغا شۇنىڭدەك باشقا دىنىي مۇئەسسەسەلەرگە ئىختىيارىي ھالدا ماددىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشنىڭ بىر خىل چارىسى . ئۇنىڭ مەجبۇرىي شەكىللىرىدىن بىرى بولغان زاكاتنىڭ مىقدارى شەرىئەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن . سەدىقە بارلىق روھانىيلار ، دىندارلار ، دىنىي تەشكىلاتلار ۋە « مۇقەددەس جايلار » نىڭ ئاساسلىق دارامەت مەنبەسى بولۇپ كەلگەن .

سەفەۋىيە سۇفى - دەرۋىشلىك تەرىقەتى . III X ئەسىرنىڭ

ئاخىرىدا ئىران ئەزەربەيجاندا پەيدا بولغان ، ئاساسچىسى شەيخ سەفىي ئۇد - دىن ئىسھاق (1254 - 1334) . سەفەۋىيە دەسلەپ ئۆز تەرەپدارلىرىنى فېئوداللارنىڭ جەبىرى - زۇلىمىدىن ھىمايە قىلىدىغان دىنىي جامائە سۈپىتىدە شەكىللەنگەن . VII X ئەسىردە سەفەۋىيە رەھبەرلىرى ئاردابىل فېئودال ھۆكۈمدارلىرىغا ، سەفەۋىيە تەرەپدارلىرى بولسا ، ئۇلار - نىڭ ھاكىمىيەت تايانچىسىغا ئايلانغان ، قىزىلباشلار سەفەۋىيە شەيخلىرىنىڭ ھەربىي تايانچىسى بولغان . سەفەۋىيە تەرەپدارلىرى شىئە مەزھىپىدىن ئىدىيىۋى قورال سۈپىتىدە پايدىلانغان . 1499 - يىلى ئىسمائىل I (1487 - 1524) باشچىلىقىدىكى سەفەۋىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئاق قويۇنلۇقلار ① دۆلىتىگە قارشى ھەرىكىتى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ، سەفەۋىيەلەر دۆلىتى (1502 - 1736) قۇرۇلغان ، شىئەلىك بۇ دۆلەتنىڭ رەسمىي دىنى دەپ ئېلان قىلىنغان . سەفەۋىيەلەر دۆلىتى تەركىبىگە ئەزەربەيجان ، ئافغانىستاننىڭ بىر قىسمى ، ئىران ھازىرقى ئافغانىستان)

① ئاق قويۇنلۇقلار - تۈرك خانلىقلىرىدىن بىرى . 1467 - 1502 - يىللاردا ئىراندا قۇرۇلغان ھەنەفىيە مەزھىپىدىكى دۆلەت .

قىلىنغان .

ئىسلاھات [ئە .] (ياخشىلىق) ئىسلامدا خاس دىنىي -

ئەخلاقىي كاتېگورىيە . كىشىلەرنىڭ ھەرىكەت پائالىيەتلىرىنى ياخشىلىق ۋە يامانلىقتىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە ئايرىش بارلىق دىنلارنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى . ئىسلامدا بۇ كاتېگورىيە ساۋاب ۋە گۇناھ دەپ ئاتىلىدۇ . دىن ۋە خۇدا يولىدا دۇسۇلمانلارنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن بولغان بارلىق ئىش - ھەرىكەتلەر ، يەنى دىنىي ئۆرپ - ئادەتلەرنى ئادا قىلىش ، دىنىي - ئەخلاقىي تەلەپلەرگە رىئايە قىلىش ۋە باشقىلار ساۋابقا كىرىدۇ .

سەئىر [ئە .] (چىدام) - ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا سەۋر .

(1) ئىسلام دىنى ئىنسانلارنى تۇرمۇشنىڭ ئېغىر چىلىقلىرىغا ۋە ئازاب - ئوقۇبەتلەرگە چىداشقا ، ھەرقانداق ئىشنى « پېشانىگە يېزىلغان » دىن كۆرۈشكە ئۈندەيدۇ ؛ (2) ئادەمنىڭ خاراكتېرىگە خاس ياخشى پەزىلەتلىرىدىن بىرى بولۇپ ، قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ كۆزلىگەن مەقسەتتىكى يېتىشكە ئوخشاش ئىجابىي خىسلەتلەرنى ئىپادىلەيدۇ .

سەجدە [ئە .] (ئىبادەتتە يەرگە باش قويۇش) ناماز

ئوقۇشتىكى ھالەتلەرنىڭ بىرى . بۇنىڭدا ناماز ئوقۇۋاتقان كىشى تىز چۆككەن ھالدا ئالدىغا ئېگىلىپ بېشىنى يەرگە قويدۇ (سەجدە قىلىدۇ) ۋە دۇئا ئوقۇيدۇ .

سەجە [ئە .] (قاپىيىلەنگەن شېئىر) ئەرەب ئەدەبىياتىدا

دىكى ژانىر . قۇرئان تېكىستلىرىنىڭ بىر قىسمى خۇسۇسەن ئۇنىڭدىكى دەسلەپكى سۇرىلەر قاپىيىلەنگەن شېئىر شەكلىدە بولۇپ ، ئۇ كېيىنكى دەۋر ئەرەب ئەدەبىياتى ۋە باشقا ئەدەبىياتلارغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن .

بىلىگەن ئاكادېمىك ئى. يۇ. كراچكوۋسكى قۇرئاننىڭ ئىلمىي ، ئەدەبىي ،
ئەينىن تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن . بۇ تەرجىمە 1963 - ۋە 1986 - يىللىرى
نەشىر قىلىنغاندىن كېيىن ، سابىق كۆۋنىڭ تەرجىمىسىدىن ئىلمىي ئىشلار
پايدىلىنىشى كېمەيگەن .

سابىيلار تارىختا سابىيلار دەپ ئاتالغان ئىككى خىل خەلق
ئۆتكەن : (1) قەدىمىدە ھازىرقى يەمەندە قۇرۇلغان سەبە دۆلىتى ۋە ئۇنىڭدا
ياشاغان خەلق (ئەرەبچە « سىن » ھەرپى بىلەن باشلىنىدۇ ، قۇرئاننىڭ
27 - سۈرە ، 22 ~ 27 ئايەتلىرىدە تىلغا ئېلىنىدۇ) . يەھۇدىي ۋە
خرىستىئان دىنى يازمىلىرىدا بۇ دۆلەتنىڭ پادىشاھى ئايال (سەبە مەلىكە
كىسى) ئىكەن ، ئۇ يەھۇدىي پادىشاھى سولومون (سۇلايمان ، مىلادىدىن
ئاۋۋالقى x ئەسىر) بىلەن ئالاقە ئورناتقان . سەبە دۆلىتىنىڭ شۇ مەز-
گىللەردە كۈچلۈك دۆلەت بولغانلىقى ، خەلقنىڭ قۇياشقا سىغىنىدىغانلىقى
ھەققىدىكى رىۋايەت ۋە تاش ئويمىلار ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن . (2)
باشقا سابىيلار (ئەرەبچە « ساد » ھەرپى بىلەن باشلىنىدۇ . قۇرئاننىڭ 2
- سۈرە 59 - ئايەت ، 5 - سۈرە 73 - ئايەت ۋە 22 - سۈرە 17 - ئايەتتە تىلغا
ئېلىنىدۇ) ، مېسوپوتامىيىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىدا ياشايدىغان ۋە ماندايلار
دەپ ئاتىلىدىغان خەلق . ئۇلارمۇ ئاسماننى يورۇتىدىغان جىسىملارغا سى-
غىنىغان ، ئەمما ئۇلار ھەققىدە تارىخىي مەلۇماتلار ناھايىتى كەم ،
ئالىملارنىڭ پەرىزىدە ئۇلار خرىستىئان دىنىدىكى كىچىك مەزھەپلەرنىڭ
بىرى بولۇشى مۇمكىن .

سالىھ قۇرئاندا تىلغا ئېلىنغان پەيغەمبەرلەردىن
بىرى (قۇرئان 7 - سۈرە 71 ~ 82 ئايەتلەر) . رىۋايەت قىلىنىشىچە ئۇ
سەمۇد خەلقىگە پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتىلگەن . لېكىن ئۇلار سالىھ
تەرغىباتىغا ئىشەنمىگەنلىكى ئۈچۈن ، قاتتىق يامغۇر ۋە كەلكۈندىن ھالاك

ئۇ يەرلەرنى زىيارەت قىلىش ، مال سويۇش ، چىراغ يېقىش ، رۇت - قۇيماق سېلىش (ياغ پۇرتىش) ۋە باشقا دىنىي ئۆرپ - ئادەتلەر كەڭ دىنىي تۈس ئالغان . ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئۈچۈن مەككە ، مەدىنە شەھەرلىرى مۇقەددەس زىيارەتگاھ ھېسابلىنىدۇ .

زىيارەتگاھ ← مۇقەددەس جايلار .

س

سابۇلكوۋ گوردېي سېمېنوۋىچ (1804 ~ 1880) رۇس

شەرقشۇناسى ، قازان دىنىي ئاكادېمىيىسىنىڭ پروفېسسورى . ئۇ ، خرىستىئان تەرغىباتچىسى سۈپىتىدە بىرقانچە ئەسەر ، جۈملىدىن قۇرئانغا دائىر ئەسەرلەرنى يازغان ، قۇرئاننى ئەرەبچىدىن رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ (1878 - يىلى قازاندا نەشىر قىلىنغان) كائىنات شۆھرەت قازانغان . يۇ تەرجىمە ئۆز ۋاقتىدا ئەرەب تىلىدىن قىلىنغان ئەڭ ياخشى تەرجىمە ھېسابلىنىپ ئۈچ قېتىم (ئىككىنچى نەشرى 1894 - يىلى ، ئەرەبچە تېكىستى بىلەن رۇسچە ئۈچىنچى نەشرى 1907 - يىلى) نەشىر قىلىنغان . سابۇلكوۋ گوردېي سېمېنوۋىچنىڭ تەرجىمىسى ئۆز دەۋرىدە كىتابخانلار ئۈچۈن تېكىستنى چۈشىنىشتىكى قولايلىقى بىلەن ئايرىلىپ تۇرسىمۇ ، ئەمما ھازىرقى دەۋرنىڭ ئېھتىياج - تەلەپلىرىگە جاۋاب بېرەلمەيدۇ . تەرجىمە بىر تەرەپتىن خرىستىئان دىنىغا خاس ئاتالغۇ ۋە چۈشەنچىلەر بىلەن تولغان بولۇپ ، ئىسلام دىنىنىڭ ئۆزىگە خاسلىقىنى ئىپادىلەپ بېرەلمىگەن بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن تاتار ئىلاھىيەتچىلىرىنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرى ئاساس قىلىنغان . سابۇلكوۋ تەرجىمىسىنىڭ ئەنە شۇنداق نۇسخانلىرىنى ياخشى

چۈشكەندە ئالانى مەدھىيەيدىغان شېئىر - نەزمىلەر ئوقۇلىدۇ . ئۇزۇن داۋاملاشقان شېئىر ئوقۇش ، مۇزىكا ۋە رەقىس نەتىجىسىدە زىكر قىلىۋاتقانلار بارغانسېرى كۈچەپ ، زىكرنى تېخىمۇ جانلاندۇرىدۇ ھەمدە بۇ ھالەتنى « ئاللا بىلەن قوشۇلۇپ كېتىش » دەپ قارايدۇ .

زىنا [ئە .] (بۇزۇقچىلىق ، پاھىشە) ئۆزئارا نىكاھلانمىغان ئەر بىلەن ئايالنىڭ جىنسىي ئالاقە قىلىشى . شەرىئەتتە زىنا قىلغانلارنى ، چالما - كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈش جازاسى بەلگىلەنگەن . بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادا زىنا قىلغانلارنى تامغا باستۇرۇپ ياكى تىرىك پېتىچىلا كۆمۈپ ئۆلتۈرۈشتەك جازالارمۇ ئۇچراپ قالاتتى . شەرىئەتنىڭ زىنا قىلغانلارنى جازالاش ھەققىدىكى بەلگىلىمىلىرى نىكاھنى مۇستەھكەملەشكە قارىتىلغان .

زىندىق [ئە .] (دىنغا ئىشەنمەيدىغان ، خۇداسىز ، ئاتېئىست) ئوتتۇرا ئەسىردە ئىسلام تەلىماتىنى ئىنكار قىلغان ئەركىن پەندىلەر . كىرىلىك پەلسەپىۋى ئېقىملار ، دۇئالىستلار (ئىككى مەنبەچىلىك تەرەپدارلىرى) ، مانىيىلىق ۋە ھۇررەمىيلەر تەلىماتىنىڭ ۋەكىللىرىگە بېرىلگەن ئومۇمىي نام . زىندىق نامى بېرىلگەن ئېقىم ۋەكىللىرى دىنغا قارشى ، ئاتېئىست دەپ ھېسابلانغان ، ئۇلار دائىم نازارەت قىلىنغان ، قولغا چۈشكەن ھامان قاتتىق جازالانغان .

زىيارەت [ئە .] (بىرەر يەرگە بېرىش) دىندارلارنىڭ ئىلاھى كۈچلەردىن ياردەم تىلەش ئۈمىدىدە « مۇقەددەس جايلار » غا سىغىنىشى . ئىسلامنىڭ دەسلەپىدە بۇنداق ئېتىقاد بولمىغان ، كېيىن ئىسلام دىنىنىڭ فېئوداللىق تۈزۈم ئىدىئولوگىيىسى سۈپىتىدە شەكىللىنىشكە ئەگىشىپ ئەۋلىيالار ۋە ئۇلارنىڭ مازارلىرىغا ، قەدىمىي جايلارغا سىغىنىش ،

سىبى ۋە مۇتئە (ياكى سىغا) نىكاھىنى ئىنكار قىلىشى بىلەن شەھەردىن ،
ئەۋلىيا ۋە مازارلارغا سىغىنىشى ھەمدە دەرۋىشلىك ۋە زاھىدلىقنى ئىنكار
قىلىشى بىلەن سۈننىيەلەردىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ . ئۇلار ئۆز ئۆيىدىلىرىدە
مۇتئەزىيەلەردىن ئىرادە ئەر كىنىلىكىنى ۋە قۇرئاننى ئاللا ياراتقانلىقىنى ،
خاۋارىجلاردىن بولسا دىنىي ئېتىقادنى ئەمەلىي پائالىيەت بىلەن مۇستەھ-
كەملەش كېرەك ، دېگەن پرىنسىپنى قوبۇل قىلغان . ھازىر زەيدىيلارنىڭ
كۆپ قىسمى شىمالىي يەمەندە ياشايدۇ ، ئۇلار يەمەن ئاھالىسىنىڭ يېرىمى-
دىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا سەئۇدى ئەرەبىستان ،
پاكىستان قاتارلىق دۆلەتلەردىمۇ ئۇچرايدۇ .

زۇلڧىقار [ئە .] (تېشىپ ئۆتكۈچى ، ئۆتكۈر ، خاراب
قىلغۇچى) - ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا زۇلڧىقار . ئىسلام دىنى رىئايەتلىرىگە
كۆرە ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ جەڭدە قولغا چۈشۈرگەن قىلىچى ، كې-
يىم ئەلىگە ، ئۇنىڭدىن كېيىن خەلىپىلەرگە قالغان . ئىسلام ئەنئەنىسىدە
زۇلڧىقار سېھىرلىك كۈچكە ئىگە قورال سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ .

زىكر [ئە .] (ياد ئېتىش ، ئەسلەش) ئىسلام دىنىدا تە-
سەۋۋۇپ (سۇغىلىق) نىڭ ئايرىم ئېقىملىرىغا خاس ، «ئاللانى ياد
ئېتىش» بىلەن باغلىق بولغان مەخسۇس مۇراسىم . زىكرگە چۈشۈش
ئاۋازلىق (زىكر ئەل - جالىي ياكى زىكر ئەل - جەھرىي) ۋە
ئاۋازسىز (زىكر ئەل - ھافىي) دەپ ئىككى خىل بولىدۇ . ئاۋازلىق زىكر
قىلىش ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقالغان . ئۇنىڭدا بىر تۈركۈم سۇڧلار
ئاۋۋال ئايلىنىپ ئولتۇرۇشىدۇ ، ئۇلاردىن بىرى (قەۋۋەل) دىنىي مەز-
ھۇندىكى شېئىرلارنى مەلۇم ئاھاڭدا ئوقۇيدۇ ، ئۇنىڭغا ئايرىم مۇزىكا
ئەسۋابلىرى بىلەن چېلىنغان ساز جور بولىدۇ . سۇڧلار بارا - بارا ئورنى-
دىن تۇرۇپ ، ھالقا بولۇپ رەقسىگە چۈشۈشكە باشلايدۇ . زىكرگە

زەيدىيىلەر VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىئەلەردە مەيدانغا

كەلگەن تارماق مەزھەپ تەرەپدارلىرى. ئەرەب خەلىپىلىكىدە سىنىپىي زىددىيەتلەر كەسكىنلىشىپ، فېئودال گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش كۈچەيگەن، ئۆمەۋىيلار ھاكىمىيىتى مۇنقەرزلىككە دۇچ كېلىۋاتقان دەۋردە مەيدانغا كەلگەن. بۇ مەزھەپ شىئەلەرنىڭ 5 - ئىمامى مۇھەممەد ئەل - بەكرىنىڭ ئىنىسى زەيد ئىبنى ئەلنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. مۇھەممەد ئەل - بەكرىنىڭ بوشاڭلىقىدىن نارازى بولغان زەيد ئۆز تەرەپدارلىرىنى توپلاپ، 739 - يىلى ئۆمەۋىيلار ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن، 740 - يىلى خەلىپە ھىشام (724 - 743) قوشۇنلىرى بىلەن بولغان جەڭدە ھالاك بولغان. ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ھاكىمىيەتنى ئەلى ئەۋلادىغا بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، خەلىپىلەر ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆپ قېتىم ئىسيان كۆتۈرگەن. 864 - يىلى زەيدىيىلار قوزغىلىڭى شىمالىي ئىراندا غەلىبە قىلىپ، مۇستەقىل دۆلەت بولۇپ شەكىللەنگەن. تەبەرىستان، دەيلام، گىلان ۋىلايەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ مۇستەقىل دۆلەتتىكى زەيدىيىلار ئىماملىرى 300 يىلچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. 901 - يىلى زەيدىيىلار يەمەندە ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپ مۇستەقىل دۆلەت قۇرغان. يەمەندىكى زەيدىيىلار ھۆكۈمرانلىقى 1962 - يىل 26 - سىنتەبىر ئىنقىلابىغىچە، يەنى يەمەن ئۆزىنى جۇمھۇرىيەت دەپ ئېلان قىلغانغا قەدەر داۋاملاشقان. زەيدىيىلار زەيدىنى ئاخىرقى 5 - ئىمام دەپ تونۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى شىئە ئىماملىرىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. ئۇلار ئۆز ئەقىدىلىرى ۋە مۇراسىملىرى جەھەتتىن شىئەلەر بىلەن سۈننىيىلەر ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ ھەر ئىككىلا مەزھەپكە نىسبەتەن مۇرەسسەچىلىك يولىنى تۇتىدۇ. زەيدىيىلار « غايىپ بولغان ئىمام » مەھدىگە ئىشەنمەسلىكى، ئەلىدىن بۇرۇنقى ئۈچ خەلىپە (ئەبۇبەكر، ئۆمەر، ئوسمان) نى ئەيىبلەمەسلىكى، تەقىيە پرىن-

ھىندىستاندا پاناھلانغان . زەردۇشتىيلىقنىڭ ھازىرقى شەكلى -
فارسىيلىق . ھازىر ھىندىستاننىڭ بومباي قاتارلىق شەھەر - شتاتلىرىدا
زەردۇشتىيلىققا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاھالە 115 مىڭدىن ئاشىدۇ . ئىراندىمۇ
زەردۇشتىيلىققا ئېتىقاد قىلىدىغانلار بار .

زەكات [ئە .] (تازىلىنىش ، سەدىقە بېرىش) - ھازىرقى
ئۇيغۇر تىلىدا زاكات . گۇناھتىن ساقىت بولۇش ئۈچۈن مال - مۈلۈك ۋە
دارامەتتىن بېرىلىدىغان سەدىقە ، خەير - ئىھسان . بۇ ئىسلام دىنىدىكى
بەش پەرھىزنىڭ بىرى . شەرىئەتتە مەلۇم بايلىققا ئىگە بولغان مۇسۇلمان
زاكات بېرىشى ، زاكات ئۆلچىمى پۇل ياكى دارامەتنىڭ $1/40$ گە تەڭ بو-
لۇشى كېرەك ، دەپ بەلگىلەنگەن . دېھقانچىلىق ، چارۋىچىلىق
مەھسۇلاتلىرىدىن ئېلىنىدىغان زاكاتنىڭمۇ ئايرىم - ئايرىم ئۆلچەملىرى بار
بولۇپ ، زاكات كەمبەغەللەر ، يېتىم - يېسىرلار ۋە ھېچكىمى يوق ئاياللارغا
تەقسىملەپ بېرىلىدۇ .

زەمزم مەككە شەھىرى كەئبەنىڭ يېنىدىكى بۇلاق . ئىسلام
دىنى پەيدا بولۇشتىن خېلى بۇرۇنلا بار ئىدى . زەمزم سۇ قىس
ئەرەبىستان شارائىتىدا مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئىبادەت-
دەتخانا قۇرۇلغان . ئەرەب قەبىلىلىرى ئارىسىدا ئىسلامغىچە كەئبەنى ھەم
زەمزم بۇلىقىنى زىيارەت قىلىش ، ئۇ يەردە قۇربانلىق قىلىش ئادىتى يولغا
قويۇلغان . رىۋايەت قىلىنىشىچە ئىسمائىل ئەلەيھىسسالام يېڭىلا تۇغۇلغان
چاغدا ، ئانىسى ھاجەر سۈسزىلىقتىن قىيىنلىپ ، سۇ ئىزدەپ ئۇياق - بۇياققا
يۈگۈرىدۇ . سۇ تاپالماستىن قايتىپ كەلسە ، يىغلاپ قالغان ئىسمائىل ئە-
لەيھىسسالامنىڭ تاپىنى ئاستىدىن سۇ چىقىۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ ۋە ئېقىپ
كەتمەسۇن دەپ « زەمزم » (توختا) دەيدۇ ... ھاجىلار زەمزم سۈيىنى
تەۋەرىۋك بىلىپ ئىچىدۇ ، يۇرتلىرىغا ئېلىپ كېتىدۇ .

غەيرىي كۈچلەر قولىدىكى ئويۇنچۇق ئەمەس ، ئۇ تاللاش ئىرىكچىلىكىگە ئىگە بولغان پائالىيىتى ئارقىلىق دۇنيادىكى ئادالەت تەنتەنىسىگە تەسىر قىلىدىغان شەخستۇر ، دېگەن قاراشنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق غايىسى قىلغان . زەردۇشتىيلىق دىنىدا ئوت گۇناھلاردىن تازىلايدىغان سېھىرلىك كۈچ دەپ قارىلىدۇ . زەردۇشتىيلىق دۇنيا تارىخىنى 12 مىڭ يىل داۋام قىلىدۇ ، ئۇنىڭ ئۈچ مىڭ يىلى ئاخۇرامازدانىڭ « ئالتۇن ئەسىرى » بولىدۇ ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئانخرا - مائىنيۇنىڭ ئۈچ مىڭ يىللىق ھۆكۈمرانلىقى باشلىنىدۇ ، بىراق ، يامانلىق ئەبەدىي بولمايدۇ ، دەپ تەرغىپ قىلىدۇ . زەردۇشتىيلىق مۇراسىملىرى كائىناتنىڭ سۇ ، ئوت ، يەر ، ھاۋادىن ئىبارەت تۆت تەركىبىنى ئولۇغلاش خاراكتېرىگە ئىگە . زەردۇشتىيلىقنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان دەپنە مۇراسىملىرىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتى بار : مۇردىلار ئېگىز - پەس تەكچىلىرى بولغان « سۈكۇنات » مۇنارىسى ئىچىگە قويۇلىدۇ . ئۇ يەردە مۇردىلارنىڭ گۆشىنى قۇشلار يەيدۇ ، گۆشتىن ئايرىلغان سۆڭەكلەر مۇنار ئوتتۇرىسىدىكى چوڭقۇرلۇققا تاشلىنىدۇ ، بۇ ئارقىلىق « ھالال » بىلەن « ھارام » نىڭ بىر - بىرىگە ئارىلىشىپ كەتمەسلىكىگە ئېرىشىلىدۇ . زەردۇشتىيلىق ئىبادەتخانىلىرىدا دائىم ئوت يېنىپ تۇرىدۇ . زەردۇشتىيلىق ئۆز ۋاقتىدا مانىي ، متراىزم ۋە يۇدائىزم قاتارلىق دىنلارنىڭ شەكىللىنىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن . زەردۇشتىيلىق ئەسىرلەر مابەينىدە مەزمۇن ۋە شەكلىنى ئۆزگەرتىپ كەلگەن ، ئارشاكىيلار ، ساسانىيلار پادىشاھلىقى دەۋرىدە زەردۇشتىيلىق ھۆكۈمران دىنىغا ئايلانغان . Ⅶ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە Ⅷ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەرەبلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن ، ئىسلام دىنى ھۆكۈمران دىنىغا ئايلانغاچقا ، ئاتەشپەرەسلىك قاتتىق چەكلەنگەن ، ئاتەشپەرەسلەر قوغلاندى قىلىنغان ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى

زەردۇشتىيلىق نامىنى ئالغان قەدىمكى ئىران دىنىنىڭ پەيغەمبىرى . زەر-
دۇشتىنىڭ ياشىغان دەۋرى تەخمىنەن مىلادىدىن ئاۋۋالقى VII ئەسىرنىڭ
ئالدىنقى يېرىمىغا توغرا كېلىدۇ . زەردۇشتىنىڭ تارىخىي شەخس ئىكەنلىكى
ھازىرمۇ مۇھاكىمە ئۈستىدە تۇرغان مەسىلىلەرنىڭ بىرى . ئۇ زەردۇشتىي-
لىقنىڭ مۇقەددەس كىتابى « ئاۋېستا » نىڭ ئەڭ قەدىمكى قىسمى « گات »
نى ئىجاد قىلغان . پەرز قىلىنىشىچە زەردۇشت ئۆز تەلىماتىنى شەرقىي
ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا تەرغىپ قىلغانىكەن . ئۇنىڭ تەرغىباتى ئۇزۇق -
قەبىلە باشقىلىرى ھاكىمىيىتىگە ، قەدىمكى كاھىنلىققا ، قەدىمكى خۇدالارغا
سىغىنىشقا قارشى مەزمۇندا بولغان . شەرق رىۋايەتلىرىدىن قارىغاندا
زەردۇشت باقتىرىيىدە شاھ ۋىشتاسپا دەۋرىدە ياشىغان ھەم يېڭى دىنىي
تەلىماتىنى تەرغىپ قىلغان ، شاھ ۋىشتاسپا بىرىنچى بولۇپ ئۇنىڭ
تەلىماتىنى قوبۇل قىلغان . « ئاۋېستا » نىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا يېزىلغان
بابلىرىدا زەردۇشت شەيئىنلارغا قارشى سۆز ۋە مۆجىزىلىرى بىلەنلا
ئەمەس ، بەلكى قورال بىلەنمۇ جەڭ قىلغان ئەپسانىۋى قەھرىمان سۈپىتىدە
تەسۋىرلەنگەن .

زەردۇشتىيلىق زارا ئاستىرىزم ، ئاتەشپەرەسلىك . قەدىمكى
ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مىلادىدىن ئاۋۋالقى VII - VI ئەسىردە پەيدا بولغان
دىن . ئۇ پەيغەمبەر زەردۇشت تەرىپىدىن ئىسلاھ قىلىنغان مەزدە -
ئىيلىكنى تەرغىپ قىلىدۇ . زەردۇشتىيلىق قۇلدارلىق ۋە باشلانغۇچ فېئودال-
لىزم دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ، ئىران ۋە ئەزەربەيجاندا كەڭ تارقالغان .
زەردۇشتىيلىق دۇنيادىكى ھەممە تەرتىپ - قائىدىلەر ياخشىلىق ۋە يامان-
لىق ، يورۇقلۇق ۋە قاراڭغۇلۇق ، ھايات ۋە مامات ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشكە
باغلىق ، ئالەمدىكى ھەممە ياخشىلىقلارنى ئاخۇرامازدا ،
يامانلىقلارنى ئانخرا - مائىنيۇ بەلگىلەيدۇ ، ئادەم بۇ كۈرەشتە

ۋىشلىك ، زىكرگە چۈشۈش ، ئاشىقلىق ۋە باشقىلاردا ئىپادىلىنىدۇ .
بەھاۋۇددىن نەقىشەندىي ، خوجائەھرار ، نەجمىددىن كۈبرالار ئوتتۇرا ئا-
سىيا دائىرىسىدە زاھىدىلىقنى تەرغىپ قىلغان نامايەندىلەردۇر .

زاھىرىيلار [ئە .] (زاھىر — تاشقى ، ئاشكارا) (1)

قۇرئان تەلىماتىنى ئەينەن چۈشىنىش ۋە چۈشەندۈرۈش تەرمەيدارى بولغان
بارلىق ئېقىملار باتىنىيلارغا قارشى ھالدا زاھىرىيلار دېگەن نام بىلەن ئا-
تالغان . (2) ئوتتۇرا ئەسىردە تارقالغان ۋە كېيىنكى ۋاقىتلاردا يوقىلىپ
كەتكەن شەرىئەت مەزھىپى . بۇ مەزھەپ ئۇنىڭغا ئاساس سالغان داۋۇد
ئىبنى ئەلى ئىسپاھانىي زاھىرىي (883 — يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ نامى
بىلەن زاھىرىيلار مەزھىپى دەپ ئاتالغان .

زاۋىيە [ئە .] (بۇرجەك ، ھۇجرا) سۇفىلار ، دەرۋىشلەر-
نىڭ تۇرار جايى . ئۇ ئەرەب مەملىكەتلىرىنىڭ بەزىلىرىدە دەپات ،
بەزىلىرىدە زاۋىيە ، ئىران ۋە ئافغانىستاندا تەكىيە ، ئوتتۇرا ئاسىيادا خانىقا
دەپ ئاتىلىدۇ .

زەبۇر يەھۇدىي ، خرىستىئان دىنىلىرىنىڭ مۇقەددەس كىتابى-
لىرى تەركىبىگە كىرگەن پىسالىتىر (قەدىمكى يەھۇدىي دۇئالىرى —
پىسالوملار توپلىمى) كىتابى ئەرەبلەردە زەبۇر دەپ ئاتالغان . يەھۇدىي ،
خرىستىئان دىنى ئەنئەنىسىدە پىسالىتىر توپلىمىغا كىرگەن دۇئالار داۋۇت
ئەلەيھىسسالامنىڭ نامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارىلىدۇ . قۇرئان ھەم
ئۇنىڭغا ئاساسلانغان ئىسلام ئەنئەنىسىدە ، تەۋرات مۇسا ئەلەيھىسسالامغا ،
ئىنجىل ئېيسائەلەيھىسسالامغا ، زەبۇر داۋۇت ئەلەيھىسسالامغا نازىل بولغان
دەپ بېيلىدۇ .

زەردۇشت زەردۇست ، زارا تۇشترا ، زارائاستر -

خەلىپىلىك ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن باستۇرۇلغان .

رىزىق [ئە .] (ئۇلۇش) ئىسلام تەلىماتىدا ئاللانىڭ ھەر بىر ئىنسانغا بەرگەن ئۇلۇشى . ئىسلام دىنى ئاللا بەندىلەرنىڭ رىزىقىنى ئالدىن بەلگىلەپ قويغان ، كىمنىڭ رىزىقى تۈگىسە شۇ ۋاپات بولىدۇ ، دەپ تەلىم بېرىدۇ .

رىفائىيلەر ئوتتۇر ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن سۇفىلىق تەرەققىياتى . ئۇنىڭغا بەسرەلىك سەئىد ئەھمەد رىفائىي (1182 - يىلى ۋاپات بولغان) ئاساس سالغان . رىفائىيلەر يېقىن شەرقتە ، بولۇپمۇ ئىراندا كەڭ تارقالغان جاھانكەشتى دەرۋىشلەردىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇلار ھازىرمۇ مەۋجۇت .

ز

زاھىدىلىق دىنىي تەلىمات . ئۇنىڭ ماھىيىتى خۇدانىڭ مەرھىمىتىگە ئېرىشىش ، جەننەتكە كىرىش ئۈچۈن تەركىدۇنيا بولۇش ھەققىدىكى دىنىي تەسەۋۋۇرلار ئارقىلىق ، مۇتەئەسسىپلىككە ، تەقەببۇسقا ئېرىشىشكە دەۋەت قىلىدىغان دىنىي - ئىدىئالىستىك قاراشتىن ئىبارەت . زاھىدىلىق ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئادەملەرنىڭ تەبىئەتنىڭ سىرلىق ، دەھشەتلىك كۈچلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن . مۇسۇلمان روھانىيلىرى زاھىدىلىقنى دىنىي تەلىمات دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ، ئۇنى ئىنسانىي ئەخلاق - پەزىلەتكە ئېرىشىش ، كامالەتكە يېتىشنىڭ يوللىرىدىن بىرى ، دەپ تەرغىپ قىلغان . زاھىدىلىق كىشىلەرنى ئېزىلىشكە ، ئېغىر تۇرمۇش شارائىتىغا چىداشقا ، سەۋر قىلىشقا ئۈندەيدۇ . زاھىدىلىق خىرىستىئان دىنىدا مۇناخلىقتا ئىپادىلەنسە ، ئىسلام دىنىدا دەر-

(شەيخلەر ، پىرلەر) لەر ، شەيخۇلىئىسلام ، مۇفتى ۋە باشقىلار پەيدا بولغان . سۈننىيلەردە مۇفتى ئالىي روھانىي ھېسابلىنىدۇ . شۇنىڭدەك بولسا ، شەرىئەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان فەقىھلەر ، قازىي ، ئەلھەم ۋە دەرس ئۆتىدىغان مۇدەررىسلەرمۇ روھانىيلار تەبىقىسىگە كىرىدۇ .

رۇكن [ئە .] (ئاساس ، تۈۋرۈك) ئىككىنچى - دىن (دىن) ئاساسلىرى (ئىسلام دىنىدا ئەڭ مۇھىم ھېسابلىنغان بەش پەرھىز بولۇپ ، ئۇلار تەشەھھۇد ، ناماز ، روزا ، زاكات ۋە ھەج قىلىشتىن ئىبارەت . رۇكن تەلەپلىرىنى بېجىرىش ئىسلام دىنىدا مەجبۇرىي (پەرھىز) ھېسابلىنىدۇ .

ربائ [ئە .] (پايدا) ئىسلام ئەنئەنىسىدە ، تەقىقلەنگەن پۇلغا پايدا (پىرسەنت) ئېلىش ، جازانسىزلىق . ربائ ئىسلامدىن ئىلگىرى ئەرەبلەر ئارىسىدا كەڭ تارقالغان . ئىسلامنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە سودا قىلىش ۋە شۇ ئارقىلىق پايداغا ئېرىشىش كەڭ قويۇۋېتىلگەن بولسىمۇ ، كېيىن پۇلغا پايدا ئېلىش قەتئىي چەكلەنگەن ۋە بۇ چەكلەش قۇرئاندا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان (2 - سۈرە 277 - ئايەت) . ربائ ھازىرمۇ مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدىكى مالىيە ۋە بانكا ئىشلىرىدا قوللىنىپ كېلىنمەكتە .

رىئە [ئە .] (ئارقىغا قايتىش ، چېكىنىش) ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە (مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋاپات بولۇپ ، خەلىپىلىك تەختىنى ئابۇبەكر ئىگىلىگەن دەۋر ، 633 - يىل) مەدىنە جامائەسىنىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتىنى ئىنكار قىلىشقا ئۇرۇنغان ۋە ئۆز مۇستەقىللىقى ئۈچۈن باش كۆتۈرگەن ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ ھەرىكىتىگە قويۇلغان ئالغۇ . ئەسلىدە بۇ ھەرىكەتتە دىندىن چېكىنىش مەقسەت قىلىنغان بولماستىن ، بەلكى سىياسىي مۇستەقىللىق نەزمىدە تۇتۇلغان . بۇ ھەرىكەت

قۇرئاننى ۋەھىي قىلىپ ئەۋەتكەن ، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر بىر مۇسۇلمان 30 كۈن روزا تۇتۇشى كېرەك ، دەپ تەكىتلەنگەن . روزا تۇتقان ئادەم سەھەردىن شامغىچە تاماق يېمەيدۇ ، سۇ ئىچمەيدۇ ، ئومۇمەن شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن روزا تۇتۇشنىڭ شەرتلىرىنى ئادا قىلىدۇ . ھامىلىدار ۋە ئېمىۋاتقان بالىسى بار ئاياللار ، ئېغىر كېسەللەر ، سە- پەرگە چىققان ئادەملەر ... روزا تۇتمىسىمۇ بولىدۇ . روزا قۇرئان ، ھەدىس ۋە شەرىئەتتە « گۇناھتىن ساقىت بولۇش » ، « ساۋاب تېپىش » نىڭ ئەڭ ياخشى يولى دەپ تەرىپلىنىدۇ . روزا تۇتۇش ئادىتى قەدىمكى دىن ۋە خەلقلەردە تۇرلۇك شەكىللەردە مەۋجۇت بولغان ، كېيىن يەنە تۇرلۇك شەكىللەر بىلەن يەھۇدىي ، خرىستىئان ، بۇددا ، ئىسلام ۋە باشقا دىنلارغا تارقالغان .

روزا ھېيت ← ھېيت

روھانىيىلار دىنىي تەلىماتلارنى تەرغىپ قىلىدىغان ، دىنىي مۇراسىملارغا باشچىلىق قىلىدىغان ، مەخسۇس تەربىيە كۆرگەن شەخسلەر . روھانىيىلار بارلىق دىنلاردا ئالاھىدە نوپۇزغا ، ئىمتىيازغا ئىگە بولغان تە- بىقە ھېسابلىنىپ ، جەمئىيەتنىڭ مەنىۋى ھاياتىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن . ئىسلام دىنى يېڭىدىن تارقىلىشقا باشلىغان دەۋرلەردە دۆلەت ۋە دىنىي جامائە بىر – بىرىدىن ئايرىلمىغانلىقى ئۈچۈن ، مەخسۇس روھانىيىلار بولمىغان ، مەمۇرىي ، سىياسىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغان ھۆكۈمران تەبىقە روھانىيىلار ۋەزىپىسىنى بېجىرگەن . فېئودالزىمنىڭ تەرىققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئەرەب خەلىپىلىكىدە مۇسۇلمان روھانىيىلار قاتلىمى بارلىققا كەلگەن . ئۇماۋىيلار بولۇپمۇ ئابباسىيلار دەۋرىدە مەخسۇس كىشىلەر ئىماملىق ۋە مەزىنلىك ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىشقا باشلىغان . روھانىيىلار تەبىقلىنىشكە باشلىغاندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە مۇرشىد

ئەھۋال مەنىسىدە) شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ مۇھەررەر ئېيىنىڭ دەسلەپكى ئون كۈنىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان شېھىتلەرگە ماتەم بىلدۈرۈش مۇراسىمى (ئاشۇرا) دا ئىمام ھەسەن ۋە ئىمام ھۈسەيىن ھەققىدە ئوقۇلىدىغان شېئىرىي رىۋايەتلەر .

رەۋزەخان [پ .] (رەۋزە ئوقۇغۇچى) شىئەلەرنىڭ ماتەم مۇراسىمى ئەنئەنىسىدە رەۋزەلەرنى ئوقۇيدىغان مەخسۇس ۋەزىخان ، مەدداھ ، شىئە مەزھىپىدىكى روھانىيلار ئارىسىدا رەۋزەخانلىق ئابرويلىق دىنىي پائالىيەت ھېسابلىنىدۇ .

رەۋشەنىيىلەر ئافغانىستاندا مەيدانغا كەلگەن ئىسلام دىنىدىكى تارماق مەزھەپ . بايەزىد ئەنسارى تەلىماتىنىڭ تەسىرىدە پۇشتۇ دېھقانلىرىنىڭ يەرلىك فېئوداللار ۋە بابىرىيلارنىڭ زۇلۇمغا قارشى ھەرىكىتى كۈچىيىدۇ . بايەزىد ئەنسارى ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ۋە نەۋرىلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى بۇ ھەرىكەت ۱۷ X ئەسىرنىڭ 30 - يىلى لىرىغىچە داۋام قىلىدۇ ، كېيىن باستۇرۇلىدۇ . رەۋشەنىيىلەر تەرىقەت خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ ، ئۇنىڭ ئەنئەنىسى ئىسلام ئەنئەنىلىرىدىن كۆپ جەھەتلەردە پەرقلىنىدۇ . رەۋشەنىيىلەر ھەرىكىتى پۇشتۇ خەلق مىللىي ئېگىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەن ، ئۆز ۋاقتىدا پۇشتۇ خەلقى ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان ئەرزانى ، دەۋلەت ، مۇخلىس قاتارلىق ئاتاقلىق شائىرلار رەۋشەنىيىلەرنى قوللىغان . ئۇلارنىڭ شۇنداقلا رەۋشەنىيىلەرنىڭ قىسمەن يېتەكچىلىرىنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرى كېيىنكى دەۋردىكى پۇشتۇ ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئاساس سالغان .

روزا ئىسلام دىنىدا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بەش پەرزنىڭ بىرى . قۇرئاندا رامىزان ئېيى داۋامىدا ئاللا مۇھەممەت پەيغەمبەرگە

ئىسلام ئىلاھىيىتىدە ئورتودوكسال ئىسلام يولىدىن چەتكە چىققان ئېقىملار ، خۇسۇسەن شىئەلەر (ئابۇبەكر ۋە ئۆمەرنىڭ خەلىپىلىك ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلمىغانلار) رافىزىيلار دەپ ئاتالغان ، كېيىن ئىسمائىلىيلارمۇ شۇ نام بىلەن ئاتالغان .

رامىزان ھىجرىيە يىل ھېسابى بويىچە 9 - ئاي . ئىسلام دىنىدا ، ئاللا رامىزان ئېيىدا مۇھەممەد پەيغەمبەرگە قۇرئاننى نازىل قىلغان دەپ قارىلىدۇ . شۇڭا ، رامىزان مۇقەددەس ئاي ھېسابلىنىدۇ ، بۇ ئايدا مۇسۇلمانلارغا روزا تۇتۇش بۇيرۇلغان .

رەسۇل [ئە .] (ئەلچى) — ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا رۇسۇل . ئىسلام ئەنئەنىسىدە خۇدا تەرىپىدىن ۋەكىل قىلىنغان ، ۋەزىيەت - ئەھۋال ئېلىپ بېرىش ۋە زېمىننى تاپشۇرۇلغان پەيغەمبەرلەرنىڭ ئەڭ ئابرويلىقى . مۇھەممەد پەيغەمبەرگە نىسبەتەن رەسۇل نامى قوللىنىلغان ، بۇ ھەتتا تەشەھھۇد (كەلىماتى شەھادەت) تىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان .

رەكئەت [ئە .] (بەلنى ئېگىش) — ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا رەكەت . ناماز ئوقۇغاندا بېجىرىلىدىغان ھەرىكەت ۋە ئۇنىڭغا قوشۇپ ئوقۇلىدىغان دۇئا . ھەر بىر رەكئەت بىر قانچە ھەرىكەتنى ، يەنى قول - قۇرۇق تۇرۇپ تىك تۇرۇش (ئىقامە) ، بەلنى ئېگىش (رۇكۇ) ، باشنى يەرگە تەگكۈزۈش (سەجدە) ، ئولتۇرۇش (قەئدە) ۋە يەنە تىك تۇرۇشتىن ئىبارەت ھەرىكەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بىر رەكئەت تۈگىگەندىن كېيىن يەنە بىر رەكئەت باشلىنىدۇ . ھەر بىر ۋاخ ناماز بىر - قانچە رەكئەتتىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇلاردىن بىر قانچىسى پەرز ، بىر قانچىسى سۇننەت دەپ بەلگىلەنگەن .

رەۋزە [پ .] (رىۋايەت ، ھېكايە ، كۈندىلىك

كشىلەر (2) قەلەندەر .

دىيەت [ئە .] (قىساس) بىراۋنى ئۆلتۈرگەنلىك ئۈچۈن
پۇل ۋە مال بىلەن تۆلىنىدىغان خۇن ھەققى .

ر

رازىي زەكەرىيا (864 — 925) بۈيۈك مۇتەپەككۇر ،
ئىنىسكلوپىدىست ، ئالىم . مېدىتسىنا ، خىمىيە ۋە باشقا پەنلەرگە دائىر
كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغاندىن سىرت ، پەلسەپە خۇسۇسەن
تەبىئەت پەلسەپىسى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان . رازىينىڭ پەلسەپە قاراشلىرى
ئىران ۋە ھىندى دىنى پەلسەپە سىستېمىسى ھەمدە قەدىمكى گرېك
ماتېرىيالىستلىرىنىڭ تەلىماتى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ ، ماتېرىيا-
لىستىك ئىدىيە سالماقلىق ئورۇندا تۇرىدۇ . رازىي دۇنيا بەش ئەبەدىي
ئامىل (ياراتقۇچى ، مۇتلەق ماكان ، مۇتلەق زامان جان ۋە ماددا) دىن
تەشكىل تاپقان دەپ قارىغان . ئۇ ھەرىكەتنى نەرسىلەرنىڭ ئاجىزلىقى
خۇسۇسىيىتى دەپ بىلىپ ، ئۇنىڭ مەنبەيىنى نەرسىلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىن
ئىزدىگەن . رازىي مەلۇم دەرىجىدە دېموكرىتتىن ئاتوم ۋە بوشلۇق
توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى شەرھلىگەن ، ئىدىئالىستىك تەلىماتقا قارشى
چىقىپ جان ۋە تەننىڭ بىرلىكى توغرىسىدىكى پىكىرنى ئالغا سۈرگەن .
رازىي بىلىش مەسىلىسىدە ئىزچىل بولمىسىمۇ ، ئۇنىڭ قاراشلىرىدا ماتېرى-
يالىستىك ئىدىيە تەرغىپ قىلىنغان . ئۇ تەبىئەتنى بىلىش ئىمكانىيىتى
ھەققىدىكى قاراشنى ئالغا سۈرۈپ ، تەجرىبىگە زور ئەھمىيەت بەرگەن .

رافىزىيلار [ئە .] (رافىزى - تەرك ئېتىش ، رەت قىلىش ،
بەزىدە ئۆز مەسلىكىدىن يېنىش مەنىلىرىدە) ئۆتتۇرا ئەسىردە سۈننىي

غەربىي تىران دىنى مەكتىپى ، قۇددۇستا ، رىم ۋە رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ قەدىمكى شەھەرلىرىدە ئېپىسكوپ مەكتەپلىرى ، ئىكزېگېلار (قەدىمكى ئەھد ۋە يېڭى ئەھد كىتابلىرىنى شەرھلىگۈچىلەر) مەكتەپلىرى ۋە باشقىلار بارلىققا كېلىشكە باشلىغان . X II - XI ئەسىرلەردە ئالىي بىلىم يۇرتلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن ئۇلاردا ئىلاھىيەت فاكۇلتېتلىرى تەسىس قىلىنغان . X V ئەسىرنىڭ باشلىرىدا غەربىي ياۋروپادىكى 46 ئالىي بىلىم يۇرتىنىڭ 18 نەدە شۇنداق فاكۇلتېتلار بار بولغان . كېيىنرەك مەخسۇس دىنىي داشۆلەر ، ئاكادېمىيىلەر ، كۇرسلار ، باشقا دىنىي ئوقۇتۇش يۇرتلىرى ۋۇجۇتقا كەلگەن . ئىسلام دىنىدا مەدرىسلەر دەسلەپكى ئوقۇتۇش يۇرتلىرى ھېسابلىنىدۇ . ئۇلار دىنىي ۋە تارىخىي ئەسەرلەردە IX ئەسىردىن باشلاپ تىلغا ئېلىنغان . ئۇلاردا ئىلاھىيەت ، تىل ۋە شەرىئەت دەرىجىلىرى بىلەن بىر قاتاردا پەلسەپە ، تەبىئىي پەنلەرمۇ ئوقۇتۇلغان . بىراق ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا مەدرىسلەردە ئاساسەن دىنىي تەلىماتلار ئوقۇتۇلۇپ ، پەقەت ئايرىم مۇسۇلمان داشۆلىرى بۇرۇنقى يېتتىچە قالغان . ھازىر دۇنيادىكى كۆپلىگەن مەملىكەتلەردە ئالىي ، ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن دەرىجىلىك دىنىي ئوقۇتۇش يۇرتلىرى بار . مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدە مەدرىسلەر ھازىرمۇ ئاساسلىق دىنىي ئوقۇتۇش يۇرتى ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن ، مىسىردىكى ئەل - ئەزھەر ، تۇنىستىكى زەيتۇنە ، ھىندىستاندىكى ئالىگارھ ، پاكىستاندىكى پەنجاب داشۆلىرى ئالىي دىنىي ئوقۇتۇش يۇرتلىرى قاتارىدا تۇرىدۇ . بۇ مەكتەپلەر مۇسۇلمان مەملىكەتلىرى ئۈچۈن كۆپلىگەن دىنىي خادىملارنى تەييارلاپ بېرىدۇ . ئايرىم مىللىي داشۆلەردە ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى ، قانۇنشۇناسلىق ، پەلسەپە ۋە دىنىي تەپەككۈردىن ئىبارەت مەخسۇس فاكۇلتېتلار تەسىس قىلىنغان .

دېۋانە (1) ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەۋلىيا ، سۇفى دەپ تونۇلغان

يەھۇدىي دىنىنىڭ تېمىسى قىلىنغان .

دىنىي تەھقىقلەر ← ئىسلام تەھقىقلىرى

دىنىي كىتابلار مۇئەييەن دىندا مۇقەددەس ھېسابلانغان ،

شۇنىڭدەك دىننى تەرغىپ قىلىش ۋە دىننىڭ تەسىرىنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە يېزىلغان كىتابلار . مۇقەددەس كىتابلار ماھىيىتى ۋە ئەھمىيىتى جەھەتتە دىنىي كىتابلار ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ . دىنىي كىتابلاردا دىنىي ئەقىدىلەر ، دىنىي ھوقۇق ، ئەخلاق ، مۇراسىملار ، ئۆرپ - ئادەتلەر بايان قىلىنغان . ئىسلام تارىخىدا ئەسىرلەر مابەينىدە مىڭلىغان دىنىي كىتابلار يېزىلغان . مەسىلەن ، ئەھمەد يەسەۋىي ، سۇفى ئاللاھىيارنىڭ ئەسەرلىرى ، بابىنىڭ « بايان » ى ، باھائۇللانىڭ « كىتابى ئەقىدەس » ى دىنىي كىتابلار قاتارىغا كىرىدۇ .

دىنىي ئوقۇش يۇرتلىرى روھانىيلارنى يېتىشتۈرىدىغان

مەكتەپ . قەدىمكى دۆلەتلەردە ئىجتىمائىي گۇرۇھلار ، كاھىن ۋە روھانىيلارنىڭ پەيدا بولۇشى نەتىجىسىدە ، مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن دىنىي مۇراسىم ۋە ئۆرپ - ئادەتلەرنى چوڭقۇرراق بىلىش ئېھتىياجىدىن مەيدانغا كەلگەن . دەسلەپكى ئوقۇش يۇرتلىرى مىلادىدىن ئاۋۋالقى ئىككىنچى مىڭ يىلىدا قەدىمكى مىسىر ۋە بابىل ئىبادەتخانىلىرىدا (كاھىنلارنى تەييارلاش ئۈچۈن) ئېچىلغان ؛ مىلادىدىن ئاۋۋالقى بىرىنچى مىڭ يىللىقنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھىندىستان ، مەركىزىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەتلەرنىڭ بۇددا مۇناستىرلىرىدا پەيدا بولغان ؛ ھىندىستاندا مۇناستىرلار بىلەن بىر قاتاردا براخمان مەكتەپلىرى تەشكىل قىلىنغان . خرىستىئان دىنى پەيدا بولغاندىن كېيىن تۈرلۈك دىنىي مەكتەپلەر قۇرۇلۇشقا باشلىغان . Ⅱ ئەسرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىسكەندەرىيىدە بىرىنچى

بەدىنى يۈك بىلەن قاپلانغان) تەسۋىرلىنىدۇ . ئۇلارغا ئاتاپ غىزا تەييارلاش ، چىراغ يېقىش ، جانلىق سويۇشتەك ئادەتلەرمۇ شەكىللەنگەن .

دىنىي تىمسال سىمۋول خاراكتېرگە ئىگە بەلگىلەر .

ئۇلاردا تۈرلۈك دىنىي چۈشەنچە ۋە ئاساسىي كۆز قاراشلارنىڭ ئىپادىسى تېپىلىدۇ . دىننىڭ دەسلەپكى شەكىللىرىدە سىغىنىش ئوبيېكتى بىلەن ئۇنىڭ ئورنىنى باسىدىغان نەرسە ئوتتۇرىسىدا ئادەتتە پەرق بولمىغان . غەيرىي تەبىئىي شەكىلدىكى ھەرقانداق نەرسە روھ ۋە ئۇنىڭ ماكانى سۈپىتىدە ، شۇنداقلا ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ تىمسالى سۈپىتىدە قارالغان . شامان دىنىدا قۇش ۋە ھايۋانلارنىڭ قىياپىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن مېتال بۇيۇملار شامانلارغا ياردەم بەرگۈچى روھلارنىڭ تىمسالى ، ھەتتا روھنىڭ ئۆزى دەپ قارالغان . ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ، دىنىي سىستېمىلارنىڭ مۇرەككەپلىشىشى جەريانىدا دىنىي تىمساللارمۇ تەكاملۇللىشىپ بارغان . دىنىي تىمساللار ناھايىتى كۆپ بولۇپ ، تۆۋەندىكىلەر ئۇنىڭدىن كەلتۈرۈلگەن بىرنەچچە مىسال : خرىستىئان دىنىدا قوزىچاق (ئاگنېس) — ئىيسانىڭ ، كەپتەر — مۇقەددەس روھنىڭ تىمسالى ؛ بۇددا دىنىدا ئۈچ گۆھەر — مۇقەددەس ئۈچلۈك (بۇددا ، تەلىمات ، جامائە) نىڭ تىمسالى ؛ لاما دىنىدا « ھايات چەمبىرىكى » ئىكوناسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تەسۋىرلەنگەن خوراز — شەھۋانمىلىقنىڭ ، يىلان — ياۋۇزلۇقنىڭ ، چوشقا — جاھىللىقنىڭ تىمسالى . دىنىي سەنئەت (مىمارچىلىق ، مۇزىكا) دىنىي تىمساللارنىڭ كۆپلۈكى بىلەن ئالاھىدە ئايرىلىپ تۇرىدۇ . ھەر خىل دىنلاردىكى مۇقەددەس يېزىقلاردىمۇ تىمساللار كۆپ ئۇچرايدۇ . ئايرىم تىمساللار كونكرېت بىر دىننىڭ بايرىقىغا ئايلىنىپ قالغان . مەسىلەن ، كرست — خرىستىئان دىنىنىڭ تىمسالى ، ھىلال ئاي — ئىسلام دىنىنىڭ تىمسالى ، ئالتە شوئار —

مەئان (1590 ~ 1633) ۋە بەشەر II شەھاب (1788 — ياكى 1780 ~ 1840) دەۋرلىرىدە ناھايىتى كۈچەيگەن .

دوزاخ [ئە .] جەھەننەم . ئىسلام تەلىماتىغا كۆرە ، دىن تەلەپلىرىنى بېجىرمىگەن ، گۇناھكارلارنىڭ ئاخىرەتتە جازالىنىدىغان جايى . دىنىي رىئايەتلەردە ، دوزاخ دەشەتلىك چوڭقۇرلۇق ئىچىدە بولۇپ ، ئىچىدە دائىما كۈچلۈك ئوت يېنىپ تۇرىدۇ ، دوزاخقا مەھكۇم قىلىنغان بەندىلەر شۇ ئوتقا تاشلىنىدۇ ، ئۇلار قايناقسۇ ئىچىدۇ ، ئۇ يەردە ئۆسىدۇ . خان زەققۇم دەرىخىنىڭ مېۋىسى (شەيتاننىڭ باشلىرى) بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ ، چەكسىز ئازاب - ئوقۇبەت چېكىدۇ ، دېيىلىدۇ . ئۇنىڭدا يەنە دوزاختىن جەننەتكە ئۆتىدىغان تىغدەك ئىنچىكە سرات كۆۋرۈكى بار بولۇپ ، ئاخىرەت كۈنى ئادەملەر ئۇنىڭدىن ئۆتىدۇ ، ئاللاغا ئىنائەت قىلىمۇ . خائىلار جەھەننەمگە غۇلاپ چۈشىدۇ ، دەپ بايان قىلىنىدۇ . دوزاخ ۋە جەننەت ئىسلام ، خرىستىئان ۋە يەھۇدىي دىنلىرىدىكى ئاساسلىق چۈشەنچىدۇر .

دۇئا [ئە .] (ئىلتىجا) ئاللادىن ئۆزى ياكى باشقىلار ئۈچۈن تىلەك تىلەش ، قۇرئاننىڭ سۈرە ۋە ئايەتلىرىنى ئوقۇپ خۇداغا ئىلتىجا قىلىش .

دېۋ [ئە .] — ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا دېۋ . قەدىمكى ئىران مىفولوگىيىسىدىكى بەھەيۋەت زىيانداش مەخلۇق . لېكىن ئۇلار بەزى سېھىرگەرلەرگە ، ئەۋلىيالارغا ، ئاقكۆڭۈل ئادەملەرگە بويسۇنغاندا ، ياخشى ۋە پايدىلىق ئىشلارنىمۇ قىلىدۇ ، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ . دېۋ ھەققىدىكى تەسەۋۋۇر زەردوشتىيلىقتىن ئىسلامغا ئۆتكەن ، ئۇلار ياۋۇز روھلار دەپ قارىلىپ ، تۈرلۈك قىياپەتلەردە (مەسىلەن ، يەتتە باشلىق ، بىر كۆزلۈك ،

قىسمەن سۈرىيە ۋە ئىسرائىلىيەدە ياشايدۇ . دروزلارنىڭ قاراشلىرى ئىسمائىلىيلارنىڭ قاراشلىرىغا يېقىنلىشىدۇ . دروزلارنىڭ پەيدا بولۇشى IX - X ئەسىرلەردە فاتىمىيلار سۇلالىسىدىن بولغان خەلىپە ھاكىمنىڭ نامى بىلەن باغلىق . ھاكىم سىرلىق رەۋىشتە ۋاپات بولغاچقا ، لىۋان ۋە ئانتىلىۋان تاغلىرىدا ياشايدىغان خەلقلەر ئۇنىڭغا خۇدا دەپ ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان . دروزلارنىڭ نامى خەلىپە ھاكىمنىڭ دەرازىي ئىسمىلىك تەرغىباتچىسىنىڭ نامىدىن ئېلىنغان . دروزلار ئەقىدىسىگە كۆرە ، خۇدا ئادەم قىياپىتىگە كىرىپ ، ئىنسانلارنىڭ ئارىسىدا پەيدا بولۇشى مۇمكىن (شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ھاكىمنىڭ تىرىلىپ قايتىپ كېلىشىگە ئىشىنىدۇ) ئىكەن . دروزلار قۇرئان مەزمۇنىنى مەجازىي چۈشەندۈرىدۇ ، جاننىڭ كۆچۈپ يۈرۈشى توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلار تۈپەيلى ، ئۇلار ئۆلۈمگە ئانچە قايغۇرۇپ كەتمەيدۇ ؛ ئىسلام دىنىي مۇراسىملىرىنى بېجىرىشنى شەرت دەپ ھېسابلىمايدۇ ؛ دىنىي بايراملاردىن پەقەت قۇربان ھېيتىنى ۋە شەئەلەردە ماتەم مۇراسىمى ھېسابلىنىدىغان ئا- شۇرائى خاتىرىلەيدۇ . دروزلار مەزھىپى سۈننىيەلەر تەرىپىدىن چەكلەنگەنلىكى ئۈچۈن ، شەئەلەرگە خاس بولغان تەقەببۇس پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىدۇ . بارلىق ئىسمائىلىيلارغا ئوخشاش دروزلارمۇ شەرىئەتنى ئېتىراپ قىلمايدۇ . دروزلار ئىككى قىسىمغا يەنى « ئامىي » (خەۋەرىسىز) ۋە « ئۆككالى » (بىلىمدارلار ، خەۋەردارلار) غا بۆلۈنىدۇ . دروزلاردا مەسى- چىتىكە بېرىپ ناماز ئوقۇش ئادىتى يوق ، ئۇلارنىڭ ئىبادەتخانىلىرى « خەلۋا » دەپ ئاتىلىدۇ ، بۇ يەرگە پەيشەمبە كۈنى لىرى پەقەت « ئۆككالى » لار يىغىلىدۇ . ئوتتۇرا ئەسىردىن باشلاپ دروزلار ئۆزلىرىنىڭ مىراس - مۈلۈكلىرىگە ۋە ھۆكۈمران ئەمىرلەر سۇلالىسىگە ئىگە بولغان . لىۋاندا دروز ئەمىرلىرى ھاكىمىيىتى ، بولۇپمۇ پەخرىدىن II

ئۈچۈن ، دىندارلار ئۇنىڭدىن كەڭ تۈردە پايدىلانغان .

دەم سالدۇرۇش ئىسلامدا كېيىنكى ۋاقىتلاردا

پەيدا بولغان ، كېسەللەرنى داخان ، ئازايىمخان ، ئىشان ، باخشى قاتارلىقلارغا « ئوقۇتۇش » شەكلىدە ئىپادىلەنگەن ئادەت . دەم سېلىشنى كەسىپ قىلغان كىشىلەر قۇرئان ئايەتلىرىنى ئوقۇپ دۇئا قىلىش ، تۇمار پۈتۈپ بېرىش ، ئېغىزغا سۈيلەش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئۇسۇللاردىن پايدىلانغان .

دەھە [پ .] (ئون كۈنلۈك) خانىقالاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان

ئون كۈنلۈك تائەت - ئىبادەت . دەھەنىڭ ئەڭ چوڭى رامزان ئېيىدا ئۆتۈلۈپ كۈزۈلىدۇ . مۆرىدارلار ئىشان ھوزۇرىغا كېلىپ دەھە ۋەزىپىلىرىنى بېجىرىدۇ ، ئىشاننىڭ پەند - نەسىھەتلىرىنى تىڭشاپ ، ئۇنىڭدىن يەنە « ۋىرد » (ۋەزىپە) ئېلىپ تارقايدۇ . دەھە ۋاقتىدا خانىقا ئىچىدە ماتادىن پاشىلىققا ئوخشاش ئايرىم بۆلۈمچىلەر ياسىلىدۇ ، دەھەگە ئولتۇرغانلار ئۇنىڭ ئىچىگە كىرىپ ، روزا تۇتىدۇ ھەم كەچكىچە تائەت - ئىبادەت قىلىپ ئولتۇرىدۇ .

دەھرىي [ئە .] (خۇداسىز) ئاللانىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېيتىپ

تىراپ قىلمايدىغان ، دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان شەخس . ئىسلام تارىخىدا دەھرىي دەپ قارالغان كۆپلىگەن شائىرلار ، ئالىملار ، مۇتەپەككۇرلەر شەپقەتسىز جازالانغان (مەسىلەن ، مەنسۇر ئەل - ھەللاج قاتارلىقلار) . دەھرىيلىك ھازىرمۇ مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدە ئېغىر جىنايەت ھېسابلىنىدۇ .

دروزلار ئۆز تەلىماتىغا ئاساسەن ئىسمائىلىيلاردىن ئاجرىلىپ

چىققان مەزھەپ ۋە ئۇنىڭغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلق . ئاساسەن لىۋاندا ،

قوشۇنى بىلەن يەر يۈزىنىڭ ھەممە يېرىدە (مەككە ۋە مەدىنىدىن باشقا) 40 كۈنلۈك (ياكى 40 يىللىق) ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىدىكەن . ئاقىۋەتتە ئىسا پەيغەمبەر ۋە مەھدىيلەر دەججالىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىدىكەن .

دەرۋىش [پ . ت .] (گاداي ، قاشاق ، پەقەر) ئىسلامدا

تەسەۋۋۇپ يولىغا كىرىپ ، ئەمگەك قىلماي ، گادايلىق ، تەركىدۇنيالىق ، خەير - ئىمسان بىلەن ھايات كۆچۈرىدىغان شەخس . دەرۋىشلەر سۇفىلىق تەرىقەتلىرىگە مەنسۇپ بولۇپ ، ئۇلار تەركىدۇنيالىق ، سەرسانلىقتا يۈرۈپ ، خۇراپاتلىق ۋە مۇتەئەسسىپلىكنى تارقاتقان ، ئۇلار كۆپىنچە نىكاھلىق بولۇشتىن ۋاز كېچىپ ، زاھىتلىقتا ياشىغان . ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ دەسلەپىدە سۇفىلارنىڭ ئىككى خىلى بولغان : بىرى جاھان كېزىپ گادايلىق قىلغۇچى ، جامائەت تەرتىپىنى بۇرغۇچى دەرۋىشلەر بولسا ، يەنە بىر خىلى سۇفى ئۆلىمالار ئىدى . سۇفى ئۆلىمالار ئىچىدە ئىجتىمائىي ئادالەتسىزلىكنى ، دىندارلارنىڭ ئىككى يۈزلىمىچىلىكىنى تەنقىد قىلغان پەيلاسوپلار ، شائىرلار بولۇپ ، بۇلارنى رەسمىي دىندارلار بىدئەتچىلىكتە ئەيىبلىگەن . جاھان كېزىپ ، گادايلىق قىلغۇچى دەرۋىشلەر ئوتتۇرا ئاسىيادا قەلەندەرلەر دەپ ئاتالغان . بىرەر تەرىقەتكە مەنسۇپ بولمىغان دەرۋىشلەرمۇ كۆپ ھاللاردا شۇ نام بىلەن ئاتالغان .

« دەلائىلۇل — خەيرات » مۇسۇلمانلار ئارىسىدا كەڭ

تارقالغان دىنىي كىتاب . x v ئەسىردە يېزىلغان بولۇپ ، مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئەۋلىيالارنىڭ ھاياتىدىن ئېلىنغان نەقىل ، رىۋايەت ۋە مەدھىيلەردىن ئىبارەت . دەلائىلۇل — خەيرات يەتتە قىسىمغا بۆلۈنگەن ، ھەر بىر قىسمى ھەپتىنىڭ مەلۇم كۈنى ئوقۇشقا مۆلچەرلەنگەن . ئۇنىڭدا مۇسۇلمانلارنىڭ كۈندىلىك ئىبادىتىگە قويۇلغان تەلەپلەر يېزىلغانلىقى

ئۆلگەن ئادەمنىڭ جەستىنى كۆمۈش (يەرلىكىدە قويۇش) بىلەن مۇلا-
سىۋەتلىك بولغان مۇراسىم . دىنىي تەسەۋۋۇرلاردا ئىنسان ھايات چېغىدا
قانداق ياشىغان بولسا ، ئۆلگەندىن كېيىنمۇ شۇنداق ياشايدۇ ، ئۇنىڭ
روھى تىرىكلەر ئارىسىدا قالىدۇ ياكى ئۇ دۇنياغا كېتىدۇ ، ئىككىلا ھالدا
بۇرۇن تىرىك قەبىلىداشلارنىڭ ئىشلىرىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ ؛ بۇ دۇنيا
بىلەن ئۇ دۇنيا ئوتتۇرىسىدا ئۆتكىلى بولمايدىغان چېگرا يوق ، ھەر بىر
مەرھۇمنىڭ روھى ئۇرۇق (قەبىلە) دىكى يېڭى تۇغۇلغان بىرەر پەرزەنتكە
كۆچۈپ ، دۇنياغا يېڭىدىن كېلىشى مۇمكىن ، دەپ قارىلىدۇ . دەپنە مۇرا-
سىمىدا مۇردىنى يۇيۇش ، كېپەنلەش ، يەرلىكىدە قويۇش ئالدىدىن
مەسچىت ياكى ئۆيىدە مەرھۇمنىڭ نامىزىنى چۈشۈرۈش ، يەرلىكتە قويغاندا
ئۇنىڭ قائىدىلىرىگە ئەمەل قىلىش ، كۆمۈپ بولغاندىن كېيىن قۇرئان
ئوقۇش ؛ مەرھۇمنىڭ خاتىرىسىگە ئاتاپ ئۈچ ، يەتتە ، 20 ، 40 كۈنلۈكلى-
رىنى ئۆتكۈزۈش (نەزىر - چىراغ قىلىش) ، يىل توشقاندا خاتىرىلەش ،
ھېيت - ئايەملەردە ياغ يۇرتىنى قاتارلىق قائىدىلەر بېجىرىلىدۇ . دەپنە
مۇراسىم قائىدىلىرىنىڭ ھەممىسىدە قۇرئان ئوقۇپ دۇئا قىلىنىدۇ ، ئاللا
ئۇلۇغلىنىدۇ ، ئاللادىن مەرھۇمنىڭ گۇناھلىرىنى كېچىرىش ئىلتىجا قىلى-
نىدۇ .

دەججال [ئە .] (ئالدامچى ، ھىلىگەر) ئىسلام دىنىدا

قىيامەت ئالدىدىن پەيدا بولىدىغان ۋە كىشىلەرنى « خۇدا كۆرسەتكەن
توغرا يول » دىن ئازدۇرىدىغان مەخلۇق . ئەيسانىلەردە ئېيتىلىشىچە ،
دەججال ھىندى ئوكيان ئاراللىرىنىڭ بىرىدە ئېلىس (شەيتان) بىلەن
بىللە تاغقا كىشەنلەپ قويۇلغان بولۇپ ، ئۇلارنى جىنلار كۆزىتىپ
تۇرىدىكەن . ئاخىرەت كۈنى ھارپىسىدا يەنجۇج ۋە مەئجۇجلەر ئۆزلىرىنى
توسۇپ تۇرغان تاغنى تېشىپ ئۆتكەندە ، دەججالمۇ كىشەندىن قۇتۇلۇپ ،

خان شەخس ، دىن ۋە شەرىئەت پېشىۋاسى .

داموللا ← داملا ، موللا

داۋۇد پەيغەمبەر . سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاتىسى ، 30

ياشتا بەنى ئىسرائىل قەۋمىگە پادىشاھ بولغان ، خەلق ئارىسىدا ئادالەت بىلەن ئىش ئېلىپ بېرىش بىلەن بىللە ، تەۋراتنىڭ ئەھكامىنى ئەمەلىيلەشتۈرگەن . 40 يېشىدا پەيغەمبەر بولغان ، ئاللا ئۇنىڭغا تۆت سالاۋى كىتابتىن بىرى بولغان « زەبۇر » نى نازىل قىلغان . ئاللا داۋۇد ئەلەيھىسسالامغا تۆمۈر تاۋلاشنى بىلدۈرگەن بولۇپ ، ئۇ تۆمۈر سوقۇپ چەڭ كىيىملىرىنى ياسىغان . رىۋايەتلەرگە قارىغاندا ، داۋۇت ئەلەيھىسسالام 100 يىل ياشىغان .

دائىمىي [ئە .] (دەۋەت قىلغۇچى ، تەرغىباتچى) ئومۇمىي

مەزمۇندا ئىسلام دىنىنى تەرغىپ قىلغۇچى ، تەشۋىقاتچى . ئىسمائىلىيلار مەزھىپىدە دائىمىي دىنىي لاۋازىمگە خاس بولغان ئۇنۋان ؛ فاتىمىي ئىسمائىلىيلاردا دائىمىي ئىمام ، سامىت ، ئاتىق ۋە ھۈججەتتىن كېيىن تۇردىدىغان بەشىنچى ئورۇندىكى دىنىي ئۇنۋان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ يەرلىك تەشكىلاتىغا رەھبەرلىك قىلغان ؛ ئىسمائىلىيلەر (ھەشاشىيلەر) مەزھىپىدە بولسا ئىمام ، ئەد - دۇئات ئەل - كەبىرىيەنى چوڭلاردىن كېيىن تۇرىدىغان تۆتىنچى ئورۇندىكى دىنىي ئۇنۋان ۋە لاۋازىم بولۇش بىلەن بىللە ، مەزھەپنىڭ مەخپىي تەلىماتىدىن خەۋەردار بولغۇچى ھەمدە ئۇنى تەرغىپ قىلغۇچى ھېسابلىنغان ، مەزھەپ يېتەكچىلىرىنىڭ يۇقىرى قاتلىمىغا مەنسۇپ بولغان . دائىمىي ئۇنۋانى ئىسمائىلىيلار رەھبەرلىرىنىڭ ئارىسىدا ھازىرمۇ مەۋجۇت .

دەپنە مۇراسىمى دىنىي ئېتىقاد شەكىللىرىدىن بىرى ،

يولۇققان ئادەم بەختلىك بولىدۇ ، ئاللاغا سىغىنغان ئادەم خىزىرغا يولۇ-
قىدۇ ، دەيدىغان ئېتىقاد بار .

د

داخان دۇئا ئوقۇپ دەم سالىدىغان روھانىي . نامى چىققان ،
تەجرىبىلىك ، مەرتىۋىلىك داخانلار ئازايىمخان دەپ ئاتالغان . داخانلار
ئىستىقۇ - سوۋۇتقۇ قىلىش ۋە سېھىرگەرلىك بىلەن شۇغۇللانغان ، ئۇلار
مەنتىقسىز سۆز ھەم ئاجايىپ - غارايىپ ئىش - ھەرىكەتلەرنى
قىلىپ « جىن - ئالۋاستىلارنى ھەيدەپ ، شىپالىق بېرىپ ، بەختسىزلىكتىن
قۇتۇلدۇرۇپ ، مۈشكۈل ئىشلارنى ئاسانلاشتۇرۇپ » ساددا كىشىلەرنى ئى-
شەندۈرۈپ كەلگەن . داخانلىق ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ سارقىندىسى
سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە ، پەننىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ، ھازىر
داخانلارغا ئىشىنىشمۇ تۈگەپ بارماقتا .

دارۇلبەقا [ئە .] (ئەبەدىي ماكان) ئىسلام دىنىدا « ئۇ
دۇنيا » ھەققىدىكى چۈشەنچە . ئىسلام دىنى ھەقىقىي ، باقى ، ئەبەدىي ،
بەختىيار ھايات « ئۇ دۇنيا » دىلا بولىدۇ ، شۇنىڭ ئۈچۈن ، پەقەت « ئۇ
دۇنيا » نى ئويلاش ، ئاللا يولىدا تائەت - ئىبادەت قىلىش كېرەك ، دەپ
تەلىم بېرىدۇ . دارۇلبەقا ئىسلام ئەنئەنىسىدە يەردىكى ھايات (بۇ دۇنيا)
چۈشەنچىسىنى بېرىدىغان دارۇلفەناغا قارىمۇ قارشى ئېيتىلغان .

دارۇلفەنا [ئە .] (ئۆتكۈنچى ماكان) ئىسلام دىنىدا ئىن-
سانلار ياشاۋاتقان دۇنيا (بۇ دۇنيا) « فانىي » (ئۆتكۈنچى) ، « بەش
كۈنلۈك » ، « بىۋاپا » دەپ تەرغىپ قىلىنىدىغان چۈشەنچە .

دامالا دىنىي مەكتەپ ۋە مەدرىسەلەردە تالىپلارنى ئوقۇتىدۇ

ئاۋۋال مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئىختىيارىغا ، كېيىن خەلىپىلەرنىڭ خەزىنىسى (بەيتۇل مال) گە ئاجرىتىلغان . قالغان قىسمى لەشكەر باشلىقلىرىغا ۋە لەشكەرلەرگە تەقسىم قىلىنغان . بۇ قائىدە ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدەلا (قۇرئان ئايەتلىرى ، 8 - سۇرە 42 - ئايەت) تېلان قىلىنغان ، ھەم شۇ ئاساستا يولغا قويۇلغان ، ئوتتۇرا ئەسىردە بارلىق مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدە قوللىنىلغان .

خىراج [ئە] (سېلىق) ئرتتۇرا ئەسىردە يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىدە مۆلەت ئىگىدارچىلىقىدىكى يەرلەردىن يىغىلىدىغان سېلىق . خىراج VIII ئەسىردە ئرتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن يولغا قويۇلغان ، شەرىئەتتە قانۇنلاشتۇرۇلغان .

خىرقە [ئە .] (ياماق ، قۇراق) سۇفىلارنىڭ سىرتقى كىيىمى . سۇفىلىقتا ، خىرقە ئادەتتە پىردىن شاگىرتقا قالىدۇ ، ئۇ ئۇزۇن ۋاقىت كىيىلگەچكە كونىراپ ، ياماق چۈشۈپ كېتىدۇ .

خىزىر قۇرئاندا « ئاللاننىڭ قۇلى » نامى بىلەن تىلغا ئېلىنمىسىمۇ . قۇرئاندا بايان قىلىنىشىچە (18 - سۇرە 59 ~ 81 ئايەتلىرى) مۇسا پەيغەمبەر ئۆز خادىمى بىلەن « ئىككى دېڭىز قوشۇلىدىغان » جايغا كېتىپ ۋېتىپ ، ھەممە سىرلاردىن ۋاقىپ بولغان خىزىر ئەلەيھىسسالام بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ . مۇسا ئۇنىڭغا بىللە ھەمراھ بولۇشنى ۋە ئۆزىگە مەلۇم بولغان « سىر » لىرىنى ئېيتىپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ . لېكىن ، ئۇ مۇسانى سەۋر - تاقەتلىك بولۇش توغرىسىدا ئاگاھلاندۇرىدۇ . مۇسا خىزىرنىڭ قىلىغان ئىشلىرىنى كۆرۈپ ئۇنى ئەيىبلەيدۇ . خىزىر سۆزلەپ بەرگەندىن كېيىن مۇسا ئاندىن ئەھۋالنى چۈشىنىپ يېتىدۇ . مۇسۇل - مانلاردا ، خىزىر ئىنسانلارنىڭ مۇشكۈلىنى ئاسان قىلىدۇ ، خىزىرگە

خۇتبە [ئە.] (تەرغىبات، نۇتق) خاتىپ (مەسچىت ئىمامى)

نىڭ جۈمە ۋە ھېيت نامىزى ئوقۇلۇش ئالدىدىن سۆزلىدىغان ۋەز، دىنىي پەندە - نەسىھەتلىرى.

خۇررەمىيەلەر ئابباسىيلار دەۋرىدە، خەلىپىلىككە ۋە ئىسلام

دىنىنىڭ تارقىلىشىغا قارشى ھەرىكەتكە قاتناشقۇچىلار. ئۇلار مەزەكىيە ئېتىقادىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئەبۇمۇسلىم باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭغا قاتناشقان. خۇررەمىيەلەر دەسلەپتە ئەبۇمۇسلىمنىڭ ھالاك بولغانلىقىنى ئىنكار قىلىپ، ئۇ يەنە قايتىپ كېلىپ ئادالەت ئورنىتىدۇ، دەپ تەرغىپ قىلغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا خۇررەمىيە مۇستەقىل بىر تەلىمات سۈپىتىدە شەكىللەنگەن. خۇررەمىيلارنىڭ ئېتىقادى ئىنسانلار مىللىتى ۋە دىنىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆزئارا باراۋەر، ئۇلار تەركىدۇنيالىق بىلەن ھايات كەچۈرۈشى كېرەك، دېگەنگە ئوخشاش قاراشلارنى ئاساس قىلغان. بۇ تەلىمات ئەزەربەيجان، خوراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قىسمىن جايلىرىغا تارقالغان. خۇررەمىيلارنىڭ ھەرىكىتى بىر قانچە ئېقىمغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئۇلارغا نىشاپۇرلۇق سۇنباد، ئوتتۇرا ئاسىيالىق مۇقەننە ۋە ئەزەربەيجانلىق بابەككە ئوخشاش شەخسلەر باشچىلىق قىلغان. بۇ ھەرىكەتلەردە يەر ئىگىدارلىرىنىڭ مۈلۈكچىلىك ھوقۇقىنى بىكار قىلىش، يەرنى دېھقانلارغا بېرىش قاتارلىق شوئارلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان. خۇررەمىيلار ھەرىكىتى ئاساسەن دېھقانلار ۋە كەمبەغەل ھۈنەرۋەنلەرنىڭ دېموكراتىك ھەرىكىتى بولۇپ، بۇ ھەرىكەت ئەرب ئىستىلاچىلىرى ۋە يەرلىك ھاكىملار تەرىپىدىن قاتلىق باستۇرۇلغان.

خۇمىس [ئە.] (بەشتىن بىر) ئىسلام ئەنگەنىسىدە مۇ.

سۇلمان قوشۇنلىرى قولغا چۈشۈرگەن غەنىمەتلەرنىڭ بەشتىن بىرى. ئۇ

ئىمپىرىيىسىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قىسىملىرىدىكى ئۆزىگە خاس تارىخىي تەرەققىيات خرىستىئان دىنى چېركاۋىنىڭ : كاتولىسىزم (ئىمپىرىيىنىڭ غەربىي قىسمى) ۋە پراۋوسلاۋىيە (شەرقىي قىسمى) دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈشىگە سەۋەب بولغان . خرىستىئان دىنىنىڭ كاتولىسىزم ۋە پراۋوسلاۋىيىگە بۆلۈنۈشى 1054 - يىلى رەسمىي ئېتىراپ قىلىنغان بولسىمۇ ، بىراق ئۇنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى X III ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاماملانغان .

خوجە [پ .] (خوجايىن ، ساھىب) — ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا خوجا . مۇسۇلمان دۆلەتلەردە كەڭ تارقالغان ئىمتىيازلىق تەبىقە . خوجىلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار مەۋجۇت بولۇپ ، بەزى مەلۇماتلاردا خوجىلار دەسلەپكى تۆت خەلىپە (چاھار پىيالار) ئەبۇبەكر ، ئۆمەر ، ئوسمان ۋە ئەلىدىن (ئەلنىڭ پاتىمەدىن باشقا خوتۇنلىرىدىن) تارقالغان ئەۋلادلار دېيىلسە ، يەنە باشقا مەنبەلەردە ئە . رەبىلەرنىڭ ئىستىلاچلىق يۈرۈشلىرىگە باشچىلىق قىلغان سەككىزىلەرنىڭ ئەۋلادلىرى دېيىلىدۇ . خوجىلار ئىسلامدا ئاقسۆڭەك تەبەقىسى سۈپىتىدە سەيىدلەردىن كېيىن تۇرۇپ ، مەلۇم ئىمتىيازغا ئىگە بولغان . بەزى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە ھازىرمۇ ئۇلارنىڭ ئىمتىيازى ساقلىنىپ كەلمەكتە .

خۇبەل قەدىمىي ئەرەب مېفولوگىيىسىدە مەككىدىكى قۇ .

رەيش قەبىلىسىنىڭ خۇداسى . رىۋايەتلەردە ئەۋلاد — ئەجدادلارنىڭ ، ئاي ياكى ئاسماننىڭ خۇداسى ، قەبىلىنىڭ ھامىسى ھېسابلانغان . خۇبەل كەڭ بەننىڭ باش خۇداسى ، دەپ ئېتىراپ قىلىنغان . ئۇ ئوڭ قولى ئالتۇندىن ، قالغان ئەزالىرى تاشتىن قىلىنغان ئادەم قىياپىتىدىكى ھەيكەل بولۇپ ، ئىسلام دىنى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن ئاللا بىلەن تەڭلەشتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن ، ئىسلام ئەنئەنىسىدە ئۇنىڭ نامى تامامەن يوقالغان .

ھەرنى قوغدايدۇ . ئۈچ ھەپتە داۋام قىلغان قامالدىن كېيىن ، ئەبۇ سۇفياننىڭ ئادەملىرى مەدىنەنى ئالالماي چېكىنىدۇ . مۇسۇلمانلار غالىپ كېلىدۇ . بۇ جەڭ ئىسلام تارىخىدا خەندەك جېڭى دەپ ئاتىلىدۇ .

خرىستىئان دىنى دۇنيادا كەڭ تارقالغان دىنلاردىن

بىرى . ياۋروپا ، ئامېرىكا قىتئەسى دۆلەتلىرىدە ، ئاۋسترالىيىدە شۇنىڭدەك ئافرىقا ، يېقىن شەرق ۋە يىراق شەرقنىڭ بىرمۇنچە رايونلىرىدا كەڭ تارقالغان . خرىستىئان دىنى چېركاۋلىرىنىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا ، دۇنيادا بىر مىلياردتىن ئارتۇق كىشى خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ . خرىستىئان دىنىنىڭ ئاساسىي غايىسى ئىسۇس خرىستوس (ئىسمەسىم) ھەققىدىكى ئەپسانىلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك . ئۇنىڭ ئەقىدىلىرى ، ئېتىقاد - تەلەپلىرى ، ھوقۇق ۋە ئەخلاق ئۆلچەملىرى ، تەفسىلىرى ، بېبىيا ۋە باشقا « مۇقەددەس كىتاب » لارنى ئاساس قىلىدۇ . خرىستىئان دىنى I ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقى قىسمىدا ياشايدىغان يەھۇدىيلار ئارىسىدا پەيدا بولغان . رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي كىرىزىسنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ خرىستىئان جامائەلىرىنىڭ ئىجتىمائىي تەركىبى ئۆزگەرگەن : روھانىيلار (كلىر) ۋە ئاددىي جامائە ئەزالىرى (مريان) غا بۆلۈنگەن . ئايرىم - جا - مائەلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ئېپسكوپ باشچىلىقىدىكى چېركاۋ تەركىبىنى بارلىققا كەلتۈرگەن . چېركاۋ زور باي -لىق توپلاپ ، بىر خىل سىياسىي كۈچكە ئايلانغان . دەسلەپ خرىستىئانلارنى تەقىپ ئاستىغا ئالغان رىم ئىمپېراتورلىرى كېيىن خرىستىئانلار تەرەپدارلىرى بولغان . IV ئەسىرگە كەلگەندە خرىستىئان دىنى رىم ئىمپېرىيىسىدە مەۋجۇت بولغان ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ئۇنىڭ تەرتىپلىرىنى ھىمايە قىلىدىغان دۆلەت دىنىغا ئايلانغان . فېئودالىزم دەۋرىدە رىم

دۆلەت ياشقۇرغۇچى نائىبلىرى خەلىپە دېيىلگەن . پادىشاھنىڭ بىرىنچى ۋەزىرى — سەفەۋىيە تەرىقىتىنىڭ رەھبىرى «خەلىپىلەر خەلىپەسى» («خەلىپە ئۇل — خۇلەفا») دەپ ئاتالغان . ئايرىم دەرۋىشلىك تەرىقىتىلىرىدە شەيخنىڭ جايلاردىكى ۋەكىلى ۋە تەرىقىت ئاساسچىسىنىڭ داۋاملاشتۇرغۇچىسى ، شۇنىڭدەك سۇداندىكى مەھدىيلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى — مۇھەممەد ئەھمەدنىڭ ئورۇنباسارىمۇ خەلىپە دەپ نام ئالغان . ئۇنىڭدىن باشقا ۱۷ ئەسىردە مىسىردا سېلىق يىغۇۋالغۇچى ئەمەلدارلار ، مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ جايلاردىكى ۋەكىللىرى ، ماراكەشتە شەھەر باشلىقىنىڭ ياردەمچىسى «خەلىپە» نامىنى ئىشلەتكەن .

خەلىپىلىك (۱) ئىسلامنىڭ سۈننىي مەزھىپىگە خاس بولغان

ھاكىمىيەتنى ئىدارە قىلىش تەرتىپى . بۇنىڭدا جامائەنىڭ مۈلكى ۋە دىنىي ئىشلىرىغا خەلىپە باشچىلىق قىلىدۇ . خەلىپىنىڭ خاراكتېرى ، ئۇنىڭ ئەمەلىيەتتە قانداق بولۇشى كېرەكلىكى ھەققىدىكى مەسىلىلەر ئىسلامنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە كەسكىن سىياسىي كۈرەشلەرگە سەۋەب بولۇپ ، شۇ تۈپەيلىدىن سۈننىي ، شىئە ۋە خاۋارىجىغا ئوخشاش ئاساسىي مەزھەپلەر مەيدانغا كەلگەن . (2) خەلىپە باشقۇرىدىغان دۆلەتنىڭ نامى . ئادەتتە ، خەلىپىلىك (ياكى ئەرەب خەلىپىلىكى) ئاتالغۇسى ۱۷ ئەسىردە ئەرەب ئىستىلاسى تۈپەيلى مەيدانغا كەلگەن ھەمدە يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرققە X III ئەسىردىكى موڭغۇللار ئىستىلاسىغا قەدەر ، ئىسپانىيىدە X V ئەسىرگە قەدەر مەۋجۇت بولغان مۇسۇلمان دۆلەتلىرى خەلىپىلىك دەپ ئاتالغان .

خەندەك جېڭى 627 - يىلى مەككىلىكلەرنىڭ باشلىقى ئەبۇ

سۇفيان ئون مىڭغا يېقىن لەشكەر بىلەن كېلىپ مەدىنەنى قامال قىلىدۇ . مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ قوشۇنى مەدىنە ئەتراپىغا خەندەك قېزىپ شە-

كىشىلەر ئېتىقادىدا چوڭقۇر ئورۇن ئىگىلىگەن .

خەلىپە مۇھەممەد (تەخمىنەن 555 ياكى 556 - 626 ياكى 621)

مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ بىرىنچى خوتۇنى ، خەدىجە نامايىتى باي ئايال بولۇپ ، مۇھەممەد پەيغەمبەر ئازۇر ئال خەدىجەنىڭ سوتىدا ئىشلىرىنى باشقۇرغان ، كېيىن ئۆزىگە ئۆيلەنسە ، ئۆزىنىڭ ھەيئىتى بىلەن سۈننىيەتلىك قىلىغان . خەدىجە مۇھەممەد پەيغەمبەردىن تۆت قىز ، ئىككى ئوغۇل كۆرگەن . پەقەت كىچىك قىزى پائىمەنىنىلار ئەۋلات قالغان . ئىسلام ئەنئەنىسىدە خەدىجە مۇھەممەد پەيغەمبەر قەلبىغا بىرىنچى بولۇپ ئەلەينگەن ۋە مۇسۇلمان بولغان دەپ كۆرسىتىلىدۇ . خەدىجەنىڭ بۇرۇنقى ئېرىدىن بولغان ئىككى ئوغۇل ، بىر قىزى بار بولۇپ ، دىنىي مەنبەلەردە ئۇلار ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات يوق .

خەلىپە [ئە .] (ئورۇنباشار ، نائىب) - ھازىرقى ئۇيغۇر

تىلىدا خەلىپە . مۇسۇلمان جامائەسى ۋە مۇسۇلمان تېئوكراتىك دۆلىتى (ئەرەب خەلىپىلىكى) نىڭ دىنىي ھەم مۈلكى باشلىقى . خەلىپە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئورۇنباشارى ھېسابلانغان ، مۇھەممەد پەيغەمبەردىن كېيىنكى تۆت خەلىپە (ئەبۇ بەكر ، ئۆمەر ، ئوسمان ، ئەلى) «خەلىفائى راشىدىن» (توغرا يولدا ماڭغان خەلىپىلەر) نامى بىلەن مەشھۇر . ئۈمەيىيلەر ، ئابباسىيلار ، فائىمىيلار سۇلالىسىدىن بولغان ھۆكۈمرانلار خەلىپە نامى بىلەن ئاتالغان . III X ئەسىردىن كېيىن ئايرىم مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىنىڭ ھۆكۈمدارلىرى ئۆزلىرىنى دىنىي باشلىق دەپ ئېلان قىلىپ خەلىپە نامىنى ئىشلەتكەن (مەسىلەن ، تۈركىيە سۇلتانلىرى 1925 - يىلغىچە ئۆزىنى خەلىپە دەپ ئاتايدىكەن) ، خاراڭلارنىڭ رەھبەرلىرىمۇ خەلىپە نامىغا ئىگە بولغان . ئىراندا سەفەۋىيلەر دەۋرىدىكى قىزىلباشلار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئايرىم مەشھۇر ۋەكىللىرى - شەيخنىڭ

قۇل ياكى نېگىر بولسۇمۇ) خەلىپە بولۇپ سايلىنىشى؛ ئەگەر خەلىپە جا-
مائە مەنپەئەتتىن ھىمايە قىلمىسا، ۋەزىپىسىدىن بوشىتىلىشى ھەتتا ئۆلۈمگە
بۇيرۇلۇشى كېرەك. خاۋارىجلارنىڭ پىكرىچە، ئېتىقاد ئەمەلىي پائالىيەت
بىلەن مۇستەھكەملىنىشى لازىم. ئېتىقاد ۋە گۇناھكارلارنى جازالاش
مەسىلىرىدە خاۋارىجلار مۇرجىئىلارغا قارشى مەيداندا تۇرغان. كېيىنكى
ۋاقىتلاردا خاۋارىجلار بىرقانچە كىچىك گۇرۇھلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن.
ئۇماۋىيلار ۋە ئابباسىيلار خەلىپىلىرى IX - VII ئەسىرلەردە خاۋارىجلارغا
قارشى كەسكىن كۈرەش ئېلىپ بارغان، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى
قىرىپ تاشلانغان، قېپقالغانلىرى شىمالىي ئافرىقىدا ئۆز دۆلىتىنى قۇرغان.
خاۋارىجلار خەلىپىلىكتىكى كۆپلىگەن قوزغىلاڭلار (زىند
جىيلار قوزغىلىڭى، ئەبۇ مۇسلىم قوزغىلىڭى ۋە باشقىلار) غا قاتناشقان.
ھازىرقى ۋاقىتتا خاۋارىجلارنىڭ ئىبادىيلار مەزھىپى زاھىرى، تۇنىس، ئۇم
جان، تانزانىيەلەردە ئۇچرايدۇ.

خەتىمقۇرئان ئەسلى مەنىسى «قۇرئان» نى بىر قېتىم
ئوقۇپ چىقىش، ھازىرقى ئىستېمالدىكى مەنىسى ۋاپات بولغۇچىغا ئاتاپ
قۇرئان ئايەتلىرىنى ئوقۇش.

خەتنە ئوغۇل بالىنىڭ خەتنىلىكىنى كېسىپ ئېلىۋېتىش.
ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە بالىلارنىڭ بالاغەت يېشىنى نىشانلاش يۈزىسىدىن
ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىم. تارىخىي مەنبەلەردە ئاۋسترالىيە، ئوكئانىيىدىكى
قەبىلىلەردە، ئافرىقىدىكى بەزى مىللەتلەردە خەتنە قىلىشنىڭ بارلىقى قەيت
قىلىنىدۇ. خەتنە قەدىمكى بابىلدا ياشىغان سامىي خەلقلەردە كەڭ تارقال-
غان ئادەت بولۇپ، ئۇلاردىن ئەرەبلەر ۋە يەھۇدىيلارغا ئۆتكەن، ئىسلامدا
بۇ مۇراسىم دىنىي تۈس ئالغان. خەتنە قىلىش ئىسلام دىنىدا سۈننەت
ھېسابلانغان، مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئومۇميۈزلۈك كەڭ تارقالغان ۋە

ۋۇددىن زىيارەتگاھى) چىللە ئولتۇرۇش ئۈچۈن ئالاھىدە ھوجرىلارغا ئايرىلغان. ھازىر بۇ ئادەت يوقىلىپ كەتكەن.

خ

خاتىب [ئە.] (تەرغىباتچى، ناتىق) – ھازىرقى ئۇيغۇر

تىلىدا خاتىب. مەسچىتتە جۈمە ۋە ھېيت نامىزىدا خۇتبە ئوقۇيدىغان، ۋەز ئېيتىدىغان ئۆلىما، بەزىدە خاتىب مەسچىت ئىمامى ۋەزىپىسىنىمۇ بېجىرىدۇ (ئىمام خاتىب دەپ ئاتىلىشىمۇ شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان).

خاۋارىجلار [ئە.] (ئايرىلىپ چىققۇچى) ئىسلامدا

دەسلەپكى ئېقىم تەرەپدارلىرى، ۱۱ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىنىڭ باشلىرىدا خەلىپە ئەلى بىلەن ئۇماۋىيلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش داۋامىدا مەيدانغا كەلگەن. ئەلى مۇئاۋىيە تەرەپدارلىرى (ئۇماۋىيلار) بىلەن مۇرەسسە قىلىشقا كۆنگەن. بۇ ھال ئەلىنى تەختنىڭ ھەقىقىي ۋارىسلىقى ھوقۇقىغا ئىگە، دەپ تونۇغان ئەلى تەرەپدارلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا نارازىلىق پەيدا قىلغان. قوشۇننىڭ بىر قىسمى (12 مىڭ كىشى) ئەلىنى مۇرەسسەدە چىلىكتە ئەيىبلەپ، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ كەتكەن. كېيىن ئۇلار ئەلىگىمۇ، ئۇماۋىيلارغىمۇ ئوخشاشلا قارشى چىققان، ئەنە شۇ گۇرۇھ تەرەپدارلىرى خاۋارىجلار دەپ ئاتالغان، ئۇلار ئۆزلىرىنى ھەقىقىي مۇسۇلمان دەپ ھېسابلىغان. خاۋارىجلار «دىننى يوقاتقان» ۋە يوقىتىلىشى كېرەك دەپ قارىغان سىياسىي ۋە غايىۋى دۈشمەنلىرىگە مۇرەسسەسىز پوزىتسىيە تۇتقان، خاۋارىجلارنىڭ تەلىماتى بويىچە خەلىپە دىننى جامائە تەرىپىدىن سايلىنىشى، جامائەگە بويسۇنۇشى، ھەر قانداق تەقۋادار مۇسۇلمان (ھەتتا

چىمىلىتىش دىنىي تەسەۋۋۇرلارغا كۆرە غايىبانە كۈچكە ئىگە بولغان قىرىق نەپەر روھ. رىۋايەتلەردە چىلتەنلەرنىڭ ئادەم كۆزىگە كۆرۈنمەيدىغانلىقى، بەزىدە ئۇلارنىڭ ئادەم قىياپىتىدە كىشىلەر بىلەن بىللە ياشايدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئادەتتە مازار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جايىلاردا ئىستىقامەت قىلىدىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ. بۇرۇن كىشىلەر ئارى-مىدا تۈرلۈك ئاپەتلەردىن ساقلىنىش، كېسەلدىن قۇتۇلۇش مەقسىتىدە، چىلتەنلەرگە ئائىپ پىلىكتىن ياسالغان قىرىق تائە چىراغ يېقىش، ھەر خىل تائەلارنى پىشۇرۇش، پىشۇرۇلغان تائەلارنى (چىلتەن ئېشى) بىخىلغان خوتۇن - قىزلارغا تارقىتىپ بېرىشتەك ئادەتلەر بولغان.

چىمىلىتىش [پ.ت.] (قىرىقلىق، قىرىق كۈنلۈك) (1) يىل داۋامىدا ئەڭ ئىسسىق (ياز چىللىسى) ۋە ئەڭ سوغۇق (قىش چىللىسى) ۋاقتىغا توغرا كېلىدىغان قىرىق كۈن. ياز چىللىسى سەرەتان ئېيى تولۇق بىر ئاي ھەم ئەسەد ئېيىنىڭ ئون كۈنى (21 - ئىيۇندىن 31 - ئىيۇلغىچە)، قىش چىللىسى جەدىي ئېيى تولۇق بىر ئاي ھەم دىلۇ ئېيىنىڭ ئون كۈنى (21 - دىكابىردىن 31 - يانۋارغىچە) بويىچە ھېسابلىنىدۇ. (2) يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنىڭ سالامەتلىكىنى ئاسراش مەقسىتىدە، بوۋاق ئاتقان ئۆيگە باشقا كىشىلەر كىرگۈزۈلمەيدىغان مۆھلەت. بۇمۇ چوڭ - كىچىك چىللە دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ، كىچىك چىللە 20 كۈن، چوڭ چىللە 40 كۈن بولىدۇ.

چىللە ئولتۇرۇش سۇفىلارغا، مۇرىدلارغا خاس ئىبادەت. سۇفىلىق تەرىقەتلىرىدە مۇرىدنىڭ 40 كۈن داۋامىدا ئۆي-دىنى چىقماي تائەت - ئىبادەت قىلىشى «چىللە ئولتۇرۇش» دەپ ئاتالغان. سۇفىلار تۇرۇشلۇق جايلار (مەسىلەن، بۇخارا يېنىدىكى بەھا-

غىلاڭلىرى) ئايرىم ھاللاردا جىھاد نامى بىلەن ئاتالغان .

چ

چاچۋان مۇسۇلمان ئاياللار پەرەنجى يېپىنغاندا يۈزىگە

تارتىدىغان تورسىمان پەردە ، ئۇ ئات قىلىدىن ياسىلىدۇ . چاچۋان تار-
تىش ئىسلام دىنى پەيدا بولغاندىن باشلاپ مەۋجۇت بولۇپ ، شەرئەت
قائىدىسىگە كىرگۈزۈلگەن . قىسمەن مۇسۇلمان ئەللىرىدە چاچۋان ئورنىدا
باشقا ۋاسىتىلەردىن پايدىلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئاياللار پەرەنجى ئورنىدا
ئىگىكىگىچە ئورۇۋالىدىغان قارا رەخت چاچۋان ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ .

چادىرە [پ. ت.] (چەدار) شەرئەتتە ئۆيىدىن

سىرتقا چىققان ئايالنىڭ يۈزى ۋە قامىنى ئىركەكلەرگە كۆرسەتمەسلىكى
ئۈچۈن يېپىنچا ئارتىش بەلگىلەنگەن . چادىرەنىڭ كۆزگە ئۆدۈل ئورنى
ئويۇلغان بولىدۇ .

چاھارىارلار [پ. ت.] (تۆت دوست) مۇھەممەد

پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ، ئەرەب خەلىپىلىكىدە ھاكىمىيەت ئۈستىدە
تۇرغان دەسلەپكى تۆت خەلىپە (ئەبۇبەكر ، ئۆمەر ، ئوسمان ، ئەلى) . بۇ
خەلىپىلەر ئىران ، ئافغانىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلاردا چاھار-
يارلار دەپ ئاتىلىدۇ . چاھارىارلار ئەرەب تىلىدىكى دىنىي مەنبەلەردە
«خۇلەفائى راشىدىن» (توغرا يولدا ماڭغان خەلىپىلەر) نامى بىلەن تىلغا
ئېلىنىدۇ . مۇسۇلمانلار چاھارىارلارنى «پەيغەمبەر نايىبلىرى» دەپ بىلىپ
ئۇلارغا ئېتىقاد قىلىدۇ . ئىسلام ئەنئەنىسىدە ، چاھارىارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق
دەۋرى ئىسلامنىڭ ئالتۇن ئەسىرى ، دەپ مەدھىيلىنىدۇ .

خىل قىياپەتلەردە كۆرۈنۈپ ، زىيان - زەخمەت يەتكۈزىدىغان مەخلۇق سۈپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ . بۇنداق تەسەۋۋۇرلار ھازىرمۇ كىشىلەر ئېڭىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە .

جىھاد [ئە .] (ئەسلى مەنىسى : غەيرەت قىلىش ، كۈرەش

قىلىش ؛ كۆچمە مەنىسى : دىن ئۈچۈن كۈرەش قىلىش) ئىسلامدا غەيرىي دىنلارغا قارشى «مۇقەددەس ئۇرۇش» . قۇرئاندا جەڭگە قاتنىشالايدىغان ھەر بىر مۇسۇلمان «مۇقەددەس ئۇرۇش» قا قاتنىشىشى شەرت ، دەپ كۆرسىتىلگەن . ئىسلام تەلىماتى دۇنيانى بىر - بىرىگە يات ئىككى قىسىمغا يەنى مۇسۇلمانلار دۇنياسى - دارول - ئىسلام (مۇسۇلمانلار تۇرۇشلۇق جاي) ۋە كاپىرلار دۇنياسى - دارول - ھەرب (مۇسۇلمان ئەمەسلەر تۇرۇشلۇق جاي) گە بۆلىدۇ . باشقا مەملىكەتلەردىن ئىسلام دىنىغا ئۇرۇش قىلماي بويىسۇندۇرۇلغانلىرى دارۇل - سۇلھ (سۇلھ مەملىكەتلىرى ياكى سۇلھ قىلىش يولى بىلەن بويىسۇندۇرۇلغان مەملىكەتلەر) دېيىلىدۇ . جىھاد ھەرىكەتلىرىدە ئاۋۋال «كاپىرلار» غا ئىسلام دىنىغا كىرىش تەكلىپى بېرىلگەن . ئەگەر غەيرىي دىندىكىلەر بۇنىڭغا رازى بولسا ، ئۇلار ئۆمەت قاتارىدا سائىلىپ مۇسۇلمانلارنىڭ بارلىق ھوقۇقلىرىدىن بەھرىمەن بولغان . ئەگەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن باش تارتسا ، ئۇلار زىمىي ھېسابلىنىپ جىزىيە تۆلەشكە مەجبۇر قىلىنغان . دىنىي تەلىماتتا جىھاددا ئۆلگەن ئادەم شېھىد بولۇپ ئۇدۇل جەننەتكە كىرىدۇ ، تىرىك قالغىنى غازى ھېسابلىنىپ ، ھەرقانداق گۇناھلىرىدىن خالاس بولۇپ ، ئاخىرەتتە راھەت - پاراغەتتە ياشايدۇ ، دېيىلگەن . ئايرىم مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدە خەلقنىڭ مۇستەملىكىچىلەرگە قارشى ئېلىپ بارغان ستېخىيىلىك كۈرەشلىرىمۇ (مەسىلەن ، X IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى سۇدان ، X X ئەسىرنىڭ 10 ~ 20 يىللىرىدىكى لىۋىيە ، 1920 - يىلىدىكى ئىراق قوز-

كۈنى . مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدە جۈمە بارلىق كىشىلەرنىڭ دەم ئېلىش كۈنى قىلىنغان . شۇ كۈنى ساغلام ، بالاغەتكە يەتكەن ھەممە مۇسۇلمان جۈمە نامىزىنى ئوقۇش ۋە خۇتبە ئاڭلاش ئۈچۈن بىرەر جايغا ، ئادەتتە مەسچىتكە جەم بولۇشى لازىم . رىئايەتلەرگە كۆرە مۇھەممەد پەيغەمبەر جۈمە كۈنى تۇغۇلغانىكەن ، شۇڭا «ئىسلامىيەت نۇرى» مۇ شۇ كۈندىن ئېتىبارەن تارقىلىشقا باشلىغانىكەن ، قىيامەتمۇ جۈمە كۈنى بولىدىكەن .

جىزىيە [ئە .] (جان سېلىقى) دەسلەپتە ئەرەب خەلىپىلىكىدە ، كېيىنرەك باشقا مۇسۇلمان دۆلەتلىرى (جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا) دە مۇسۇلمان بولمىغان پۇقرالاردىن ئېلىنغان جان سېلىقى . جىزىيە بالاغەتكە يەتكەنلەرگە سېلىنغان (قېرىلار ، ئاياللار ، بالىلار ، قۇل ۋە گادايىلار بۇ سېلىقتىن ئازاد قىلىنغان) . جىزىيەدە ئاساسەن پۇل ياكى باشقا نەرسىلەر پۇلغا سۇندۇرۇلۇپ ئېلىنغان .

جىن [ئە .] ئىسلام ئەنئەنىسىدە ياۋۇز روھلار . ئىسلامغىچە ئەرەبلەر ئىچىدە قىياپىسىز ئىلاھلار ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلار مەۋجۇت بولۇپ ، مەككىلىكلەر ئۇلارنى ئاللاغا يېقىن ، ئاللا بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدۇ ، دەپ قارىغان ھەم ئۇلارغا ئاتاپ قۇربانلىق قىلغان ، ئۇلاردىن ياردەم سورىغان . ئىسلام رىئايەتلىرىگە كۆرە ، جىنلار ساپ ئوتتىن يارىتىلغان بولۇپ ، ھەر خىل شەكىللەردە نامايان بولالايدىغان ۋە ھەرقانداق بۇي-رۇقلارنى ئورۇنلىيالايدىغان روھدۇر . خەلق ئارىسىدا جىنلار ھەققىدە كۆپلىگەن ئەپسانە ، رىئايەتلەر تارقالغان بولۇپ ، ئۇلار خەلق ئېغىز ئىچى-دىيىتىدە كەڭ ئورۇن ئىگىلىگەن . ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېتىقادىدا ، جىن كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان ، چۆل - باياۋاندا ، خارابىلىقلاردا ، كونا تۈگمەنلەردە ، ئورمان ۋە دەرەخزارلىقلاردا ياشايدىغان ، كىشىلەرگە ھەر

جەزىۋە قوزغاتقۇچى دىنىي ۋاسىتىلەر قاتارىغا كىرىدۇ . جەزىۋە ھالىتىدە بولغان كىشىلەردە ۋاقىت - پۇرسەتنى ھېس قىلىش بۇزۇلىدۇ ، يوق نەرسىلەرنى كۆرۈش ، بولمىغان گەپلەرنى ئاڭلاش ، ئاغرىق سەزىمەسلىك تەك ئەھۋاللار سادىر بولىدۇ . سۇفىلارنىڭ زىكىرگە چۈشكەندە ئۆزىنى يوقاتقان دەرىجىدە ھوشسىزلىنىش ھالىتى جەزىۋەنىڭ بىر خىل ئىپادىسى .

جەئەرىيە شىئە مەزھىپىدىكى دىنىي - قانۇنىي سىستېما .

شىئە مەزھىپىدە 12 ئىمامغا ئېتىقاد قىلىش ئىمامىيلارنىڭ ئاساسىي ئېقىمى . شىئە مەزھىپىدىكىلەر ئىمامىيلارنىڭ ئالتىنچى ئىمامى جەئەرى سادىق (700 — 765) نى شىئە مەزھىپى ھوقۇق سىستېمىسىنىڭ ئاساسچىسى دەپ بىلىدۇ . ئەسلىدە بۇ سىستېما مۇجتەھىد ۋە ئىلاھىيەتچىلەر تەرىپىدىن $X \sim IX$ ئەسىردە ئىشلەپ چىقىلغان بولۇپ ، بۇنىڭدا ئىمام جەئەرىنىڭ ئانچە رولى بولمىغان ، ئۇنىڭدىن ھوقۇق ۋە ئىلاھىيەتكە ئائىت ھېچقانداق ئەسەرمۇ قالماي . شۇنىڭغا قارىماي ھازىرغىچە شىئە مەزھىپىنىڭ دىنىي قانۇن سىستېمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . جەئەرىيە $X VII$ - ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ ئىراندا ھۆكۈمران دىنىي قانۇن سىستېمىسىغا ئايلانغان . بۇ مەزھەپ ئىران ۋە ئىراقتىكى شىئەلەر ئارىسىدا ھازىرمۇ كەڭ تەسىرگە ئىگە .

جەئەرى سادىق (700 — 765) شىئەلەردە تارقالغان

جەئەرىيە مەزھىپىنىڭ ئاساسچىسى ، شىئەلەرنىڭ ئالتىنچى ئىمامى . جەئەرىيە مەزھىپىنىڭ قانۇن سىستېمىسى قانۇنشۇناسلار ۋە مۇجتەھىدلەر تەرىپىدىن ئىشلەپ چىقىلغان . ئۇنىڭغا جەئەرى سادىق يېتەكچىلىك قىلغانلىقى ئۈچۈن ، بۇ مەزھەپ ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان .

جۈمىئە [ئە .] ئىسلام كالىندارىدا ھىپتىنىڭ ئاخىرقى ئۇلۇغ

قۇۋۋەتلىگەن. ئۇلارغا قارشى بولغان دىنىي ئېقىملار جۈملىدىن قەدىرىيەلەرنى تەقىپ ئاستىغا ئالغان.

جەبىرائىل ئىسلام دىنىدىكى قۇت بىلەن پەرىشتىنىڭ

(۱) قۇرئان ، ئىسرائىل ، مىكائىل بىلەن ۋىلىد بارى . دىنىي ئېقىمىگە كۆز خەۋەر يەتكۈزگۈچى پەرىشتە . جەبىرائىل ئاللاھقا ئۇرۇنغاننى رۇھنىڭ ئىسرائىلدىن يەيغەمبەرلەرگە يەتكۈزۈپ تۇرغان . ئۇلارغا خۇجىيەتنىڭ قىلغان ، سۇدەسىگە چۈشۈش ، ئىسرائىلنىڭ ئىراندىن بىلەن قۇرئاننى يەتكۈزۈپ بەرگەن . جەبىرائىل قۇرئاندا «مۇقەددەس روھ» ، ئالىجاناب ئەلچى» نامى بىلەن تىلغا ئېلىندۇ .

جەددىيۇم [ئە .] «ئۇسۇلى جەددى» - يېڭى ئۇسۇل

$X \times X$ ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا تاتار بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئىچىدە مەيدانغا كەلگەن بۇرژۇئا مىللەتچىلىك ئېقىمى . $X \times X$ ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالغان . جەددىيۇم ئېقىمىنىڭ دەسلەپكى تەرەپدارلىرى مۇسۇلمانچە ئوقۇتۇشنى ياۋروپاچە تەلىم بېرىش يولى بىلەن ئىسلاھ قىلىش ، كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان فېئوداللىق تەسىرلىرىنى تۈگىتىش ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن بىر قاتار ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بارغان .

جەددۇە نېرۋىسنىڭ كۈچلۈك قوزغىلىشى ، ئۆزىنىڭ ئىش -

ھەرىكىتىنى بىلمەي قىلىش ، خىيال ۋە رېئاللىق ئوتتۇرىسىدىكى چېگرىنىڭ يوقىلىشى نەتىجىسىدە مەيدانغا كېلىدىغان ھالەت . جەزۋە كۆپىنچە دىنىي سىغىنىش جەھەتتە كۆرۈلىدۇ . ھاياجانلىق ھەرىكەت ، ئۆز - ئۆزىنى قىيناش ، كىچىنى ئۇيقۇسىز ئۆتكۈزۈش ، ئۇزاق ۋاقىت ئارام ئالماي ، پۇ - تۇن دىققەت - ئېتىبارى بىلەن بىر نۇقتىغا قارىلىپ تۇرۇش قاتارلىقلار

جەنازە [ئە. ۰] (دەپنە ، دەپنە مۇراسىمى) - ھازىرقى

ئۇيغۇر تىلىدا جىنازا ، ئىسلام ئەنئەنىسىگە خاس دەپنە قىلىش ۋە مەرھۇمنى يەرلىكتە قويۇش ئالدىدىن ئوقۇلىدىغان ناماز (سەلاتول - جەنازە) ، ئىسلام دىنىي تەلىماتى ۋە شەرىئەت قانۇنى بويىچە ، مەرھۇم جىنازە نامىزى ئوقۇلغاندىن كېيىنلا دەپنە قىلىنىشى كېرەك (ئەكس ھالدا ئۇ غەيرىي دىن قاتارىدا كېتىدۇ ، دەپ قارىلىدۇ) .

جەندە ← خىرقە

جەننەت [ئە. ۰] (باغ) تەقۋادار ، ساۋابلىق ئىشلارنى قىل

خان كىشىلەر «ئۇ دۇنيا» دا راھەت - پاراغەتتە ياشايدىغان جاي . قۇرئاندا ، جەننەت شېرىن - شېكەر مېۋىلەر بىلەن تولغان ، ئېرىقلىرىدا سۇت ، شەربەت ئېقىپ تۇرىدىغان ، ھەممە نەرسە مول ، ناھايىتى گۈزەل باغ سۇپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ (قۇرئان 76 - سۇرە 13 - 22 ئايەتلەر) .

جەھەننەم ← دوزاخ

جەبەرىيەلەر [ئە. ۰] (جەبىر ، مەجبۇر قىلىش) VII

ئەسىرنىڭ ئاخىرى VIII ئەسىرنىڭ بېشىدا ئىسلام ئىلاھىيىتىدە پەيدا بولغان ئېقىم تەرەپدارلىرى . جەبەرىيەلەر ئاللا ئىنسانلارنىڭ تەقدىرىنى ئالدىن بەلگىلەپ قويغان ، ئىنسانلاردا ھېچقانداق ئىرادە ۋە پائالىيەت ئەركىنلىكى يوق ، ئۇ پەقەت ئالانىڭ ئۆزىدىلا مەۋجۇت ، ئىنسان بولسا ئەنە شۇ پائالىيەتنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ، دېگەن تەلىماتنى تەرغىپ قىلغان . ئۇلار ئىرادە ئەركىنلىكى تەرەپدارلىرى بولغان قەدەرىيەلەرگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ پەيغەمبەرلىكىنى ، خەلىپىلەر ھۆكۈمرانلىقىنى ئىلاھى ۋە قانۇنىي دەپ قارىغان . شۇڭا خەلىپىلىكتە ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان ئۈمەۋىيەلەر جەبەرىيەلەرنى قوللاپ -

كۈرىشىنىڭ مەلۇم ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە تەرىپىمۇ بولغان ، ئەمما ، ئۇ خەلق ئاممىسىدىن ئايرىلىپ قالغان . مۇسۇلمان مەملىكەتلىرى ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ، ئالدى بىلەن بۇرژۇئازلىشىۋاتقان يۇقىرى تەبىقىنىڭ ۋەكىلى بولغان جامالىددىننىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتى ئىدىئولوگىيە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلەلمىگەن . ئۇ ئىستانبۇلدا ۋاپات بولغان . ئۇنىڭ تەرىپدارلىرى ۋە شاگىرتلىرى (مەسىلەن ، مىسىردىكى مۇھەممەد ئەبدا) ئۇنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى ۋە دىنىي ئىسلاھاتچىلىق غايىلىرىنى داۋاملاشتۇرغان .

جاھىز ئەل - جاھىز ئەبۇ ئوسمان ئەمرئىبن بەھر (تەخمىنەن 775 - 868) ئەرەب يازغۇچىسى ، ئىنسىكلوپېدىست ئالىم ، مۇتەزىلىيلارنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى . ئۇ ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىنى ئەقىلغا مۇۋاپىق تەكلىپ - دەلىللەر بىلەن تەدبىقلاشقا كۈچ چىقارغان ، ئىنساننىڭ ئىرادىسى ۋە ئەر كىنىلىكىنى ئېتىراپ قىلغان ، ماددىنى ئەبەدىي ، دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ ، دەپ قارىغان . جاھىز يۈزدىن ئارتۇق ئەسەر قالدۇرغان . بۇ ئەسەرلەردە ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەب شەھەر ئاھالىسىنىڭ خۇسۇسىيىتى ، ئىجتىمائىي ھاياتى ، ئۆرپ - ئادەتلىرى ، ئەخلاقى توغرىسىدا قىزىقارلىق مەلۇماتلار بېرىلگەن .

جاھىلىيەت [ئە .] (بىلىمسىزلىك ھالىتى ، جاھالەت)

ئىسلام مەنبەلىرىدە ۋە ئىلاھىيەت كىتابلىرىدا ئەرەبلەرنىڭ ئىسلامدىن بۇرۇنقى ھاياتى جاھىلىيەت دەۋرى دەپ ئاتالغان .

جائىز [ئە .] (ئىجازەت بېرىلگەن ، يول قويۇلغان)

دىنىي قائىدىلەردە قىلىشقا رۇخسەت بېرىلگەن ئىش .

جايىناماز ناماز ئوقۇشتا ئىشلىتىلىدىغان رەخت .

جامائەلىرىنى قايتا قۇرۇشنى ، پەقەت ئاللاغا ئېتىقاد قىلىدىغان ، پەقەت ئاللانىڭ پەيغەمبەرلەر ئارقىلىق بۇيرۇغان شەرىئەت قانۇنلىرىغا ئەمەل قىلىدىغان جەمئىيەت قۇرۇشنى تەشكىلاتنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى قىلىندۇ . ئىسلام جامائەسىدە ئىرق ، تىل ۋە مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى ئېتىراپ قىلىندۇ ، سىنىپلار ئىنكار قىلىندۇ . «ئىدىئال ئىسلام جامائەسى ئاللانىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنىدىغان ، ئاللاغا خىزمەت قىلىدىغان ، ئىلاھىي ئادالەتنى يولغا قويىدىغان ، زوراۋانلىققا قارشى كۈرەش قىلىدىغان ، يەر يۈزىدە ئىلاھىي سەلتەنەتنى ۋۇجۇدقا چىقىرىدىغان كىشىلەرنىڭ بىرلەشمىسىدۇر» دېگەن غايە «جامائەتى ئىسلامىي» نىڭ ئىدىيىۋى پرىنسىپىدۇر .

جامالىددىن ئەفغانى (1839 - 1897) پانىسلا مىزم ئاساس

چىسى ، ئىسلام دىنىنىڭ مەشھۇر ئىسلاھاتچىسى ۋە مۇتەپەككۈرى . ئافغانىستاننىڭ ئەسەدئاباد شەھىرىدە تۇغۇلغان . يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرقتە ، ياۋروپا ئەللىرىدە ياشىغان ، موسكۋا ، پېتىربورگلاردىمۇ بولغان . ئۇ شەرق خەلقلىرىنىڭ مەدەنىي ، ئىلمىي مىراسلىرىنى كەمستىدىغان ئىدىيىلەرگە ، ياۋروپانى مەركەز قىلىش نەزەرىيىسىگە قارشى كۈرەش قىلغان . جاھانگىرلارنىڭ شەرقتىكى مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى كۈچەيگەن ھەمدە مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدە كاپىتالىزم راۋاجلىنىشقا باشلىغان شارائىتتا دىنىي ئىسلاھاتچىلىق غايىلىرىنى كۈچەيتىپ ، مۇسۇلمان ئەللىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ، ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئەرەب خەلىپىلىكىگە ئوخشاش ئىسلام پرىنسىپلىرى ۋە قۇرئانغا ئاساسلانغان فېئودال دۆلەت قۇرۇش پىلانىنى ئىلگىرى سۈرگەن . بۇنىڭ ئۈچۈن ئايرىم مۇسۇلمان ئەللىرىدە مەخپىي تەشكىلاتلار قۇرغان ، گېزىت - ژۇرناللار نەشر قىلغان ، كۆپلىگەن ماقالە ، ئەسەرلەرنى يازغان . جامالىددىننىڭ ئۆز تەرەپدارلىرى بىلەن غەربنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان

تەيەممۇم [ئە. تەھارەتنىڭ بىر تۈرى، سۇ بولمىغان ئەھۋالدا قۇم ياكى توپا بىلەن تەھارەت ئېلىش].

تۇفان [ئە. كەلكۈن] ئىسلام ۋە ياشقا رىۋايەتلەردە «جازا» سۈپىتىدە ئاللا تەرىپىدىن بېرىلگەن كەلكۈن. تۇفان رىۋايىتىدە مىلادىدىن ئاۋۋالقى ئۈچىنچى مىڭ يىللىقنىڭ ئاخىرىدا دەسلە ۋە فرات ۋادىسىدا (مېسوپوتامىيەدە) يۈز بەرگەن چوڭ كەلكۈن ئەكس ئەتكەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ رىۋايەت قەدىمكى شۇمېر، ئەققاد، بابىل ئەپسانىلىرىدىن بېلىغا، ئۇنىڭدىن قۇرئانغا ئۆتكەن.

تۇمار [ئە. (تاقاپ يۈرمەك) دىنىي تەسەۋۋۇر بويىچە، سىرلىق كۈچكە ئىگە، ئىگىسىنى بالا - قازادىن، ئاسادىيى ئاپەتلەردىن، «يامان كۆزلەردىن» ساقلايدىغان نەرسە، بۇيۇم، ئىسلامدا تۇمار قۇرئان ئايەتلىرى، دۇئالار يېزىلغان قەغەز.

تىلاۋەت ← قىرائەت

ج

جامائەتخانا ئىسمائىلىيلار مەزھىپىگە مەنسۇپ مۇسۇلمانلارنىڭ ئىبادەتخانىسى، مەسچىتى.

«جامائەتى ئىسلامىي» پاكىستان، ھىندىستان ۋە بىندىگالىدىكى سول ئىسلام تەشكىلاتلىرىنىڭ ئىدىيىۋى - تەشكىلىي پرىنسىپى ۋە ۋەزىپىسى ئاساسىدا بىرلەشكەن ئۇيۇشمىسى. ئاساسچىسى ئا. ئا. مەۋ. دۇدى. ئۇ، قۇرئان ۋە ھەدىسكە ئاساسلانغان ھالدا مۇسۇلمان

تەقلىد [ئە. ۰] (باشقىلارغا ئەگىشىش) ئىسلام ئەنئەنىدە

سىدە نوپۇزلۇق تەلىمات ياكى تولۇق ئېتىراپ قىلىنغان شەخسگە ئەگىشىش پرىنسىپى . ئىسلام ئىلاھىيىتىدە XI - II X ئەسىرلەردىن كېيىن ، روھانىيلارغا دىنىي تەلىمات ساھەسىدە مۇستەقىل پىكىر يۈرگۈزۈش (ئىجتىھاد) مەنىسى قىلىنغان بولۇپ ، پەقەت بۇرۇنقى ئەقايىدىچىلار تەلىماتىغا ئەگىشىش ، تەقلىد قىلىش ھوقۇقى قالدۇرۇلغان . بۇ پرىنسىپ بويىچە تەقلىد ۋە ئۇنىڭغا ئەمەل قىلغۇچى روھانىيلار مۇجتەھىدلاردىن پەرقلىق ھالدا مۇقەللىدلار دەپ ئاتالغان .

تەقۋادارلىق [ئە. ۰] (تەقۋا - خۇدادىن قورقۇش)

دىنغا ئالاھىدە بېرىلگەن ئادەملەرگە قوللىنىلغان ئاتالغۇ .

تەۋھىد [ئە. ۰] (بىر خۇدالىق) ئومۇمىي مەنىدە بىر

خۇدالىق ھەققىدىكى تەلىمات . تەۋھىد ئىسلامدا (سۈننىي ۋە شىئە مەزھىپىدىمۇ) رەسمىي ئېتىراپ قىلىنغان ئەقىدىلەرنىڭ بىرىنچىسى ، ما-ھىيەتلىك ، ئاساسلىق ۋە مەركىزىي ئەقىدە . شۇڭا قۇرئاننىڭ 112 - « ئىخلاىس » (« پاكلىنىش ») سۈرىسى بەزىدە تەۋھىد دېيىلىدۇ .

تەئىلىمىيىلەر قەرىمەتلەرنىڭ ئىككىنچى نامى . قەرىمەتلەردە ،

بۇ مەزھەپكە يېڭىدىن كىرگەنلەرگە تەلىم بېرىش قاتتىق قائىدە بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان بولغاچقا ، ئۇلار تەئىلىمىيىلەر نامى بىلەنمۇ ئاتالغان .

تەئۋىل [ئە. ۰] (چۈشەندۈرۈش ، شەرھلەش) قۇرئان

تەپسىرلىرىدىن پەرقلىق ھالدا ، قۇرئان تېكىستلىرىنىڭ « سىرلىق مەز-مۇن » لىرىنى مەجازىي ئىستىئارە يول بىلەن چۈشەندۈرۈش ئۇسۇلى . بۇ ئۇسۇل كۆپىنچە شىئە مەزھىپىگە خاس تەپسىر ئەنئەنىسىدە كەڭرەك ئورۇن ئىگىلىگەن .

ئالامىدە ئېقىمغا ئايلانغان ئەمەس ، بەلكى مەلۇم ئېقىملار (مەسىلەن ، مۇتەزىيلەر ۋە مۇتەكەللىملەر) غا مەنسۇپ بولغان ئىلاھىيەتچىلەر تەلىماتىنىڭ بىر تەرىپى سۈپىتىدە مەلۇم . ئىسلام دىنىدا كالام ھۆكۈمران ئورۇنغا چىققاندىن كېيىن ، بۇ تەلىماتلار يوقىلىپ كەتكەن .

تەفسىر [ئە .] (شەرھلەش ، چۈشەندۈرۈش ، ئىزاھلاش) - ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا تەپسىر . بىرەر نەرسىنى شەرھلەش ، چۈشەندۈرۈش . ئىسلام ئەنئەنىسىدە قۇرئان ، ھەدىس ۋە باشقا دىنىي مەنبەلەرنى چۈشەندۈرۈش . قۇرئان تەپسىرلىرىدە قۇرئاندىكى ئايەت - سۈرىلەر ئەينەن شەرھلەپ بېرىلگەن .

تەقدىر [ئە .] (ئالدىن بەلگىلەنگەن ھايات يولى) قىسمەت - ئىنسانلارنىڭ ھاياتى ۋە پائالىيەتلىرى ھەمدە ئالەمدىكى بارلىق ھادىسىلەرنى ئىلاھىي كۈچلەرگە باغلاپ قارايدىغان دىنىي ئىدىئالىستىك تەسەۋۋۇر . تەقدىر ئىسلامدا (سۈننىي ، شىئە مەزھىپىدىمۇ) رەسمىي ئېتىراپ قىلىنغان ئەقىدىلەردىن بىرى . تەقدىرگە ئىشىنىش ھەممە دىنلاردا بار بولغان ئورتاق خۇسۇسىيەت بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار تەقدىرنى ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەت بىلەن چۈشەندۈرىدۇ ، قۇرئاندا « ئادەملەر پەقەت خۇدا خالىغاننىلا خالىيالايدۇ » ، « خۇدا قىلمىغان دېگىنىنى قىلالايدۇ » دېگەن ئىبارىلەر تەكىتلىنىدۇ . ئىسلامدا تەقدىر ھەققىدە قەدەر بىلەن جەبەرىيەلەر ئوتتۇرىسىدا تالاش - تارتىش بولغان ، كالامدا ئوتتۇرىچە يول تۇتۇلغان ، مۇتەكەللىملەر تەقدىرنى ئىنساننىڭ ئىرادىسى ۋە ئەركىنلىكى بىلەن باغلاشقا ئورۇنغان ، ئۇلار بەندىنىڭ گوناھتىن خالىي بولۇشى ئۇنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ، دىنىي پائالىيىتىگە ، يەنى ساۋابلىق ئىش ، خەير - ئەھسان قىلىشىغا باغلىق دەپ قارىغان .

تەسەۋۋۇپ [ئە .] - سۇفلىق .

تەسەببە [ئە .] (خۇدانى مەدھىلەش ، ئۇلۇغلاش) -

ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا تەسۋى . ھەر نامازدا ئوقۇلىدىغان ، ئاللاھنى مەدھىيەلەيدىغان ، پاكلايدىغان ، ئۇلۇغلايدىغان سۆز . ئۇنىڭدىن كېيىنكى مەنىسى دۇئا ۋە ئىبادەت سۆزلىرىنى ھېسابلاش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان مۇنچاق تىزمىسى . تەسۋى ئىشلىتىش كەڭ تارقالغان ، بارلىق دىنلاردا ئۇچرايدۇ ، ئۇ يەنە دىندارلىق ۋە تەقۋادارلىق بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ .

تەشەھھۇد [ئە .] (گۇۋاھلىق) دىندارلارنىڭ تىلىدا كە-

لىمەئى شەھادەت (گۇۋاھلىق سۆزى) ، يەنى ئىسلام رۇكنلىرىنىڭ بىرىنچىسى . ماھىيەتتە ئاللاھنىڭ بىرلىكى ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئاللاھنىڭ ئەلچىسى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆز . تەشەھھۇد ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ دەسلەپتە تارقىلىشىدىن باشلاپ ، مۇسۇلمانلىقنىڭ بىرىنچى ۋە ئاساسىي بەلگىسى ھېسابلىنغان ، ئىسلام دۆلەتلىرىدە ھازىرمۇ شۇ مەنادا قوللىنىلىدۇ .

تەشەببە [ئە .] (ئوخشىتىش) ئىسلامنىڭ دەسلەپكى

ۋاقىتلىرىدا مەيدانغا كەلگەن ئاللاھنى ئادەمگە ئوخشىتىپ تەرىپلەيدىغان تەلىمات . دەسلەپكى ئىسلام ئىلاھىيەتچىلىرى ئىچىدە تەشەببە تەرەپدارلىرى ئاللاھنىڭ قىياپىتىنى ئىنسانغا ئوخشىتىپ چۈشەندۈرگەن ۋە مۇئەتەزىيلەر . نىڭ ئاللاھ ھېچقانداق ئىنسان سۈپىتىگە ئىگە ئەمەس دېگەن تەلىماتىغا (بۇ تەلىمات ئىسلام تارىخىدا تەئتىل ، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى مۇئەتەزىيلەر دەپ ئاتا-تالغان) قارشى چىققان . تەشەببە ۋە تەئتىلگە قارشى كالام تەرەپدارلىرى خۇسۇسەن ئەشئەرىي قاتتىق كۈرەش ئېلىپ بارغان . تەشەببە ، تەئتىل تەلىماتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تەرەپدارلىرى بولغان موشەببەھ ، مۇئەتەزىلەر

تەسەۋۋۇر قەدىمكى زامانلار دىلا بار ئىدى . ئۆلگەنلەرنىڭ جېنى (روھى) يېڭى تۇغۇلغان ئىنساندا ، ھەتتا ھايۋان ۋە ئۆسۈملۈكلەردە قايتا مۇجەسسەملەشكەنلىكى توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلار دىنىي ئېتىقادنىڭ دەسلەپكى شەكىللىرى (ئانىزم) بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا مەيدانغا كەلگەن . ئۇ بەزى قەدىمكى دىنىي ۋە پەلسەپىۋى تەلىماتلاردا (مەسىلەن ، يۇناندا مېتېمپسىخۇز نامى بىلەن ، براھمان دىنى ۋە ھىندى دىنىدا سەنسەرە نامى بىلەن) كەڭ تارقالغان . ئورتودوكسال ئىسلام ئىلاھىيىتى تەناسۇھنى ئىنكار قىلىدۇ ، لېكىن ئايرىم مەزھەپلەر (مەسىلەن ، ئىسمائىلىيلارنىڭ بىر قىسمى) ئۇنى قىسمەن ئېتىراپ قىلغان .

تەھارەت [ئە .] (پاكلىنىش) - ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا

تەرەت . مۇقەددەس پائالىيەتكە كىرىش (ناماز ئوقۇش ، مەسجىتكە كىرىش ، دىنىي بايراملارغا قاتنىشىش ۋە باشقىلار) ئالدىدىن بەدەننىڭ ئايرىم قىسىملىرىنى يۇيۇپ پاكلىنىش . ئىسلامدا ئۇنىڭ ئىككى تۈرى مەۋجۇت : بىرى ۋۇزۇئ ، بۇنىڭدا قول ، يۈز ۋە ئاياغ يۇيۇلىدۇ . يەنە بىرى غۇسل ، بۇنىڭدا پۈتۈن بەدەننى تولۇق يۇيۇش شەرت قىلىنىدۇ .

تەۋرات (قەدىمكى يەھۇدىي تىلىدا « تارە » - قانۇن) مۇ .

قەدىمكى كىتابلارنىڭ بىرى . يۇدائىزم ئاللا تەۋراتنى مۇسا پەيغەمبەرگە ۋەھىي قىلغان ، دەپ تەرغىپ قىلىدۇ . شۇنىڭ ئۈچۈن تەۋرات كۆپىنچە « موساقانۇنلىرى » دەپمۇ ئاتىلىدۇ . تەۋراتتا دۇنيانىڭ يارىتىلىشى ، يەھۇدىيلارنىڭ مىسردىن چىقىشى ، ئۇلارغا پەلەستىننىڭ مۇقەددەس يەر سۈپىتىدە بېرىلىشى ، ئۇلارنىڭ خۇدا يەھۋا تەرىپىدىن مۇستەسنا خەلق سۈپىتىدە ئاللاپ ئېلىنغانلىقى قاتارلىق ئەپسانە - رىۋا - يەتلەر بايان قىلىنغان .

خەلىپىلىكى تارىخىدا شىئەلەر ھاكىمىيەتكە نىسبەتەن قارشىلىق ھالىتىدە تۇرغان ، شۇڭا ئۇلار ھەر دائىم نازارەت ئاستىدا ياشىغان ، ئۆز ئېتىقادىنى يوشۇرۇشقا مەجبۇر بولغان . شۇنىڭ ئۈچۈن شىئە مەزھىپىگە تەقىيىيە رەسمىي كىرگۈزۈلگەن ، ھەر بىر شىئە مەزھىپىدىكى كىشىگە « تىلىڭدا شىئە مەزھىپىگە قارشى سۆزلە ، دىلىڭدا نېمىنى خالىساڭ شۇنى ئويلا » دېگەن بەلگىلىمە چۈشۈرۈلگەن . شىئە مەزھىپىدىكىلەر تەقىيىيە پرىنسىپىغا ھازىرمۇ ئەمەل قىلىدۇ .

تەكبىر [ئە .] (ئۇلۇغلاش) ئىسلام ئەنئەنىسىدە ئاللاننى ئۇلۇغلاش يۈزىسىدىن ئاللاھۇ ئەكبەر (ئاللا ئۇلۇغدۇر) دەپ تەكبىر ئېيتىلىدۇ . بۇ پەقەت ئەزان ۋە ناماز ۋاقتىدىلا ئېيتىلماستىن ، دۇئا - ئىبادەتنىڭ بىر شەكلى سۈپىتىدەمۇ قوللىنىلىدۇ .

تەكىيەخانا شىئە مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىبادەتخانا .

نەسى .

تەلاق [ئە .] (ئازاد بولماق ، ئاجزالماق) - ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا تالاق . شەرىئەتتە ئەر تەرەپتىن نىكاھنىڭ بىكار قىلىنىشى . ئىسلام ئەقىدىلىرىدە تالاق قىلىش ھوقۇقى ئەرلەرگە بېرىلگەن ، ئاياللارنىڭ تالاق تەلەپ قىلىش ھوقۇقى رەسمىي ئېتىراپ قىلىنغان بولمىمۇ ، لېكىن ئاياللار كەمسىتىلىۋاتقان مۇھىتتا ، بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ناھايىتى قىيىن بولغان . شەرىئەتتە ئىككىنچى تالاقتىن كېيىن ئەر - خوتۇننىڭ قايتىدىن يارىشىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلىنغان ، ئۈچىنچى تالاقتىن كېيىن يارىشىشقا يول قويۇلمىغان .

تەناسۇھ تەناسۇھ ئەل - ئەروا (ئەرەبچە) « روھنىڭ كۆچۈپ يۈرۈشى » توغرىسىدىكى دىنىي تەلىمات . تەناسۇھ توغرىسىدىكى

لىقنىڭ مۇئەييەن تارمىقى ؛ (3) سۇفلىقنىڭ باسقۇچلىرىدىن بىرى . بۇ ئۈچ خىل مەنا ئىچىدە تەرىقەتنى سۇفلىق يۆنىلىشى تارمىقى سۈپىتىدە قوللىنىش كەڭ تارقالغان . تەرىقەت سۇفلىقنىڭ باسقۇچى سۈپىتىدە سۇفىلارنىڭ ئالدىغا قويۇلىدىغان ئۆزىگە خاس تەلەپلەر مەجمۇئەسىنى ، ھەر خىل روھىي - جىسمانىي ئىش - ھەرىكەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . تەرىقەتكە قەدەم قويۇش - تىرىكچىلىكنىڭ بارلىق تەشۋىشلىرىدىن ۋاز كېچىش ھەمدە ئۆز ئىختىيارىنى پىر (ئشان) غا تاپشۇرۇشتىن باشلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن سۇفى يەنە دائىم كەمبەغەللىكتە ، خەير - ئىھسانغا تايىنىپ ياشاش (فەقىر) ، تەركىدۇنيا بولۇش (زاھىد) ، ھەرقانداق بىر ئىشنى خۇداغا تاپشۇرۇش (تەۋەككۈل) ۋە ئۇنىڭغا ئىنتىلىش (مۇھەببەت ، شەۋق) قاتارلىق بىرقانچە باسقۇچلاردىن ئۆتىدۇ . سۇفلىق ئىنساننى جەمئىيەتتىن ئايرىپ ، ئۇنى زاھىدلىق ۋە مۇتەئەسسىپلىك يولىغا باشلايدۇ . سۇفلىق تەرىقەتلىرى كۆپ بولۇپ ، ھازىرغىچە مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان قادىرىيە (ئىران ۋە ئافغانىستان) ، رىفائىيە (ئىران) ، تەيغۇرىيە (ئەرەب مەملىكەتلىرى) ، مەۋلەۋىيە (تۈركىيە) ، چىشتىيە (ھىندىستان ، پاكىستان) ، بېكتاشىيە (تۈركىيە) ، سەفەۋىيە (ئىران) ۋە باشقىلار سۇفلىق تەرىقەتلىرىدۇر . ئوتتۇرا ئاسىيادا نەققىشەندىيلىك ، كۇبراۋىيلىق ، يەسەۋىيلىق تەرىقەتلىرى تارقالغان .

قەقىيە [ئە .] (ئىتتىپاقكارلىق ، شارائىتقا ماسلىشىپ ئىش

كۆرۈش) شىئە مەزھىپىدە زۆرۈر چاغلاردا ئۆز ئېتىقادىنى يوشۇرۇش ، سىر ساقلاش پرىنسىپى . ئىسلامدا ھەرقانداق مۇسۇلمان ئۆز ئېتىقادىنى ئاشكارا ئېتىراپ قىلىش شەرت قىلىنغان . پەقەت ھەنەفىيە مەزھىپىگىلا پەۋقۇلئاددە ئەھۋالدا ئۆز ئېتىقادىنى يوشۇرۇشقا ئىجازەت بېرىلگەن . ئەرەب

تارىخى كەڭ دائىرىدە يورۇتۇپ بېرىلگەن . ئۇنىڭ « تارىخىي تەبەرىي » ناملىق ئەسىرى مۇھىم تارىخىي مەنبە ھېسابلىنىدۇ . تەبەرىي يەنە قۇرئاننىڭ 30 توملۇق چوڭ تەپسىرىنىڭ مۇئەللىپى .

تەراۋى [ئە .] - ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا تاراۋى . رامزان

ئېيىدا خۇپتەن نامىزىدىن كېيىن ئوقۇلىدىغان قوشۇمچە ناماز .

تەركىدۇنيالىق سىرتقى دۇنيادىن ، جەمئىيەت ۋە

ئائىلىدىن ئايرىلىپ يەككە - يېگانە ياشاش ، يىراق ئادەمسىز جايلارغا كېتىپ مەجنۇنلارچە ھايات كەچۈرۈش . تەركىدۇنيالىق ئىسلام دىنىدىن باشقا ، براخمانىزم ، بۇددىزم ، يۇدائىزم ۋە خرىستىئان دىنىدىمۇ ئوخشاش مىغان ھالدا مەۋجۇت . ئۇنىڭ ماھىيىتى - دىنىي يولدا رىيازەت چېكىشتۈر . تەركىدۇنيا بولۇپ كەتكەنلەر ، كىشىلەردىن يىراقتا ، غار ، ئۆڭكۈرلەردە ئاچ - يالىڭاچ ، ئازاب - ئوقۇبەتتە ياشىغان . ئۇلار ئۆيلىنىشكە ، ئەۋلاد قالدۇرۇشقا ، كۈندىلىك ھايات مۇشەققەتلىرىگە نەپرەتلىنىدۇ . تەركىدۇنيالىق ئىسلام دىنىدا ئوتتۇرا ئەسىرلەردە كەڭ تارقالغان ، ئۇنىڭ مەنبەسى سۇفىلىق ئېقىملىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ئۇلار فەقىر ، دەرۋىش ، قەلەندەر ، زاھىد ، دەپ ئاتالغان . ئۇلار ئەمگەك قىلماستىن كەمبەغەللىك بىلەن خەير - ئېھسانغا تايىنىپ ھايات كەچۈرگەن ، مەجنۇنلارچە يۈرۈپ ، خۇراپاتلىق ۋە مۇتەئەسسىپلىكنى تارقاتقان . شۇنىڭدەك ، يەنە ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئىجتىمائىي ئادالەتسىزلىكنى ، نادانلىقنى تەنقىد قىلغان تارىخچىلار ، شائىرلار ، پەيلا-سويلارمۇ چىققان ، ئۆلىمالار ئۇلارنى بىدئەتچىلىكتە ئەيىبلىگەن .

تەرىقەت [ئە .] (يول ، ئۇسۇل) سۇفىزمغا خاس ئاتالغۇ

بولۇپ ، ئۈچ خىل مەنىگە ئىگە : (1) ئومۇمەن سۇفىلىق يولى ؛ (2) سۇف-

تارقىلىش جەريانى سۆزلىنىدۇ. داشۆ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئۆگىنىش قوللانمىسى سۈپىتىدە نەشر قىلىنغان بۇ كىتابتا ئىسلام دىنىنىڭ كېلىپ چىقىشى، مەنبەسى، ئەقىدىۋى تەلىماتى، ئىسلام مۇراسىملىرى، دىنىي ھوقۇق سىستېمىسىنىڭ بەرپا بولۇشى، ئىسلامدىكى مەزھەپ - ئېقىملارنىڭ مەيدانغا كېلىشى بايان قىلىنغان.

پىر [پ . ت .] (موسىپىت، قېرى) سۇفلىق ئەنئەنىسىدە تەرىقەتلەرنىڭ ئالىي رەھبەرلىرى ياكى ئابرويلۇق باشلامچىلار. مۇرىدلار ئۆز مۇرىشلىرىنىمۇ پىر دەپ ئاتايدۇ. ئۇ يەنە ئەۋلىيا، مەلۇم بىر ھۈنەر-نىڭ ئاساسچىسى مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدۇ.

ت

تابىئىلار [ئە .] (ئەگەشكۈچى، ئىتائەت) ئىسلام تارىخىدا، ساھابىلاردىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئىشىنى داۋاملاشتۇرغان ئىلاھىيەتچىلەر تابىئىلار دەپ، ئۇندىن كېيىنكى دەۋردىكى ئىلاھىيەتچىلەر تابىئىلارنىڭ تابىئىلىرى دەپ ئاتالغان.

تەبەرىي ئەبۇجەئفەر مۇھەممەدئىبن جەرىر (839 - 923)
 ئەرەب تارىخچىسى، ئىسلام قانۇنشۇناسى، فىلولوگ، ئەسلى تەبەرىستانلىق بولۇپ، ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى باغداتتا ئۆتكۈزگەن. تەبەرىي ئەرەب خەلىپىلىكىگە تەۋە كۆپلىگەن دۆلەتلەرنى ئايلىنىپ چىققان. ئۇ ئوتتۇرا ئەسىرگە خاس ئىلىم - پەننى ھەر جەھەتتىن، بولۇپمۇ قانۇنشۇناسلىق بىلەن تارىخنى مۇكەممەل ئىگىلىگەن، قۇرئان ۋە ھەدىسكە ئاساسەن يىرەك ئەسەرلەرنى يازغان، ئەسەرلىرىدە ئىسلام ۋە ئەرەب خەلىپىلىكى

ئالۋاستى ، پەرى ۋە باشقا خىيالىي مەۋجۇداتلارنىڭ تەسىرىدىن بولىدۇ . دەپ قارايدۇ . كېسەل كىشىلەر پەرىخانلارغا نەزىر - چىراغ قىلىدۇ . توخۇ ، كالا ، قوي سۈيۈپ قان ئېقىتىدۇ . پەرىخانلىق شامان دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا قالدۇرغان خۇراپىي ئادەتلىرىدىن بىرى .

پەيغەمبەر [پ .] (پەيغام ، پەييام - خەۋەر ، بەر - كەل- تۈرمەك ، خەۋەر كەلتۈرگۈچى) ئالادىن ۋەھىي ئالغان دەپ ئېتىقاد قىلىنىدىغان شەخسلەرنىڭ ئومۇمىي نامى . بەزىلىرى ئالانىڭ يەردىكى ۋەكىلى ، ئەلچىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ . پەيغەمبەرلەرگە ئېتىقاد قىلىش يەھۇدىي ، خرىستىئان ، ئىسلام دىنلىرىدىكى ئورتاقلىق بولۇپ ، تەۋرات ، زەبۇر ، ئىنجىل ۋە قۇرئاندا يۈزلىگەن پەيغەمبەرلەر ھەققىدە رىۋايەتلەر كەلتۈرۈلگەن . تارىختا خەلق قوزغىلاڭلىرىغا باشچىلىق قىلغان بەزى شەخسلەرنىڭ (مەسىلەن ، ئىراندا كۆتۈرۈلگەن خەلق قوزغىلاڭىنىڭ يېتەكچىسى باب) ، شۇنىڭدەك ئايرىم مەزھەپلەر (مەسىلەن ، بەھائىيە ، ئەھمەدىيە ۋە باشقا مەزھەپلەر) گە ئاساس سالغان تەرغىباتچىلارنىڭ ئۆزىنى پەيغەمبەر دەپ ئېلان قىلىشىدەك ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ .

پېتر شېۋىتسكىي ئېلىيا پاولوۋىچ (1898 - 1977) سابىق

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىران شۇناس ئالىمى ، يېقىن شەرقنىڭ فېئودالىزم دەۋرى تارىخى بىلەن شۇغۇللانغان مۇتەخەسسىس . ئۇ مەنبە شۇناسلىق ، تارىختۇناسلىق ساھەسىدە كاتتا شۆھرەت قازانغان . پېتر شېۋىتسكىينىڭ كەڭ ئىلمىي پائالىيەتلىرى (يۈزدىن ئارتۇق ئەسىرى نەشر قىلىنغان) ئىچىدە « VII - X ئەسىرلەردە ئىراندا ئىسلام » (1966 - يىل روس تىلىدا نەشر قىلىنغان) دېگەن ئەسىرى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ . ئۇنىڭدا غەرب ۋە پارىس مەنبەلىرى ئاساسىدا ، ئىرانغا ئىسلام دىنىنىڭ كىرىش ۋە

دۆلەتلەرنىڭ بىرلىشىشنىڭ زۆرۈرلۈكى توغرىسىدىكى ئىدىيىنى تەرغىپ قىلغان . پانىسلا مىزىم تەرەپدارلىرى مۇستەملىكىچىلەرگە قارشى ئاكتىپ تەرەقىيات ئېلىپ بارغان ، مەخپىي تەشكىلاتلار قۇرغان ، گېزىتلەر نەشر قىلغان . ئەينى ۋاقىتتا پانىسلا مىزىمچىلار دىنىي ئىسلاھاتچىلىق پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ ، ئىسلام دىنىنى دەۋر تەلپىگە مۇۋاپىق ئىسلاھ قىلىشقىمۇ ئۇرۇنغان . پانىسلا مىزىمدا X IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە شەرق خەلقلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىككە قارشى كۈرەش قىلىش غايىسى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقانلىقى سەۋەبلىك ، ئۇنىڭ مەلۇم ئىلغارلىق تەرەپلىرىمۇ بولغان . لېكىن X X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ، تۈركىيە سۈلتانلىرىنىڭ بۇ نەزەرىيىدىن پايدىلىنىپ مۇسۇلمانلارنى ئۆز قول ئاستىغا بىرلەشتۈرۈشكە ئۇرۇنۇشى نەتىجىسىدە ، پانىسلا مىزىم بىلەن پانتۇركىزم بىرلىشىپ كېتىپ ، بۇ ئېقىمدا ئەكسىيەتچىل مەزمۇن پەيدا بولغان .

پەرەنجى [ئە .] (پەرەنجە ، يېپىنچا) - ھازىرقى ئۇيغۇر

تىلىدا پەرەنجە ، ئىسلامدا ئادەتكە ئايلانغان ئاياللار يېپىنچىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئاياللىرى ئارىسىدا تارقالغان تۈرى . پەرەنجە ئاياللارنىڭ گەۋدىسى ، يۈز - كۆزىنى توسۇپ تۇرىدۇ ، ئاياللار سىرتقا چىققاندا پەرەنجە يېپىنىۋالىدۇ . شەرئەت قانۇنى بويىچە ، مۇسۇلمان ئاياللار 9 - 11 ياشلاردىكى قىزلارمۇ پەرەنجە يېپىنىشى شەرت . ئىسلام دىنى تارقالغان باشتا مەملىكەتلەردە پەرەنجىلەرنىڭ ھەر خىل تۈرى (ئىران ۋە ئافغانىستاندا چادىرە ، تۈركمەنلەردە يەشمەل ۋە باشقىلار) بار .

پەرىخان پەرىخان [پ ، ت .] (پەرى ۋە ئوقىماق)

ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا پەرىخان ، كېسەللەرنى خۇراپىي ئاماللار بىلەن داۋالىغۇچى ، بەزى جايلاردا ياخشى دەپمۇ ئاتىلىدۇ . پەرىخانلىق ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئايرىم زاپونلىرىدا تارقالغان . ئۇلار كېسەللىكنى جىن ،

تۇپ ، ئانچە پرىنسىپال بولمىغان مەسىلىلەرگە تەنقىدىي مۇلاھىزە يۈرگۈزگەن كىشىلەر بىد ئەتچى ھېسابلانغان . بىد ئەت مەلۇم ئىجتىمائىي گۇرۇھلارنىڭ ھۆكۈمران دائىرىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خاھىشىدىن نارازى بولغانلىقىنىڭ سىياسىي ئىپادىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن . مەسىلەن ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۇررەمىيلار ، « ئاق يەكتە كىلىكلەر » ، زىندىقلار گۇرۇھلىرىنىڭ ئىدىيىۋى قاراشلىرى ئىسلامغا نىسبەتەن بىد ئەت ھېسابلىنىدۇ . چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى بىر تەرەپتىن خەلق ئاممىسىنىڭ فېئوداللارنىڭ زۇلۇمىغا قارىتا نارازىلىقىنى ئىپادىلىسە ، يەنە بىر تەرەپتىن دىننى « ياخشىلاش » قا قارىتىلغان . (2) خۇراپات ، ئەسەبىيلىك مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدۇ .

بىسىمىللاھىر - رەھمانىر - رەھىم [ئە .] (ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن) قۇرئاننىڭ ھەممە سۈرىلىرى (9 - سۈرىدىن باشقىلىرى) باشلىنىش ئالدىدىن ئېيتىلىدىغان كەلىمە . ئىسلام ئەنئەنىسىگە خاس بۇ كەلىمەنى مۇسۇلمانلار ئىبادەت ۋاقتىدا ۋە ھەرقانداق ئىشنى باشلاش ئالدىدا ئېيتىدۇ . ئۇ مەكتۇپلار ، رەسمىي ھۆججەتلەر ، دىنىي ئەسەرلەرنىڭ بېشىغا يېزىلىدۇ .

پ

پانئىسلامىزم X XX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئوتتۇرا شەرق - تىكى مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدە مەيدانغا كەلگەن دىنىي - سىياسىي ئېقىم ، ئاساسچىسى جامالىددىن ئەففاندى . پانئىسلامىزم تەرەپدارلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ « بىرلىكى » ، خەلىپە رەھبەرلىكىدىكى مۇسۇلمان

تەۋرات ، ئىنجىلىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بىبلىيا ئىككى ئاساسىي قىسىمغا - « قەدىمىي ئەھد » ۋە « يېڭى ئەھد » گە بۆلۈنىدۇ . « قەدىمىي ئەھد » خرىستىئان دىنىدىمۇ ، يەھۇدىي دىنىدىمۇ ئوخشاشلا مۇقەددەس ھېسابلىنىدۇ ، ئۇ قەدىمكى دەۋرلەرگە ئائىت دىنىي ئەدەبىياتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . « يېڭى ئەھد » بولسا ، پەقەت خرىستىئان دىنىدا مۇقەددەس ھېسابلىنىدىغان ، ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئالاقىدار بولغان دىنىي ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . خرىستىئان ۋە يەھۇدىي روھانىيلىرى بىبلىيانى مۇسا ۋە ئەيسا پەيغەمبەرلەر ئارقىلىق ۋەھىي قىلىنغان ئىلاھىي كۆرسەتمە ، دەپ بىلىدۇ . 364 - يىلى لاڭودېكىيە باش چېركاۋى كېڭىشى خرىستىئان دىنىدا مۇقەددەس ۋە ئىلاھى دەپ تېپىلغان ئەسەرلەردىن ئىبارەت بىبلىيانىڭ تەركىبىنى رەسمىي تەستىقلىغان ، ئۇنىڭغا كىرگۈزۈلمىگەن يارلىق دىنىي كىتابلار ساختا ، دەپ ئېلان قىلىنغان ۋە ئۇلارنى ئوقۇش چەكلەنگەن . بىبلىيا ئەسلىدە سالنامىلەر ، تارىخىي ھېكايىلەر ، قىسسە ۋە ئەپسانىلەر ، تۈرلۈك دىنىي دۇئالار ، ھوقۇق ، ئەخلاق مەسىلىلىرىگە دائىر كۆرسەتمىلەر ، دىنىي مۇراسىم قائىدىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بىبلىيا غەربىي ئاسىيا ۋە رىم ئىمپېرىيىسى خەلقلەرنىڭ 1500 يىللىق ئىجتىمائىي - سىياسىي ھاياتىنى ، ئەشۇ دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن يەھۇدىي ۋە خرىستىئان دىنىي تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئومۇمىي كۆرۈنۈشىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ .

بىدئەت [ئە .] (يېڭىلىق ، يېڭىدىن رەسمىيەت)

لەشكەن (1) ھۆكۈمران دىن دائىرىسىدە دىنىي ئەقىدىلەرنى يېڭىچە مۇلاھىزە قىلىدىغان خاھىش . ھۆكۈمران دىننىڭ ئاساسىي مۇقەددەس كىتابى ھەم ئۇنىڭ ئەقىدە ۋە تەلەپلىرىنى ئېتىراپ قىلغان ھالدا ، مەلۇم دەۋر ، ئىجتىمائىي كۈچ ۋە مۇئەييەن دۆلەتنىڭ ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ ،

يېڭىلىنىپ تۇرۇشى توغرىسىدىكى ئىلمىي قاراشلارنى ئالغا سۈرگەن . ئۇ ئىجتىمائىي قاراشلىرىدا ، جامائە ۋە تىلنى ئىنسانلارنىڭ بىرلىشىشكە بولغان ئېھتىياجى ئاساسىدا كېلىپ چىققان ، دەپ چۈشەندۈرىدۇ . بېروني دۆلەتنىڭ تېنىچ ، ئاۋاتلىقى ئىلىم - پەننىڭ راۋاجلىنىشىغا باغلىق ، ئىنسان بىلىملىك ۋە مەرىپەتلىك بولغاندىلا ، ئاندىن بەختلىك بولالايدۇ ، دەپ قارايدۇ . بېروني ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ، ھىندىستان ، يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرق مەملىكەتلىرىنىڭ تارىخىي ۋە ئېتنوگرافىيىسىگە دائىر قىممەتلىك ماتېرىياللار ئەكس ئەتكەن . بېروني ئوتتۇرا ئەسەردىكى شەرق مۇتەپەككۇرلىرى ئىچىدە دىنشۇناسلىق جەھەتتە ئەڭ كۆپ مىراس قالدۇرغان ئالىم . ئۇ « قەدىمكى خەلقلەردىن قالغان يادىكارلىقلار » ۋە « ھىندىستان » قاتارلىق ئەسەرلىرىدە ئەشۇ دەۋردىكى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى كۆپ دىنلار ۋە ئېقىملار (ھىندى ئېتىقادلىرى ، زەر-دوشتىيلىق ۋە باشقىلار) غا خاس ئۆرپ - ئادەتلەر ، مۇراسىملار ، كالىندارلار ھەققىدە قىممەتلىك ماتېرىياللار قالدۇرغان . ئۇ پەننى دىن مۇناسىرىسىدىن قۇتۇلدۇرۇشقا قارىتىلغان شەرقىي « ئىككى ھەقىقەت » نەزەرىيىسىنى راۋاجلاندۇرۇپ ، پەن ئاچقان يېڭىلىقلارنى ئىلمىي ھەقىقەت ، پەيغەمبەرلەرگە ئاللا تەرىپىدىن كەلگەن ۋەھىينى دىنىي ھەقىقەت ، ئۇلار بىر - بىرىدىن مۇستەسنا ، لېكىن ئىلمىي ھەقىقەت ئىنسانىيەت ئۈچۈن دىنىي ھەقىقەتتىن ئەۋزەلرەك ، دېگەن تەلىماتنى تەرغىپ قىلىدۇ . بۇ تەلىمات ئوتتۇرا ئەسىر شارائىتىدا پەن تەرەققىياتىغا يول ئېچىشتا زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى . بۇ تەلىماتنى ئىلغار شەرق مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى داۋاملاشتۇردى .

بېبلىيا [گ .] (كىتابلار) يەھۇدىي ۋە خرىستىئان دىنىدا

مۇقەددەس ھېسابلانغان دىنىي كىتابلار ۋە رىسالەلەر مەجمۇئەسى بولۇپ ،

بېرونيي پەندىكى ئومۇمىي خۇلاسەلەرگە تەپەككۇر ياردىمى ئارقىلىق ئېرىشكىلى بولىدۇ ، نەزمىيىتى بىلىم كونكرېت تەسەۋۋۇرلار ، پاكىتلارنى كۆزىتىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كېلىدۇ ، دەپ ھېسابلايدۇ . بېرونيي تەبىئىي پەنلەرنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرىدە - گېئومېترىيە ۋە ترىگونومېترىيىدە بىرقانچە يېڭى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە كەشپىيات ياراتتى ، بۇ كەشپىياتلار ئوتتۇرا ئەسىردە شەرق ئەللىرىدە ئۇزاق مەزگىلگىچە پەننىڭ راۋاجلىنىش يولىنى كۆرسىتىپ بەردى . بېرونيي يونانىستان ئىلىملىرىدىن كەڭ پايدىلانغان ئاساستا ، ئۇلاردىكى كەمچىلكەرنىمۇ كۆرسىتىپ بېرىشكە تىرىشقان . بېرونييىنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى ئىلغارلىققا ئىگە . ئۇ ئالانى بىرىنچى ياراتقۇچى سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىدۇ ، لېكىن ، ئالەم كېيىن تەبىئىي رەۋىشتە قانداقتۇر غەيرىي - تەبىئىي كۈچنىڭ تەسىرىسىز راۋاجلىنىدۇ ، دەپ قارايدۇ . تەبىئەتتىكى تۈرلۈك ھادىسىلەرنى ئالانىنىڭ قۇدرىتى دەپ چۈشەندۈرگۈچىلەرنى بىلىمىزلىكتە ئەيىبلەيدۇ . بېرونييىنىڭ دۇنيانىڭ تۈزۈلۈشىنى چۈشەندۈرۈشى ئاتومىزم ① پرىنسىپىغا يېقىنلىشىدۇ . بېرونييىنىڭ ئارېستوتىل ئەسەرلىرى توغرىسىدا ئىبن سىنا بىلەن يېزىشقان خەتلىرى ، خۇسۇسەن ھەر خىل تەبىئىي جەريانلار ، ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى ھەققىدىكى ئاجايىپ مۇلاھىزىلىرى ئۇنىڭ ستىخىيىلىك ماتېرىيالىستىك قاراشلىرىنىڭ رەڭگا رەڭ ۋە باي مەزمۇنغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ . ئۇ كائىناتتا يەردىن ، بىزنىڭ يەردىكى ھاياتىمىزدىن تاشقىرى يەنە باشقا دۇنيالارنىڭ مەۋجۇدلىقى ھەققىدىكى ، ھەرىكەتنىڭ زىددىيەتكە ئاساسلىنىدىغانلىقى ، ماددا شەكلىنىڭ ئۆزۈلۈكسىز ئۆزگىرىپ

① ئاتومىزم - ماددىنىڭ ئاتوملاردىن تۈزۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى ماتېرىيالىستىك تەلىمات .

بىلىتىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ . بىلىمنىڭ ۋە ھەقىقەتنى ئېنىقلاشنىڭ ئاچقۇچى ئىلىم ، دەپ ھېسابلايدۇ . بېدىلنىڭ پەلسەپىۋى قاراشلىرى ماتېرىيالىستىك ئىدىيىلەرگە باي بولۇپ ، دىنىي تەسەۋۋۇرلارغا ، تەقدىرگە قارىغۇلارچە ئىشىنىشنى تەنقىد قىلىدۇ . ئىجتىمائىي قاراشلىرىدا ، ئۇ جەمئىيەتنىڭ سىنىپىي تەبىقىلىشىشنى بايلارنىڭ مەنپەئىتىنىڭ ئەمگەكچىلەر مەنپەئىتىگە زىت ئىكەنلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان دەپ قاراپ ، زالىملارنىڭ ئادالەتسىزلىكىنى ، زۇلۇمنى ئەيىبلەيدۇ . ئىجتىمائىي تەرەققىياتتا ئىلمىي پەلسەپىنىڭ رولىغا يۇقىرى باھا بېرىدۇ ، ئەمگەكچىلەرگە خەيرىخالىق بىلدۈرىدۇ ، ئۇلارنى ھۈنەر ئىگىلەشكە دەۋەت قىلىدۇ .

بېرتېلىس يېۋگېنىي ئىدۇئاردوۋىچ (1890 - 1957) سابىق

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەرقشۇناس ئالىمى . بېرتېلىس ئوتتۇرا ئاسىيا ، يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرق خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ، تىلى ۋە ئەدەبىياتىغا ئائىت 500 دىن ئارتۇق ئەسەر يازغان . بېرتېلىس ئەدەبىياتشۇناسلىققا ئائىت تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماي ، ئىسلام مەنبەلىرىنى ، خۇسۇسەن تەسەۋۋۇپقا خاس ئەدەبىياتنى ئۆگىنىش ساھەسىدە چوڭ ئىشلارنى قىلغان . سۇفىلىقنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ، ئۇنىڭ مەنبەسى ۋە باسقۇچلىرى ، داڭلىق سۇفىلار ھەم ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ، ئىجادىيىتى ھەققىدە بىرقاتار ئەسەرلەر يازغان . بېرتېلىسنىڭ ئىسلام ۋە تەسەۋۋۇپ ساھەسىدىكى بارلىق ئەسەرلىرى « سۇفىلىق ۋە سۇفىلىق ئەدەبىياتى » نامى بىلەن (تاللانغان ئەسەرلەر ، 3 - توم ، موسكۋا 1965 - يىل) ئالاھىدە نەشر قىلىنغان .

بېرۇنىي ئەبۇرەيھان مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد (973 - 1048)

ئوتتۇرا ئەسەردە ياشىغان ئېنىسكلوپېدىيىچى ئالىم ۋە مۇتەپەككۇر ، خارەزمىدا تۇغۇلغان . ئۇ ، تارىخ ، ماتېماتىكا ، ئاسترونومىيە ، مېدىتسىنا ، مېنىرالوگىيە ، جۇغراپىيە پەنلىرىگە ئائىت 200 گە يېقىن ئەسەر يازغان .

كۈشاد ياشايدىغان غارغا كىرىپ قالىدۇ . بۇۋى مۈشكۈلكۈشاد بوۋايغا ، ئەگەر ئۇ ھەر چارشەنبە كۈنى ئۇنىڭغا ئاتاپ ياغ پۇراتسا ، ئورغىنىنىڭ تېپىلىدىغانلىقى ۋە ھازىرقىدىن كۆپرەك ئوتۇن يىغىۋالالايدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ . بوۋاي ئۇنىڭ تەلىپىنى ئورۇندايدۇ ۋە ئىشلىرى يۈرۈشۈپ كېتىدۇ . بوۋاي ئېھتىياتسىزلىقتىن بىر قېتىم چارشەنبىنى ئۇنتۇپ قېلىپ ئۆتكۈزۈۋېتىدۇ ، شۇنىڭ بىلەن يەنە ئېغىر ئەھۋالدا قالىدۇ . بوۋاي خاتالىقىنى تۈزەتكەندىن كېيىن ، ئىشلىرى يەنە ياخشىلىنىپ كېتىدۇ . رىۋايەتنىڭ يەنە بىر شەكلىدە بۇۋى مۈشكۈلكۈشاد سۇفلىق تەرىقەتلىرىدىن بىرىگە ئاساس سالغان باھاۋۇددىن نەقشبەندىنىڭ يېقىن كىشىسى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ . ئومۇمەن ، بەزى دىندار ئاياللار ئارىسىدا ، قىيىن ئىشلارنى ئاسانلاشتۇرۇش مەقسىتىدە قىلىنىدىغان ئىشلار بۇۋى مۈشكۈلكۈشاد رىۋايىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا تىلغا ئېلىنىدۇ .

بېدىل مىرزا ئابدۇلقادىر (1644 – 1721) ھىندىستانلىق شائىر ،
مۇتەپەككۇر ، پەيلاسوپ ، چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەزمۇندىكى شېئىر ۋە نەسرىي ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان . ئۇنىڭ «كۈللىيات» ى «ئىرفان» ، «چار ئۇنسۇر» ، «ئىشارەت ۋە ھېكايەت» ، «نۇقات» قاتارلىق 16 ئەسىرى بار . بېدىل ئالەمنىڭ بىرلىكى ، ماددىلىقى ۋە ئەبەدىيلىكى ھەققىدىكى پىكىرنى قۇۋۋەتلەيدۇ . ئۇ ، ماددا ، تەبىئەت تۈرلۈك شەكىل ۋە رەڭدە مەۋجۇت بولۇپ ، دائىم ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدۇ ؛ مەۋجۇدات ئاساسلىق تۆت ماددىدىن ، يەنى تۇپراق ، سۇ ، ئوت ، ھاۋادىن تەركىب تاپىدۇ ۋە ئۇلار تۈرلۈك تەركىبىيەتتە قوشۇلۇپ ، كونكرېت نەرسىلەرنى تەشكىل قىلىدۇ ؛ جىسىملاردا ماددىنىڭ تەركىب ئۆزگىرىشى زۆرۈرىيەت ئاساسىدا يۈز بېرىدۇ ، ھەرقانداق بىر ئۆزگىرىش سەۋەب - نەتىجە پىرىنسىپىغا بويسۇنىدۇ ، دەپ قارايدۇ . بېدىل سەزگۈ ، بولۇپمۇ بىلىش قالا-

بۇۋى سەيشەمبە سەيشەمبە ئانا، ئاياللار سىغىنىدىغان

ئەۋلىيا، ئەيسانىۋى شەخس (ئانا)، يىپ ئىگىرىدىغان ئاياللارنىڭ ھامىيىسى، ئائىلە بەختىنىڭ ھىمايىچىسى. دىندار ئاياللار بۇۋى سەيشەمبەگە سىغىنىپ سەيشەمبە كۈنلىرى ئۇنىڭ شەرىپىگە ياغ پۇرتىدۇ. ئۇنىڭدىن مۇرۇۋەت، مەدەت تىلەپ، مۈشكۈللىرىنى ئاسان قىلىشنى ئىلا تىجا قىلىدۇ. بۇۋى سەيشەمبەگە سىغىنىش، ئۇنىڭغا ئاتالغان مۇراسىملارنى ئۆتكۈزۈش ھازىرقى ۋاقىتتا ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ.

بۇۋى ھەرىيەم ھەرىيەم، ئىسا ئەلەيھىسسالامنىڭ ئانىسى. ئۇ

كىچىك چېغىدىلا ئانىسى ئىمران ئۆلۈپ كەتكەن، ئانىسىنىڭ ھەم شىرىسىنىڭ ئېرى زەكەرىيا ئەلەيھىسسالامنىڭ تەربىيىسىدە ئۆسكەن. بۇۋى ھەرىيەم كېچە - كۈندۈز ئىبادەت قىلاتتى، ئۇنىڭ تەقۋادارلىقى، گۈزەل ئەخلاقى بەئى ئىسرائىل ئىچىدە مەشھۇر ئىدى. بۇۋى ھەرىيەم جەبرائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇنىڭ پاك بىر ئوغۇل تۇغىدىغانلىقى توغرىسىدا خۇش خەۋەر يەتكۈزگىلى كەلگەن ئاللانىڭ ئەلچىسى ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ ھەيران قالغان. جەبرائىل ئەلەيھىسسالام ئۇنىڭغا: «ئاللانىڭ ئەمرىگە ھەيران قالما، ئاللا ھەر شەيئىگە قادىردۇر» دەپ چۈشەندۈرگەن. بۇۋى ھەرىيەم ۋاقتى توشقان چاغدا، ئوغلى ئىسا ئەلەيھىسسالامنى تەۋەللۇت قىلغان.

بۇۋى مۈشكۈلكۈشاد [پ. ت.] (مۈشكۈلنى ئاسان

قىلغۇچى ئايال) دىندارلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدا كىشىلەرنى قىيىنچىلىقلاردىن قۇتۇلدۇرىدىغان ئەۋلىيا ئايالنىڭ ئوبرازى. بۇۋى مۈشكۈلكۈشاد ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ بىرىدە سۆزلىنىشىچە، ئوتۇن تېرىپ يۈرگەن بىر بوۋاي ئورغىقىنى يىتتۈرۈپ قويىدۇ ۋە ئۇنى ئاختۇرۇپ، بۇۋى مۈشكۈل

دىس . ھەدىسلەرنى توپلاش ۋە سىستېمىلاشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللانغان ، 600 مىڭغا يېقىن ھەدىس توپلىغان . ئۇنىڭدىن 7250 نى «سەھىھ» (يەنى ئىشەنچلىك) دەپ بىلىپ توپلام قىلغان . بۇ «جامئۇسەھىھ» («ئىشەنچلىك توپلام») ، قىسقىچە «سەھىھ» ياكى «سەھىھۇل بۇخارىي» نامى بىلەن ئاتىلىپ ، سۈننىي مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئەڭ ئابرويلىق ھەدىس توپلاملىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان . بۇخارىي شۇ توپلام ئارقىلىق بارلىق مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدە داڭ چىقارغان . بۇخارىي بۇنىڭدىن باشقا ھەدىسئۇناسلىق ۋە ئىلاھىيەت ساھەسىدە ئالاھىدە ئابروي بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ . بۇخارىي ھازىرقى سەمەرقەند ئوبلاست يايئېرىق رايونىغا دەپنە قىلىنغان . ئۇنىڭ قەبرىسى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا مۇقەددەس زىيارەتگاھقا ئايلانغان .

بۇراق [ئە.] (چاقماق) ئىسلام رىۋايەتلىرىدە ناھايىتى تېز چاپىدىغان ۋە ئۇچىدىغان ئاتىنىڭ نامى . رىۋايەت قىلىنىشىچە ، مۇھەممەد پەيغەمبەر بۇراققا مىنىپ مەككىدىن قۇدۇسقا ۋە ئۇ يەردىن يەتتە ئاسمانغا چىقىپ ، ئالانىڭ ھۇزۇرىغىچە بارغان .

بۇرھانىددىن مەرغىنەنى ئەلى ئىبن ئەبۇبەكر فەرغانىي (1197 - يىلى ۋاپات بولغان) ئىسلام فەقھلىرىدىن بىرى . ئۇنىڭ فىقھىگە ئائىت ئەسەرلىرىدىن ئەڭ مەشھۇرى «ھىدايەفىل - فۇرۇۋ» («شەرىئەت ساھەلىرى بويىچە قوللانما») ھەنەفىيە مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئەدەب - ئەخلاق قانۇنى سۈپىتىدە قوللىنىلغان . «ھىدايە» ئوتتۇرا ئاسىيا ، ھىندىستان ۋە تۈركىيەلەردە كەڭ تارقالغان . ئۇ ھازىرغىچە مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىدىكى ھەنەفىيە مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ، شەرىئەت ساھەسىدىكى ئاساسلىق قوللانمىلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ . ئەسەر پارىس ، ئىنگلىز ، رۇس تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان .

لېكىن بېكتاشىيلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا يەنە ئۆز پائالىيىتىنى باشلىغان .
1925 - يىلى تۈركىيىدە بارلىق سۇفلىق تەرىقەتلىرى تۈگىتىلگەندىن
كېيىن ، بېكتاشىيلار ئۆز مەركىزىنى ئالبانىيىگە يۆتكىگەن بولسىمۇ ، ئۇلار
يەنىلا تۈركىيە ۋە ئىراقتا بار .

بېلىيايېۋ يېھۇگېنى ئالىكساندروۋىچ (1895 - 1964) سابىق
سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئەرەبشۇناس ۋە ئىسلامشۇناسى . ئىسلامنىڭ كېلىپ
چىقىش ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىدىغان مۇھىم ئىلمىي ئەسەرلەر يازغان .
ئۇنىڭ پىكىرىچە ئىسلام ئىدىئولوگىيىسىنىڭ پەيدا بولۇشى ئەرەبىستاندا
قۇلدارلىق تۈزۈمىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك . ئۇنىڭ 1965 -
يىلى موسكۋادا رۇس تىلىدا نەشر قىلىنغان «ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئەرەب
لەر ، ئىسلام ۋە ئەرەب خەلىپىلىكى» دېگەن كىتابى ئىسلامنىڭ دەسلەپكى
تارىخىي مەسىلىلىرىگە بېغىشلانغان . بېلىيايېۋ ئىسلامدىكى مەزھەپچىلىك
مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىشقا (1957 - يىلى موسكۋادا رۇس تىلىدا نەشر
قىلىنغان «ئىسلام مەزھەپچىلىكى») ، ئىسلامشۇناسلىقنى ئۆگىنىشكە
ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن .

بۇت [پ. ت.] سەنەم [ئە.] خۇدا دەپ
سىغىنىلىدىغان ماددىي بۇيۇم (كۆپىنچە خۇدالارنىڭ تاش ، ياغاچ ، ساپال
ۋە باشقا نەرسىلەردىن ياسالغان ھەيكەللىرى ، رەسىملەر ، تەسۋىرلەر) .

بۇتپەرەزلىك [پ. ت.] (بۇتقا سىغىنىش) بۇت
(سەنەم) ، ھەيكەل ۋە سۈرەت قاتارلىق نەرسىلەرگە سىغىنىش ، تېۋىنىش
بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان دىنىي ئېتىقاد شەكلى .

بۇخارىي (ئەسلى ئىسمى ئەبۇ ئابدۇللاھ مۇھەممەد ئىبنى
ئىسمائىل بۇخارىي ، 810 - 870) بۇخارالىق مەشھۇر ئىلاھىيەتچى ، مۇھەدد-

بەيتۇللاھ [ئە.] (ئاللانىڭ ئۆيى) مەككە ئىسلام دىنى

نىڭ مۇقەددەس مەركىزىگە ئايلانغاندىن كېيىن كەئبەگە بېرىلگەن نام .

بەيتۇل مال [ئە.] (خەزىنە) ئىسلام ئەنئەنىسىدە ،

دەسلەپكى خەلىپىلەر دەۋرىدىكى دۆلەت خەزىنىسى . دۆلەت تۈزۈمى ئىسلامغا ئاساسلانغانلىقتىن ، بەيتۇل مال ۋە ئۇنىڭدىكى مۈلۈكنى ئىدارە قىلىش قائىدىلىرى ئىسلام شەرىئىتى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ۋە باشقۇرۇلغان ، شۇنىڭ بىلەن بەيتۇل مال دىنى تۇس ئالغان .

بەيتۇل مۇقەددەس [ئە.] (مۇقەددەس ئۆي) ئىسلام

ئەنئەنىسىدە ، قۇدۇس (ئېروسالىم) شەھىرىدە قەدىمدىن مەۋجۇت بولغان ھەم مۇقەددەس ھېسابلانغان ئىبادەتخانىلار . شۇنىڭغا ئاساسەن قۇدۇس شەھىرىنىڭ ئۆزىمۇ بەيتۇل مۇقەددەس دەپ ئاتالغان .

بېكتاشىيلار تۈركىيىدە تارقالغان سۇفىلىق تەرىقەتى . ئا-

ساسچىسى يېرىم ئەپسانىۋى ھاجى بېكتاشى ۋەلى . بېكتاشىيلار تەرىقەتى $X II - X III$ ئەسىرلەردە كىچىك ئاسىيادا پەيدا بولغان ، كېيىنرەك تۈركىيە ۋە بالقان يېرىم ئارىلىغا تارقالغان . بېكتاشىيلارنىڭ ئېتىقاد ۋە مۇراسىملىرى ئىسلام ، خرىستىئان ۋە بۇتپەرەسلىك ئېلېمېنتلىرىدىن تەشكىل تاپقان . ئۇلار شىئە مەزھىپىدىكىلەرگە ئوخشاش ئەلى ۋە 12 ئىمامغا سىغىنىدۇ ، بولۇپمۇ ئالتىنچى ئىمام جەئفەر سادىققا ئېتىقاد قىلىدۇ . شۇنىڭدەك مۇسۇلمانلارنىڭ مۇقەددەس ئۈچلۈكى - ئاللا ، مۇھەممەد پەيغەمبەر ، ئەلىنى ئېتىراپ قىلىدۇ . بېكتاشىيلار $X IV - X VI$ ئەسىرلەردە يانچار (تۈركىيىدىكى ئىمتىيازلىق پىيادە ئەسكەرلەر) گە ، ئۇلار ئارقىلىق دۆلەت ئىشلىرىغا تەسىر كۆرسەتكەن . سۇلتان مەھمۇد II 1826 - يىلى يا-نىچارلار كورپوسىنى يوقىتىپ ، بېكتاشىيلار تەرىقەتىنى چەكلىگەن .

يىچە ، ئىنسان ئالانىڭ بىچارە ، ئاجىز ، ئىتائەتچان قولى مەنىسىدىكى چۈشەنچە . ئىسلامدا بەندىنىڭ ھايات پائالىيىتى ئالانىڭ ئىرادىسىگە ، ئەمىرىگە باغلىق ، ئۇنىڭ تەقدىرى تۇغۇلۇشتىن بۇرۇن ئاللا تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن دەپ كۆرسىتىلىدۇ .

بەھائىيلىق X IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىراندا بابىيلار

ھەرىكىتىنىڭ داۋامى تەرىقىسىدە مەيدانغا كەلگەن مەزھەپ ، كېيىن كوممۇنوپولىتنىڭ^① خاراكتېر ئالغان دىنىي ئېقىم . پۈتۈن ئىنسانىيەت ئۈچۈن بىر دۆلەت ۋە بىر دىننى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت غايىنى ئىلگىرى سۈرگەن (شۇ ئارقىلىق بابىيلاردىن پەرق قىلىدۇ) . بەھائىيلىق ماھىيەتتە زامانىۋى دىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . مۇسۇلمانلارمۇ ، بەھائىيلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ بۇ دىننى ئىسلامنىڭ بىر قىسمى دەپ ئېتىراپ قىلمايدۇ . بۇ دىننىڭ ئاساسچىلىرىنىڭ پىكرىچە ، مەۋجۇت بولغان دىنلارنى يوقىتىشنىڭ ھاجىتى يوق ، ئۇلارنى قانداقتۇر بىر نۇقسانسىز تەلىمات ئاساسىدا بىرلەشتۈرۈش لازىم ؛ ئەسلىدە ھەممە دىنلار ياخشى ، پەقەت ئۇلارنى ئارتۇقچە ئەقىدە ۋە ئۆرپ - ئادەتلەردىن تازىلاش كېرەك ؛ مۇھىمى خۇدانى سۆيۈش كېرەك ، چۈنكى سۆيگۈ تەرەققىياتىنىڭ شەرتى ۋە كائىنات قانۇنى ؛ دىن كىشىلەرنىڭ بارلىق پائالىيىتىدە نامايان بولۇشى كېرەك . بەھائىيلىق تەرىپدارلىرى ئىراندا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ ، ھەر دائىم نازارەت قىلىنىدۇ . ئۇلار ئاسىيادىكى قىسمەن دۆلەتلەردىمۇ بار . بەھائىيلارنىڭ كۆپچىلىكى ياۋروپا ۋە ئامېرىكىغا تارقالغان ، ئاساسىي مەركىزى گېرمانىيە ، ئامېرىكا ۋە پاناماغا جايلاشقان ، مەركەزلىك ئورنى ھەيفا (ئىسرائىل) شەھىرىدە .

① كوممۇنوپولىتنىڭ - ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى يوقىتىش مەنىسىدە .

بايەزىد ئەسارىي ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئىشىنى داۋام قىلدۇرغان سەپداشلىرى رەۋشەنىيلەر مەزھىپىنى شەكىللەندۈرگەن .

بەدرجېڭى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ رەھبەرلىكىدە 622 -

يىلى مەدىنە مۇسۇلمانلىرىنىڭ مەككە قوشۇنى بىلەن قىلغان جېڭى . مەدىنەدىن ئانچە يىراق بولمىغان ، چوڭ كارۋان يولى قوشۇلىدىغان يەرگە جايلاشقان بەدر قۇدۇقىنىڭ يېنىدا مەدىنىلىكلەر مەككىلىكلەرنىڭ سودا كارۋانىغا ھۇجۇم قىلغان . بۇ جەڭگە مەككىلىكلەردىن 600 كىشى ، مۇسۇلمانلاردىن 300 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشقان . جەڭدە مەككىلىكلەر يېڭىلىپ ، ئىنتايىن كۆپ چىقىم تارتقان ، مەدىنە مۇسۇلمانلىرىدىنمۇ بىرقانچە كىشى ئۆلگەن . غالىپلار كارۋاندىكى مال - مۈلۈكنى ئولجا ئالغان . مۇھەممەد پەيغەمبەر ئولجا ئېلىنغان نەرسىلەرنى جەڭگە قاتناشقانلارغا تەقسىملەپ بەرگەن ، بەشتىن بىر قىسمىنى ئۆزى ئالغان . ئىسلام ئەنئەنىسىدە ئولجا تەقسىملەشتە بەشتىن بىر قىسمىنى (خۇمس) خەلىپىلەرنىڭ خەزىنىسى (بەيتۇل - مال) گە تاپشۇرۇش ئەنە شۇنىڭدىن باشلانغان ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇ شەرىئەتتە قانۇنلاشتۇرۇلغان .

بەرىكە [ئە .] (بەرىكەت مەنىسىدە) ئىسلامىيەتتە بىرەر

ئىشقا خۇدادىن راۋاج ، بەرىكەت تىلەش ، پائىدە بېرىش مەزمۇنىغا ئىگە چۈشەنچە . خەلق تىلىدا قىلغان ئەمگىكىنىڭ بەرىكەتلىك ، دارامىتىنىڭ مول بولۇشىنى ئۈمىد قىلىش مەنىسىگە ئىگە .

فەناۋە فەنا [ئە .] (بەقا - ئەبەدىيلىك ، مەڭگۈ -

لۈك ؛ فەنا - يوق بولۇش ، تۈگەش) ئوتتۇرا ئەسىر شەرق پەلسەپىسىدىكى چۈشەنچە ، چەكسىزلىك ۋە چەكلىكلىك مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ .

بەندە [ئە .] (تۇتقۇن ، قۇل) ئىسلام دىنى ئەقىدىسى بو -

كەلگەن .

باھاۋۇددىن نەقشبەندىي سەيىد مۇھەممەد ئىبن جالا-

لىدىن (1318 — 1389) نەقشبەندىيە تەرىقەتىنىڭ ئاساسچىسى .
باھاۋۇددىن نەقشبەندىي ياش چېغىدىلا سۇفىلىق يولغا ماڭغان ، باش-
قىلارنى مۇھەممەد پەيغەمبەر تەلىماتلىرىغا قەتئىي ئىتائەت قىلىشقا
چاقىرىغان ، ئۆزىنى مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەۋلادىدىن ، مەشھۇر مۇرىشىد دەپ
تونۇتقان . باھاۋۇددىن نەقشبەندىيىنىڭ ئايرىم قاراشلىرى سۇفىلىقنىڭ
باشقا ۋەكىللىرى خۇسۇسەن ئەھمەد يەسەۋىينىڭ قاراشلىرىدىن پەرق
قىلىدۇ . ئۇ يەسەۋىيگە ئوخشاش قاشاقلىق ، كەمبەغەللىكنى ئۈندەيدۇ ،
لېكىن خەير - ئېھسانغا تايانماي ، ئۆز ئەمگىكى بىلەن ياشاشنى
تەكىتلەيدۇ . باھاۋۇددىن نەقشبەندىي سۇفىلىقنى كەڭ تەرغىپ قىلىپ ،
ئەرەبىستان ، ئىران ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپلىگەن شەھەرلىرىگە بارغان .
مۇتەئەسسىپلەر ئۇنى ئىنتايىن ئىلاھلاشتۇرۇپ ، بۇخارا ئەتراپىدا ئۇنىڭغا
ئاتاپ مەقبەرە ئورناتقان . دىنىي رىۋايەتلەر ۋە كىتابلاردا باھاۋۇددىن
نەقشبەندىي مۇقەددەس شەخس سۈپىتىدە سۆزلىنىدۇ ، ئۇنى بالاگەردان
يەنى بالالارنى ئالدىن ئېيتىپ بەرگۈچى دەپ تەرىپلەيدۇ . باھاۋۇددىن
نەقشبەندىگە سىغىنىش ، ئۇنىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلىش ئادىتى ھازىرمۇ
ئۇچرايدۇ .

بايەزىد ئەنسارىي (1525 — 1573) ئافغانىستاندىكى رەۋشە-

نىيلەر مەزھىپى ۋە ئۇنىڭ تەلىماتىنىڭ ئاساسچىسى ، ئانچانلار (پۇشتۇنلار)
نىڭ فېئوداللارغا ھەمدە موڭغۇل ئىستىلاسىغا قارشى ئېلىپ بارغان
ھەرىكىتىنىڭ رەھبىرى . بايەزىد ئەنسارىي ئۆز تەلىماتىنى ئاللا تەرىپىدىن
ۋەھىي قىلىنغان ، ئۆزىنى بولسا ، پەيغەمبەر دەپ ئېلان قىلغان . ئۇنىڭ
تەلىماتىنى ئورتودوكسال ئىسلام تەرەپدارلىرى بىدئەت دەپ ھېسابلىغان .

قىمىدىي شەرھلەپ ، ئىسلام دىنىغا ئائىت ماتېرىياللارنى تەكشۈرگەن ۋە باي ، پاكىتلىق ماتېرىيال توپلىغان . ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى تارىخىنى ، ئۇنىڭ شەرق خەلقلىرى ئارىسىغا تارقىلىشىنى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىنى ھەر جەھەتتىن يورۇتۇپ بەرگەن . بارتولدىنىڭ كۆزىتىشلىرى ۋە يەكۈنى دۇنيا ئىسلامشۇناسلىقىنى بېيىتقان بولسىمۇ ، قىسمەن پىكىر ۋە خۇلاسەلىرى يەنىلا مۇنازىرە ھالىتىدە تۇرماقتا . بارتولدى 1912 ~ 1913 يىللىرى «ئىسلام دۇنياسى» ، 1917 - يىلى «مۇسۇلمانلار دۇنى - ياسى» ژۇرنالىنىڭ تەشكىلاتچىسى ۋە مۇھەررىرى بولغان . ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا ئائىت ئەسەرلىرى مۇھىم ئىلمىي ئەھمىيەتكە ئىگە . بارتولدىنىڭ ئەسەرلىرى ئېنگىلىز ، نېمىس ، تۈرك ، فرانسوز ، ئەرەب ، پارىس ۋە باشقا تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان . ئۇ «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى» گە كىرگۈزۈلگەن يۈزلىگەن ماقالىنىڭ مۇئەللىپىدۇر .

باھائۇللا (ئەسلى ئىسمى مىرزا ھۆسەين ئەلى نۇرى ، 1817 -

1892) بەھائىيە مەزھىبىنىڭ ئاساسچىسى ، بابىيلار قوزغىلىڭىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن نامايەندىلىرىدىن ، بابىنىڭ يېقىن سەپداشلىرىدىن بىرى . ئىراندا بابىيلار قوزغىلىڭى باستۇرۇلغاندىن كېيىن ، 1852 - يىلى باھائۇللا ئىراققا قېچىپ كېلىپ ئۆزىنى بابىينىڭ ئىشىنى داۋاملاشتۇرغۇچى ۋە خۇدادىن ۋەھىي ئالغان مەھدىي (پەيغەمبەر) دەپ ئېلان قىلغان . ئىراقتىن كېتىپ تۈركىيەدىكى ئادىرئانوپۇل (ئادىرنا) دا ، كېيىنرەك پەلەستىندىكى ئەككا شەھىرىدە ياشىغان . 1872 - يىلى 472 ئايەتتىن ئىبارەت «كىتابى ئەقىدەس» (ئەڭ مۇقەددەس كىتاب) ئەسىرىنى يازغان ، ئۇنى قۇرئان ۋە بابىنىڭ «بايان» ى ئورنىغا ۋەھىي قىلىنغان كىتاب دەپ ئېلان قىلغان . باھائۇللا تەرغىباتىنى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى داۋام قىلدۇرغان ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىدىن بەھائىيە تارماق ھەزەپپى مەيدانغا

باتىنىيلار [ئە.] (ئىچكى، يوشۇرۇن، سىرلىق)

ئىسلامدىكى ئىلاھىيەت ئېقىملىرىدىن بىرىنىڭ تەرەپدارلىرى، VIII ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن. بۇ ئېقىم تەرەپدارلىرى قۇرئاننىڭ سۆزمۇ سۆز چۈشەندۈرۈلۈشىگە قارشى چىققان ۋە قۇرئان ئايەتلىرىنىڭ ئىچكى، سىرلىق مەزمۇنىنى يېشىش لازىم، دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئىسلام تارىخىدا باتىنىيلارنىڭ نامى شۇ مەنادا پۈتكۈل شىئەلەرگە نىسبەتەنمۇ قوللىنىلىدۇ. باتىنىيلار تەلىماتى ئايرىم جايلاردا ئەرەب خەلىپىلىكى ۋە سۈننىيلىككە قارشى كۈرەشتە ئىدىيىۋى قورال بولۇپ خىزمەت قىلغان. باتىنىيلار ئىدىيىۋى مەنبە جەھەتتىن ئىسمائىلىيلار ۋە قەرىمەتلەر بىلەن مەسلەكداش بولۇپ، ئۇنىڭدا يەنە ماتىلىق ۋە مەزەكىيلىق تەلىماتلىرى، يۇنان پەلسەپىسى ۋە بۇددىزم قەدىمىيلىرىنىڭ تەسىرىمۇ چېلىقىدۇ. باتىنىيلار دېھقانلار ئاممىسى ۋە شەھەرلەردىكى ئوتتۇرا تەبەقىلەرنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىغان.

بارتولد ۋاسىلى ۋالادىمىروۋىچ (1869 - 1930) سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقشۇناسى، رۇس شەرقشۇناسلىق مەكتىپىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى «خەلىپە ۋە سۇلتان»، «ئىسلام»، «مۇسۇلمان خەلقلىرى مەدەنىيىتى»، «مۇسۇلمانلار دۇنياسى»، «مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا ئېتىكراتىك^① غايە ۋە دۇنياۋى ھەركەت» ۋە باشقا ئەسەرلىرى بارتولد ئەسەرلىرىنىڭ توققۇز تولىقى توپلامىغا كىرگۈزۈلگەن. قىممەتلىك تەكرىپ باي ماتېرىياللارغا ئىگە بولۇپ، ئىلمىي دىنشۇناسلىق ئۇيۇشۇمى ۋە مەنبە ھېسابلىنىدۇ. بارتولد بۇ ئەسەرلىرىدە ئەرەب ۋە غەربىي ياۋروپا ئاپتونوملىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى تەنقىد قىلغان.

① سىياسىي ھاكىمىيەت روھانىيلارنىڭ قولىدا بولغان ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى.

ۋاقىتلىرى پادىچىلىق بىلەن ئۆتكەن . ھۆررەمىيلەر بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ ، 816 - 837 يىللاردا خەلىپىلىككە قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭغا باشچىلىق قىلغان . قوزغىلاڭغا ئاساسەن كەمبەغەل ھۈنەرۋەنلەر ، دېھقانلار قاتناشقان ، قوزغىلاڭ پۈتۈن ئەزمەربەيجان ۋە غەربىي ئىرانغا كېڭىيىپ ئەرەمىستانغىچە يېتىپ بارغان . قوزغىلاڭغا قاتناشقانلارنىڭ سانى 300 مىڭ كىشىگە يەتكەن ، قوزغىلاڭچىلار 833 - يىلى ھەمدەدان شەھىرى يېنىدا خەلىپە مۇئەسسەم قوشۇنلىرى بىلەن بولغان جەڭدە ئېغىر تالايەتكە ئۇچرىغان . 837 - يىلى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاخىرقى قەلئەسى - بەدىز قولىدىن كېتىپ ، 838 - يىلى بابەك ۋە ئۇنىڭ تەرىپدارلىرى ئۆلتۈرۈلگەن .

بابىيىيە X X ئەسىرنىڭ 40 - 50 يىللىرى ئىراندا شۇ مەزگىلگە قەدەر

ھېچ ئىچىدە مەيدانغا كەلگەن تارماق دىنىي مەزھەپ . شاھقا ، فېئوداللارغا ۋە چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى كەڭ كۆلەمدىكى خەلق قوزغىلاڭلىرى بابىيىيە مەزھىپى بايرىقى ئاستىدا كۆتۈرۈلگەن ، ئۇنىڭ ئاساسچىسى - باب . ئۇ «بايان» دېگەن كىتابىدا ئۆزىنى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئورنىغا كەلگەن پەيغەمبەر ، ئۆز كىتابىنى بولسا قۇرئان ، ئۇ شەرىئەتنىڭ ئورنىنى ئېلىشى كېرەك ، دەپ ئېلان قىلغان . بابىيلار ھەممە كىشى باراۋەر دېگەن غايىنى تەرغىپ قىلىپ ، بارلىق مەجبۇرىيەت ۋە سىياسىيلىقلارنى ئېلىپ تاشلاشنى ، ئەرلەر بىلەن ئاياللارنىڭ باراۋەرلىكىنى يولغا قويۇشنى دەۋەت قىلغان . ئۇلار ھەتتا ، ئىجتىمائىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنى ئورنىتىشقا ئۇرۇنغان . بابىيلار شەپقەتسىزلىك بىلەن تەقىپ قىلىنغان ، ئۇلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى قانلىق تۈردە باستۇرۇلغان . سەيىد ئەلى مۇھەممەد (باب) ئۆلتۈرۈلگەن . ئامان قالغان بابىيلار يوشۇرۇن ھالەتكە ئۆتكەن ياكى مەملىكەتنى تاشلاپ قاچقان . كېيىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يېڭى ئېقىملار چۈنئانچى بەھائىيلىق مەيدانغا كەلگەن .

ئاللا ئۇنىڭ دۇئاسىنى ئىجاۋەت قىلىپ ، بېشىغا كەلگەن بالايى - ئاپەتلەرنى كۆتۈرۈۋەتكەن . ئۇنىڭغا بايلىق - نېمەت ئاتا قىلغان ، كۆپ پەرزەنت بەرگەن . رىۋايەتلەرگە كۆرە ئەيۈب ئەلەيھىسسالام 93 يىل ئۆمۈر كۆرگەن .

ب

باب ئەسلى ئىسمى سەيىد ئەلى مۇھەممەد (1819 - 1850)

بابىيە مەزھىپىنىڭ ئاساسچىسى ، بابىيلار قوزغىلاڭىنىڭ رەھبىرى . سەيىد ئەلى مۇھەممەد 1844 - يىلى ئۆزىنى باب (ئەرەب تىلىدىكى ئىشك ، دەرۋازا سۆزىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ ، «ھەقىقەت ۋە ئادالەت يولىغا ئېلىپ بارغۇچى ئىشك» دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتاپ ، مەھدىيىنىڭ ئىرادىسى ، يوليورۇقلىرى خەلققە «مەن ئارقىلىق يېتىدۇ» دەپ ئېلان قىلغان . مەھدىيىنىڭ كېلىش ۋاقتىنىڭ يېقىنلىشىۋاتقانلىقى توغرىسىدىكى غايىنى تەرغىپ قىلغان . باب 1847 - يىلى قاماققا ئېلىنغان ، تۈرمىدە «بايان» (ئەرەبچە چۈشەندۈرۈش ، شەرھەش ، تەرىپلەش مەنىسىدە) ئەسىرىنى يازغان . بۇ ئەسەردە بابىيە مەزھىپىنىڭ ئاساسلىرى سۆزلەنگەن ، فېئوداللىزىمغا ، شاھ ئىستېداتىغا ۋە چەت ئەل ئاسارىتىگە قارشى تەلىماتلىرى ئالغا سۈرۈلگەن . باب بابىيلار قوزغىلىڭى (1848 - 1852) كۆتۈرۈلگەندە ئىران شاھىنىڭ پەرمانى بىلەن تەبىرىزدە ئۆلتۈرۈلگەن .

بابەك (798 - ياكى 800 - 838) IX ئەسىرنىڭ 10 ~ 30 يىل

لىرىدا ئەزەربەيجان ۋە غەربىي ئىراندا ئابباسىيلارغا ھەمدە فېئودال ئىستېداتلىقتا قارشى كۆتۈرۈلگەن خەلق قوزغىلىڭىنىڭ باشلىقى . بابەك ئىران ئەزەربەيجانىدا ئۇششاق سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان ، بالىلىق

ئېيتىلىشىچە كەلگۈسىدە يۈز بېرىدىغان ۋەقە - ھادىسىلەرنى ئالدىن ئېيتىپ بەرگۈچى ، كىشىلەرنىڭ مۇشكۈلاتلىرىنى ئاسانلاشتۇرغۇچى . ئىسلام دىنىدا ئاللاغا يېقىن ئادەم ، ھامىي ، «بەندىلەرنىڭ ھامىيىسى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . ئەۋلىيالار ئالانىڭ ئىلتىپاتىدىن ئالاھىدە بەھرىمەن بولغان ، «ئاللا بىلەن ئىنسان ئوتتۇرىسىدىكى ۋاستىچى» ، كىشىلەرنىڭ ھاياتىغا ، تۇرمۇشىغا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان كىشى سۈپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ .

ئەئرافى [ئە .] (توسۇق) ئىسلام دىنى مەنبەلىرىدە .

خۇسۇسەن قۇرئاندا تەرىپلەنگەن جەننەت بىلەن دوزاخ ئوتتۇرىسىدىكى (ئارىلىقىدىكى) جاي . دىنىي ئەقىدە بويىچە قىيامەت كۈنى جەننەتكىمۇ ، دوزاخقىمۇ كىرمەي ئوتتۇرىدا قالغان ئادەملەر تۇرىدىغان جاي . ئۇلار دوراختا ئازاب چېكىۋاتقانلارنىمۇ ، جەننەتتە راھەت - پاراغەت ئىچىدە ياشاۋاتقانلارنىمۇ كۆرۈپ تۇرىدۇ ، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ .

ئەئىلەم [ئە .] (بىلگۈچى ، بىلىدىغان) ئۆلىمالار ئىچىدە

شەرىئەتنىڭ قانۇن - قائىدىلىرىنى ياخشى بىلىدىغان كىشى .

ئەيىۋۇب پەيغەمبەر . ئېيتىلىشىچە ، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ

ئوغلى ئىسھاق ئەلەيھىسسالامنىڭ نەسلىدىن . رۇم خەلقىگە پەيغەمبەر بولۇپ كەلگەن . ئاللا ئۇنى نېجەت ئاتا قىلىش ، كېيىن بەرگەن نېمىتىنى يوق قىلىۋېتىش بىلەن سىنىغان . ئەيىۋۇب ئەلەيھىسسالام مال - مۈلكىدىن ، پەر - زەنتلىرىدىن ئايرىلىپ ، ئېغىر كېسەلگە گىرىپدار بولغانىدىمۇ ، بالاغا سەۋر قىلىپ ، ئاللاغا ھەمدۇسانا ئېيتىپ ، ئىلگىرىكى تەقۋادارلىق ھالىتىنى ساقلىغان . ئايالىنى شەيتاننىڭ ۋەسۋەسىدىن توسۇغان . ئەيىۋۇب ئەلەيھىسسالام ئاللاغا ئىلتىجا قىلىپ : «پەرۋەردىگارم ، مېنى زىيان - زەخمەت ئورنىۋالدى ، سەن ئەڭ مەرھەمەتلىك زاتتۇرسەن» دەپ دۇئا قىلغان .

بىغا ئىگە بولغان خەلق ، دېگەن مەنىدە) قۇرئان ۋە ئىسلام ئەنئەنىسىدە ، باشقا دىنىي مەزھەپلەردىن پەرقلق ھالدا ئۆزىنىڭ مۇقەددەس كىتابىغا ئىگە بولغان دىنلار (خىرىستىئان دىنى ۋە يەھۇدىي دىنى) غا ئېتىقاد قىلغۇچىلار ئەھلى كىتاب دەپ ئاتالغان . ئۇلار باشقىلار (بۇتپەرەسلەر ، ئاتەشپەرەسلەر ۋە باشقىلار) دىن پەرقلەندۈرۈلۈپ ، مۇسۇلمان بولمىسىمۇ ، خۇداغا ئىشەنگۈچىلەر دەپ قارالغان .

ئەھلى ھەق ← ئەلى ئىلاھىيلار

ئەھمەدىيە X IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن دىنىي مەزھەپ ، مىرزا غۇلام ئەھمەد قادىيانى (1839 - 1908) ئاساس سالغان . ئۇ 1889 - يىلى «ئەنجۇمەنى ئەھمەدىيە» ناملىق دىنىي تەشكىلات قۇرغان . 1891 - يىلى ئەگەشكۈچىلىرى ئۇنى پەيغەمبەر ، دەپ ئېلان قىلغان . ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي ئەقىدىلىرىنى قوبۇل قىلغان ھالدا ، ئۆز تەلىماتىغا قەدىمكى ھىندى خۇداسى كرشنا ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى قوشقان . ئىسمەسىمىز جازادىن قېچىپ ھىندىستانغا كەلگەن ، دېگەن غايىنى تارقىتىپ ، ئىسمەسىمىز بىلەن مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئۆز قىياپىتىدە قايتا نامايان بولغانلىقىنى ئېيتقان . ئۇ «مۇقەددەس ئۇرۇش» دېگەن شوئار ئاستىدا ، دىننى قوراللىق كۈرەش بىلەن ئەمەس ، بەلكى تىنچ يول بىلەن تەرغىپ قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان . ئەھمەدىيلەر بىرقانچە خىل نام بىلەن لىن گېزىت نەشىر قىلغان . بۇ مەزھەپ تەرەپدارلىرى ئاساسەن ھىندىستان ۋە پاكىستانغا ، قىسمەن ئىران ، ئەرەبىستان ، مىسىر ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى ئايرىم مەملىكەتلەرگە تارقالغان . دۇنيا ئىسلام ئىتتىپاقى ئەھمەدىيەنى «ئىسلامغا ئالاقىسى يوق ئېقىم» دەپ ئېلان قىلغان .

ئەۋلىيا [ئە .] (ئاللاغا يېقىن ئادەم) ئىسلام ئەقىدىسىدە

پەيغەمبەرگە ياردەم بەرگەن ۋە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان مەدىنەلىك مۇسۇلمانلار شۇ نام بىلەن ئاتالغان. ئەنسارلار مەككىدىن كۆچۈپ كەلگەن مۇھاجىرلار بىلەن بىللە دەسلەپكى مۇسۇلمانلار جامائەسىنى تەشكىل قىلغان.

ئەنسارىيە سۇداندا كەڭ تارقالغان ئىسلام دىنى جامائەسىدۇر.

نىڭ ئېقىمى . 1881 - يىلى ئۆزىنى مەھدىي دەپ ئېلان قىلىپ ، سۇدان خەلقىنىڭ ئىنگىلىز مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان قوزغىلىڭغا باشچىلىق قىلغان مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەدنىڭ تەرەپدارلىرى ۋە ئەگەشكۈچىلىرى . ئۇلار ئاۋۋال مەھدىيە ، كېيىن ئەنسارىيە دەپ نام ئالغان دىنىي - سىياسىي ئېقىمنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن . ئەنسارىيە سۇداننىڭ غەربىي شىمال رايونلىرىدا كەڭ تارقالغان . ئەل - ئۇمە پارتىيىسىنىڭ ئۇمەۋىي بازىسىنى ئەنسارىيە تەرەپدارلىرى تەشكىل قىلغان .

ئەھلى زىمىمە [ئە .] (ھامىلىقتىكى خەلق) ئوتتۇرا ئە -

سىردىكى ئەرەب - مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدىكى ئاھالىلەردىن بىرى . مۇسۇلمانلار ئەھلى زىمىمە ھېسابلانغان خرىستىئانلار ، يەھۇدىيلار ، سابىيلار ۋە زەردۇشتىيلارغا مۇسۇلمانلار دۆلىتىدە ياشاپ ئۆز دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا رۇخسەت قىلغان . ياشاش ئەر كىنلىكى ۋە مال - مۈلكىنىڭ دەخلىسىزلىكىگە كاپالەتلىك قىلىنغان . ئۇلار بۇنىڭ بەدىلىگە يەر سېلىقى بىلەن بىر قاتاردا جان سېلىقى - جىزىيە تۆلىگەن . ئەھلى زىمىمە ھوقۇق جەھەتتىن ئۆز دىنى جامائەسىنىڭ باشلىقلىرىغا بويسۇنغان . ئۇلار مۇسۇلمانلاردىن پەرقلىق ھالدا كىيىنگەن ، ئۇلارغا ئائىلىق يۈرۈش ، قورال ئېشىش مەنئى قىلىنغان .

ئەھلى كىتاب [ئە .] (كىتاب ئەھلى ، ئۆز دىنىي كىتاب -

ۋەزىپىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

ئەمرى مەئرۇف [ئە .] (ياخشى ئىش قىلىشقا دەۋەت

قىلىش) ئىسلام ئەنئەنىسى بويىچە مۇسۇلمانلار ئارىسىدا قىلىنىدىغان ۋەز - نەسىھەت . ئۇ كۆپ ھاللاردا ئەمرى - مەئرۇف ۋە نەھىي مۇنكەر (ياخشى ئىش قىلىشقا دەۋەت قىلىش ، يامان ئىشتىن توسۇش) دەپ ئاتالغان . شۇ - نىڭغا ئاساسەن ھەر بىر مۇسۇلمان ئۈچۈن ئۆز پەرزەنتلىرى ۋە يېقىنلىرىغا ئىسلام دىنىنى ئۆگىتىش ، ئۇلارنى دىنىي يولغا يېتەكلەش مەجبۇرىيەت (ۋاجىپ) دەپ ھېسابلانغان . بۇ تەلىمات ئىسلام دىنى تارىخىدا ، ئۇنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا ھەمدە ئائىلىدىكى دىنىي تەربىيىدە ، دىننىڭ ساقلىنىپ قېلىشىدا چوڭ رول ئوينىغان ، ھازىرمۇ ھەل قىلغۇچ رول ئوينىماقتا . ئەمرى مەئرۇف خەلق تىلىدا «نەسىھەت قىلىش» مەنىسىدە ئىشلىتىلىدۇ .

ئەمىرۇل - مۆئمىنن مۆئمىنلەر (يەنى ئىسلام دىنىغا ئېتىد

قاد قىلغۇچىلار) نىڭ ھۆكۈمرانى . ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ئىشلىتىلگەن خەلىپىلەر ئۇنۋانى . ئىسلام تەلىماتىدا مۇھەممەد پەيغەمبەر ئاخىرقى پەيغەمبەر ، خەلىپىلەر بولسا پەيغەمبەرنىڭ ئورۇنباكارلىرى دەپ قارىلىدۇ . دىنى ، مۈلكى ، ھەربىي ھاكىمىيەتنى قولدا تۇتۇپ بۇ ۋەزىپى - لەرنى بېجىرگۈچى خەلىپە ، ئىمام ، ئەمىر ئاتالغۇلىرىنىڭ ئورنىغا ھەر ئۈچ مەزمۇننى ئىپادىلەيدىغان ئەمىرۇل - مۆئمىنن ئاتالغۇسى ئىشلىتىلگەن . بۇ ئۇنۋان دەسلەپتە خەلىپە ئۆمەرگە بېرىلگەن ، كېيىنكى بارلىق خەلىپىلەر مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان .

ئەنبىيا ← پەيغەمبەر

ئەنساپلار [ئە .] (ياردەم بەرگۈچىلەر) ئىسلام تارىخىدا

622 - يىلى مەككىدىن مەدىنىگە كۆچۈپ بارغان مۇسۇلمانلار ، مۇھەممەد

قىلىنىدۇ). شۇڭا شىئەلەر سۇننىيلەرنىڭ خەلىپىلىرىدىن ھېچقايسىسىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ، ئۇلار ئۆز ئىماملىرىنىلا دىنىي رەھبەر دەپ تونۇيدۇ. شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ بولغان قىسمەن كىچىك مەزھەپلەر (مەسىلەن، ئىسمائىلىيلار) ئەلىنى خۇدا دەرىجىسىگە كۆتۈرگەن ۋە ئۇنى ئىلاھلاشتۇرۇشقا بېغىشلانغان كۆپلىگەن كىتابلار مەيدانغا كەلگەن. شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ئارىسىدا ئەلىنىڭ قەھرىمانلىقلىرى ۋە سەرگۈزەشتىلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان ناھايىتى كۆپ رىۋايەتلەر تارقالغان ۋە بۇ رىۋايەتلەر سۇننىيلەر ئارىسىغىمۇ كېڭەيگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەلى سۇننىي مەزھىپىدە پەقەت «چاھارىارلار» دىن بىرى سۈپىتىدە قارىلىپلا قالماي، سەركەردە ۋە قەھرىمان شەخس دەپمۇ تونۇلىدۇ.

ئەلى ئىلاھىيلار شىئە مەزھىپىدىكى تارماق مەزھەپنىڭ

تەرەپدارلىرى. ئۇلار ئۆزلىرىنى «ئەلى ھەق» (ھەقىقەت كىشىلىرى) دەپ ئاتايدۇ. بۇ مەزھەپ ۷ X ئەسىردە غەربىي ئىران، شەرقىي تۈركىيىلەردە بارلىققا كەلگەن، كېيىن ئافغانىستان، ئىران، تۈركىيە، ئىراق، سۈرىيە، ئەزەربەيجاننىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدا تارقالغان. ئۇلار: ئەلى ئەزەلدىن ئىلاھىي، ئۇ ئادەمئادىدىن تامۇھەممەد پەيغەمبەرگە قەدەر بولغان پەيغەمبەرلەردە، شىئە ئىماملىرى ۋە كېلىچەكتىكى مەھدەد مۇجەسسەملىنىدۇ، دەپ ئىشىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق مۇقەددەس كىتاپلىرىدىن بىرى «سە- رەنجام». مەخپىيەتلىك، ئۆز دىنىي ئېتىقادىنىڭ سىرىنى ساقلاش ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيىتىدۇر.

ئەمەل [ئە. پائالىيەت، ھەرىكەت] دىنىي ئەقىدىلەرگە

ئىشىنىشتىن باشقا، كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىش - ھەرىكىتى بىلەن ئورۇنلىشى لازىم بولغان ئىبادەت ۋە ساۋابلىق ئىشلارنى كۆرسىتىدۇ. ئەمەلنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى دىنىي مۇراسىملار ۋە ئۆرپ - ئادەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك

لەپ ئۆلتۈرۈلۈپ ، سەنابەر يېزىسىغا دەپنە قىلىنغان . كېيىن ئۇنىڭ قەبرىسى مەقبەرە قىلىنىپ شۇ مەزھىپىدىكىلەرنىڭ زىيارەتگاھىغا ، ئاساسلىق مۇقەددەس جايلاردىن بىرىگە ئايلانغان . قەبرە ئورۇنلاشقان يېزىغا ئەلى رىزا شەرىپىگە مەشھەدىي رىزا (ئەلى رىزا شېھىت بولغان جاي) نامى بېرىلىپ ، كېيىن بۇ يەر چوڭ شەھەر (ھازىرقى مەشھەد) گە ئايلانغان .

ئەلى ئىمىن ئەبۇتالىب (661 - يىلى ۋاپات بولغان) .

ئىسلامدا «خۇلەفائىر - راشىدىن» (توغرا يولدا ماڭغان خەلىپىلەر) ، دىنىي زاتلار ئارىسىدا «چاھارىلار» دەپ ئاتالغان تۆت خەلىپىنىڭ ئۆتۈنچىسى . ئەلى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى ، كۆيۈڭلى (پاتىمەنىڭ ئېرى) بولۇپ ، قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ ھاشىمىيلار جەمەتىدىن ، خەلىپە ئوسمان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، ئەلى 656 - يىلى مەدىنىدە خەلىپىلىك ئورنىغا ئولتۇرغان ، لېكىن ئۇماۋىيلار ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىگە بويۇنماي ، ئەبۇ سۇفياننىڭ ئوغلى مۇئاۋىيە دەمەشققە ئۆزىنى خەلىپە دەپ ئېلان قىلغان . ئەلى خەلىپىلىك ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ، جەڭدە غەلىبە قازىنالمىي ئۇماۋىيلار بىلەن مۇرەسسە قىلىشقا كۆنگەن . ئەلى تەرەپدارلىرىنىڭ بىر قىسمى (خاۋارىجلار) ئۇنىڭدىن نارازى بولۇپ ، 661 - يىلى كۇفەدە ئەلىنى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈۋەتكەن ، ئەلى شۇ شەھەرگە دەپنە قىلىنغان . ئەلى تەرەپدارلىرى كېيىن ئىسلامدىكى ئىككى ئاساسىي ئېقىمنىڭ بىرى بولغان شىئە (شىئە ئەرەبچە ئەگەشكۈچى دېگەن مەنىدە بولۇپ ، بۇ يەردە ئەلى تەرەپدارلىرى دېگەن مەنىدە قوللىنىلىدۇ) ئېقىمىنى تەشكىل قىلغان . ئەلى شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ بىرىنچى ئىمامى ۋە شىئە ئىماملىرى شەجەرىسىنى باشلاپ بەرگۈچى (شىئەلەردە ئەلى ئەۋلادلىرىدىن 12 ئىمام ، ئايرىم كىچىك مەزھەپلەردە يەتتە ئىمام ئېتىراپ

ئەقىقە [ئە.] مۇسۇلمانلاردا تۇغۇلغان بالىنىڭ «قىرىق چېچى» (بالىنىڭ تۇغۇلغاندىكى چېچى) نى چۈشۈرۈش مۇناسىۋىتى بىلەن مال سويۇپ، زىياپەت بېرىش ئادىتى. بۇ مۇراسىمدا بالىغا ئىسىم قويۇلىدۇ.

ئەلەۋىيلەر ← نۇسەيرىيلەر

ئەلى ئەۋلادلىرى ئەلى ئىبن ئەبۇتالىپ ئەۋلادلىرى. ئەلىنىڭ بىرقانچە خوتۇنىدىن بولغان كۆپ پەرزەنتلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ مەشھۇرلىرى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ قىزى پاتىمەدىن تۇغۇلغان ھەسەن ۋە ھۇسەين ھەم ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر. شىئە مەزھىپىدىكى 12 ئىمامغا ئەلى، ھەسەن، ھۇسەين ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى كىرىدۇ. خەلىپىلىكنىڭ بەزى دەۋرلىرىدە ئوخشىمىغان جايلاردا ئەلى ئەۋلادلىرى باشچىلىقىدىكى ئىمامەتلەر مەيدانغا كەلگەن. ئەلى ئەۋلادلىرى ھازىرقى ۋاقىتتا بارلىق مۇسۇلمان مەملىكەتلەردە مەۋجۇت. پاتىمەدىن تارقالغان ئەلى ئەۋلادلىرى «سەئىدىلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەلىنىڭ باشقا خوتۇنلىرىدىن بولغان ئەۋلادلىرى «خوجا»لارغا كىرىدۇ.

ئەلى رىزا ئەلى ئىبن موسا (765 ياكى 770 - 818) شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ سەككىزىنچى ئىمامى، مەدىنەدە ياشىغان. 816 - يىلى خەلىپە مەئمۇن مۆتىدىل شىئەلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ۋە ئۇلارنىڭ ياردىمىدە ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش مەقسىتىدە، ئەلى رىزانى تەخت ۋارىسى دەپ ئېلان قىلغان. لېكىن سۈننىي مەزھىپىدىكىلەر بۇنىڭغا قارشى تۇرغاچقا، بۇ ئىتتىپاق ئۇزۇن داۋاملاشمىغان. خەلىپە شىئە مەزھىپىدىكىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزگەندىن كېيىن، ئەلى رىزا 818 - يىلى خوراساننىڭ تۇس شەھىرى يېنىدىكى نۇكان يېزىسىدا زەھەر.

ئالىمىي ئەقىل يەنە ئىنسان ئەقلىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئىجابىي تەسىر كۆر-
سىتىدۇ. ئەقىل ئەل — فەئال ھەققىدىكى تەلىمات ئىدىئالىستىك —
مىستىك مەزمۇنغا ئىگە. ئەمما ئىلغار مۇتەپەككۇرلەر مۇنداق مىستىك تەلىمات-
نىڭ تەسىرىدە ئەقلىنىڭ قۇدرىتىنى، ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ مەزمۇنىنى،
ئالەم تەرەققىياتىدىكى ئەھمىيىتىنى ئاساسلاشقا ئىنتىلگەن. ئالىمىي ئەقىل
بىلەن شەخسىي ئەقىل - ئىدراكنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى تەلىماتتا
جەمئىيەتنىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ ئۈزلۈكسىز بېيىپ بارىدىغانلىقى،
ئىنسان ئەقىل - ئىدراكىنىڭ ئىلىم مەرىپەتكە قوشقان ھەسسىسى بىلەن
مەڭگۈلۈككە ئېرىشىدىغانلىقى، ھەر كىمنىڭ كەلگۈسى ئەۋلادلارغا ئىلىم -
مەرىپەت ساھەسىدە مىراس قالدۇرۇشقا ئىنتىلىش زۆرۈرلۈكى ھەققىدىكى
پىكىرلەر ئىپادىلەنگەن.

ئەقىدە [ئە.]. (ئېتىقاد) شەك كەلتۈرمەستىن، مۇھاكىمە

يۈرگۈزمەستىن ئېتىقاد قىلىش لازىم بولغان دىنىي تەلەپ. ئىسلام دىنى
ئەقىدىلىرىنىڭ ئاساسىي قۇرئاندا بېرىلگەن. ئىسلام دىنىنىڭ شەكىللە-
نىشى جەريانىدا، ئىسلام ئەقىدىلىرى قۇرئان ۋە ھەدىسلەرگە ئاساسەن
مۇكەممەللىشىپ تەرتىپكە سېلىنغان. ئىسلام دىنىنىڭ سۈننىي مەزھىپى
ئىلاھىيىتىدە شەكىللەنگەن ۋە دىنىي ئەنئەنىدە ئېتىراپ قىلىنىدىغان
ئەقىدىلىرى ياكى ئىمان تەلەپلىرى يەتتە بولۇپ ئۇلار: ئاللانىڭ بىر-
لىكىگە، پەرىشتىلەرگە، مۇقەددەس كىتابلارغا، پەيغەمبەرلەرگە،
ئاخىرەتكە، تەقدىرگە ۋە ئىنساننىڭ ئۆلگەندىن كېيىن قايتا تىرىلىشىگە
ئىشىنىش. شۇ مەزھىپىدە بەش تۈرلۈك ئەقىدە ئېتىراپ قىلىنغان، ئۇلار:
تەۋھىد (ئاللانىڭ بىرلىكى)، نۇبۇۋۋەت (پەيغەمبەرلەرگە ئىشىنىش)، ئەدىل
(ئىلاھى تەقدىرنىڭ ئادالەتلىكىگە ئىشىنىش)، ئىمامەت (ئىماملار
ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلىش)، مەئاد (ئاخىرەتكە ئىشىنىش).

بىر تەرەپتىن چەكتىن ئېشىپ كەتكەن شەكىلۋازلىقنى رەت قىلغان .
 ئەشئەرىي ئاساس سالغان دىنىي تەلىماتىنى ئۇنىڭ ئەگەشكۈ-
 چىلىرى (خۇسۇسەن ئەبۇ ھامىد ئەل غەزالىي) يەنىمۇ تەكاممۇللاشتۇرغان .
 كالام X II - X III ئەسىرگە كەلگەندە بارلىق سۈننىي مەزھىپىدىكىلەر
 ئوتتۇرىسىدا ئېتىراپ قىلىنغان ئىسلام ئىلاھىيىتىگە ئايلانغان .

ئەشئەرىيىلەر ← مۇتەكەللەملەر

ئەقەد [ئە .] (شەرتنامە ، توختام) ئومۇمەن شەرىئەتتە قالا-

نۇنلاشتۇرۇلغان شەرتنامە ، ئەھدىنامە ، ئادەتتە ، يەنە نىكاھ ئالدىدىن
 تۈلىنىدىغان مال - مۈلۈك ياكى مەھرەنى بەلگىلەيدىغان كېلىشىمنامىمۇ بىل-
 دۇرىدۇ .

ئەقىل ئەل - فەئىئال ئوتتۇرا ئەسىرلەردە يېقىن شەرق ۋە

ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىنىڭ پەلسەپىسىدە قوللىنىلغان چۈشەنچە . فارابى ،
 ئەبۇئەلى ئىبن سىنا ، ئىبن باجە ، ئىبن رۇشدىننىڭ پەلسەپىۋى تەلىماتلىرىدا
 ئەقىل ئەل - فەئىئال ئالەمنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىدىكى (ئالىمىي ئەقىل شەك-
 لىدە) بىرىنچى سەۋەب - ئاللاننىڭ ياراتقانلىقى دەپ چۈشەندۈرۈلگەن ؛
 ئالىمىي ئەقىل ئىنساندىكى شەخسىي ئەقىل - ئىدراكنىڭ بارلىققا كېلىشى
 ۋە تەرەققىي قىلىشىغا تەسىر قىلىپ تۇرىدۇ ؛ ھەر بىر ئىنساننىڭ ئەقلى ئۆز
 نۆۋىتىدە ئالىمىي ئەقىل بىلەن بىرلىشكە ئىنتىلىدۇ ، ئىنساننىڭ شەخسىي
 ئەقىل - ئىدراكى ئالەمنى بارغانسېرى چوڭقۇرراق بىلىش جەريانىدا ،
 ئاساسەن ئۈچ باسقۇچنى (بۇ باسقۇچلار تۈرلۈك ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ)
 بېسىپ ئۆتىدۇ ، ئۇ مۇتلەق بىلىملەر يەنى ئالەمنىڭ باشلانغۇچ ئاساسى
 ھەققىدىكى بىلىملەرنى ئۆزلەشتۈرگەندىن كېيىن ئالىمىي ئەقىل بىلەن
 بىرلىشىدۇ ، ئۇنى بېيىتىدۇ ؛ شەخسىي ئەقىل - ئىدراك بىلەن بېيىغان

ئەزھەر قاھىرەدىكى خەلقئارالىق دىنىي ئوقۇتۇش يۇرتى

مەركىزى . ئەزھەر 972 - يىلى شۇ ناملىق مەسچىت ئىچىدە دىنىي مەكتەپ سۈپىتىدە قۇرۇلغان . III X ئەسىردىن باشلاپ يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرق بويىچە ئەڭ نوپۇزلۇق مۇسۇلمان بىلىم يۇرتلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان . ئەزھەر IX X ئەسىردىن باشلاپ مۇسۇلمانلار داشۆسىگە ئايلانغان . ھازىر ئۇنىڭدا ئاسىيا ۋە ئافرىقا ئەللىرىدىن كەلگەن 40 مىڭدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ئوقۇيدۇ . ئۇ ، ھەر يىلى دۇنيادىكى ھەرقايسى مەملىكەتلەرگە يۈزلەپ دىنىي تەربىيەچى تەربىيىلەپ بېرىدۇ . ئەزھەردە شەرىئەت ، دىن ۋە ئەدەبىيات فاكولتېتلىرى تەسىس قىلىنغان . مىسىردا جۇمھۇرىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، ناسىر زۇڭتۇڭنىڭ پەرمانى بىلەن ئەزھەر دۆلەت داشۆسىگە ئۆزگەرتىلىپ ، مېدىتسىنا ، ئىنژىنىرلىق ، يېزا ئىگىلىكى قاتارلىق فاكولتېتلار يېڭىدىن قوشۇلغان .

ئەسھابلار ← سەھابىلەر

ئەشئەرىي ئوبۇل ھەسەن ئەلى ئىبن ئىسمائىل ئەشئەرىي

(873 — 935) مەشھۇر دىنىي ئەزەرىيچى ، ئىسلامىيەتتىكى كالامنىڭ ئا-
ساسچىلىرىدىن بىرى . مەشھەددە بىلىم تەھسىل قىلغان ، مۇئەزىلىيەلەر
ئەزەرىيچىلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە تونۇلغان . 912 - يىلىدىن باشلاپ كۆز
قارىشىنى كەسكىن ھالدا ئۆزگەرتىپ ، ئىسلامىيەتكە پەلسەپىۋى ئۇسلۇبىنى
كىرگۈزۈشكە ئۇرۇنغان . مۆتىدىل راتسىئونالىزم ① تەرەپدارلىرى تەرىپىدە
تۇرۇپ مۇئەزىلىيەلەرگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان . ئەشئەرىي بىر تە-
رەپتىن مۇئەزىلىيلىككە خاس ئوچۇق ئىپادىلەنگەن راتسىئونالىزمنى ، يەنە

① تەپەككۇرنى ئىدراكىتىن ، تەجرىبىدىن ئايرىپ ، ئەقلىنى بىلىشنىڭ بىردىنبىر مەنبەيى دەپ قارايدىغان ئىدىئالىستىك ئېقىم .

جېنىنى ئالىدۇ .

ئەزەرقىيلەر خاۋارىجلاردىن بۆلۈنۈپ چىققان تارماق مەز-

ھەپ ، ئاساسچىسى نەفى ئىبن ئەل - ئەزەرق (685 - يىلى ۋاپات بولغان) .
VII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ شەرقىي قىسمىدا
خاۋارىجلارنىڭ ھەرىكىتى كۈچىيىدۇ . ئىراق ، ئىراندا ئەزەرقىيلەرنىڭ ئۆ-
مەۋىيلار خەلىپىلىكى ۋە شىئە مەزھىپىدىكىلەرگە قارشى كۆتۈرۈلگەن
قوزغىلاڭلىرى 684 - يىلى باشلىنىپ 697 - يىلىغىچە 13 يىل داۋام قىلىدۇ .
ئەزەرقىيلەر قۇللارنى ئازاد قىلىپ ، ئېزىلگۈچىلەرنى ھىمايە قىلغانلىقى
ئۈچۈن ، يېزا - قىشلاق ئاھالىسى ، بولۇپمۇ پارىسلارنىڭ قوللىشىغا ئېرى-
شىدۇ . لېكىن ئەزەرقىيلەرنىڭ ئىسلام دىنىدىكى باشقا ئېقىملارغا نىسبەتەن
مۇتەئەسسىپلەرچە مۇرەسسەسىزلىكى ۋە قاتتىق قوللۇقلۇقى ، شۇنىڭدەك
ئۆزلىرىنىڭ كۆز قارىشىغا قوشۇلمىغان بارلىق كىشىلەرنى جۈملىدىن
ئاياللار ۋە بالىلارنىمۇ ئۆلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىشى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئا-
ساسىنى ئاجىزلىتىدۇ . ئەينى ۋاقىتتا ئەزەرقىيلەرنىڭ ئۆز ئىچىدە - ئەرەبلەر
بىلەن پارىسلار ئوتتۇرىسىدىمۇ دۈشمەنلىك كەيپىياتى پەيدا بولىدۇ ،
نەتىجىدە ئۇلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى باستۇرۇلىدۇ . ئەزەرقىي ئەرەبلىرىنىڭ
ئاخىرقى قالدۇقلىرى 697 - يىلى تەبەرىستاندا تارمار قىلىنىدۇ . شۇنداقتىمۇ
كېيىنكى 100 يىلدا ئەزەرقىيلەرنىڭ ھەرىكىتى ئانچە - مۇنچە كۆرۈلۈپ
تۇرىدۇ . ئەزەرقىيلەر تەلىماتى ئىنتايىن مۇرەسسەسىز بولۇپ ، ئۇنىڭدا
ئەزەرقىيلەر تەلىماتىدىن پەرقلىنىدىغان ھەرقانداق مۇسۇلمان مەزھەپلىرى
ۋە ئېقىملارنىڭ تەرەپدارلىرىنى ئۆلتۈرۈش قەتئىي تەلەپ قىلىنىدۇ ؛ باشقا
دىنلارغا ئېتىقاد قىلغۇچىلار (يەھۇدىلار ، خرىستىئانلار) نى ئۆلتۈرۈشنى
قوللىمايدۇ . ئەزەرقىيلەر ۋە ئۇلارنىڭ تەرەپدارلىرى VIII ئەسىرگە كەلگەندە
پۈتۈنلەي يوقىلىپ تۈگىگەن .

ئەزەب - ئوقۇبەتلەرگە چىداش ← سەبەر

ئەزەن [ئە.] (نامازغا چاقىرىش) ھەر كۈنى بەش ۋاخ

ئوقۇلىدىغان نامازنىڭ ۋاقتىنى ئېلان قىلىش . نامازغا چاقىرىش ھەر بىر مەسچىتتە مەخسۇس كىشى - مۇئەزرىن ① (ئەزەن ئېيتقۇچى) ئەزەن ئېيتىپ تىپ نامازغا چاقىرىدۇ . مۇئەزرىن ھەر ۋاخ ناماز ئالدىدا : «ئاللا ھەممىدىن ئۇلۇغدۇر . گۇۋاھلىق بېرىمەنكى ، مۇھەممەد ئالانىڭ ئەلچىسىدۇر . نامازغا چاپىسان كېلىڭلار ، نىجاتلىق يولغا چاپىسان كېلىڭلار . ئاللا ھەممىدىن ئۇلۇغدۇر ، ئاللا ھەممىدىن ئۇلۇغدۇر ، ئالادىن باشقا ھېچ ئىلاھ يوقتۇر» دېگەن ئەرەبچە جۈملىلەرنى ياڭراق ئاۋاز بىلەن تەكرارلايدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقلارنىڭ قولىغا ئەزەن ئېيتىپ ئىسىم قويۇلىدۇ .

ئەزرائىل ئىسلام دىنىدا تۆت چوڭ پەرىشتە (جەبرائىل ، ئىسراپىل ، مىكائىل بىلەن بللە) نىڭ بىرى . دىنىي ئەقىدىلەرگە كۆرە جان ئالغۇچى پەرىشتە . دىنىي ئەقىدە بويىچە ئەزرائىل دەسلەپتە ئاددىي پەرىشتە بولغان ، لېكىن يەرنىڭ قارشىلىقىنى يېڭىپ ، ئۇنىڭدىن ئادەمئال-تىنى يارىتىش ئۈچۈن توپا ئېلىپ كەلگەنلىكى تۈپەيلى ، ئۆلۈمدىن ئۈستۈن تۇرغۇچى پەرىشتە دەپ تونۇلغان . ئۇ كۆپ ئاياغلىق ، كۆپ قال-ئاتلىق ، تۆت يۈزى بار ۋە بەدىنىدە يەردە ياشىغۇچىلار قانچە بولسا شۇنچە كۆزى ھەم تىلى بار قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ . ئەزرائىل ئادەملەرنىڭ تەقدىرىنى بىلىدۇ ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئۆلۈش ۋاقتىنى بىلمەيدۇ . ئادەمنىڭ ئۆلۈش ۋاقتى يېقىنلاشقاندا ، ئاللا ئولتۇرغان تەخت ئالدىدىكى دەرەختىن ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنغان كىشىنىڭ نامى يېزىلغان بىر يوپۇرماق ئۈزۈلۈپ چۈشىدۇ ، ئەزرائىل شۇنىڭدىن كېيىنكى قىرىق كۈن ئىچىدە شۇ ئادەمنىڭ

① مۇئەزرىن - مەزىن

ئەقىلگە ئاساسلىنىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئېقىم . ئەركىن پىكىرلىكلىك تارىختا دىننى تۈرلۈك شەكىللەردە تەتقىق قىلىش جەريانىدا شەكىللەنگەن . دەسلەپكى دەۋرلەردە تۈرلۈك مەزھەپچىلىك ئۇرۇشلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان . كېيىنرەك پانتىزم قاتارلىق تەلىماتلاردا ئالاھىدە ئېقىم سۈپىتىدە شەكىللىنىشكە باشلاپ ، شەرقتە ۋۇجۇدىيون ، ئىككى ھەقىقەت نامى بىلەن يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەن . «ئىككى ھەقىقەت» توغرىسىدىكى تەلىماتتا پەلسەپە ۋە ئىلاھىيەتتىن ئىبارەت ھەقىقەت مەۋجۇت ، ئۇلار مۇستەقىل بولۇپ ، ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت بولۇشى مۇمكىن ، دەپ قارىلىپ ، پەننى دىندىن ئايرىپ قاراش تەرغىپ قىلىنغان . يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرق مۇتەپەككۈرلىرى (فارابى ، ئىبنى سىنا ، ئۇمەرەھىيام ، ئىبنى روشىد ۋە باشقىلار) بۇ تەلىماتنى قەتئىي تۈردە ئالغا سۈرگەن . كېيىنكى دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن مەشرەپ ، نىزامى گەنجەۋى قاتارلىق مۇتەپەككۈرلەر ئەركىن پىكىرلىكلىكنىڭ مەشھۇر نامايەندىلىرىدۇر . ئەركىن پىكىرلىكلىك ئىسلام مەملىكەتلىرىدىكى ئالىملار ، شائىرلار ، مۇتەپەككۈرلەر ئارىسىدا ھازىرمۇ كەڭ تارقالغان .

گەرۋاھ [ئە .] (روھلار) دىنىي تەسەۋۋۇرلارغا كۆرە ، ئۆلگەن ئادەمنىڭ بۇ دۇنيا بىلەن ئالاقە باغلاپ تۇرىدىغان روھى . بۇ تەسەۋۋۇر بويىچە ئادەم ئۆلگەندە جىنى جىسمىدىن ئايرىلىپ روھقا ئايلىنىپ كېتىدۇ . ياغ پۇرىتىش ، ئۇچۇغداش ، نەزىر قىلىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش باشقا ئۆرپ - ئادەتلەر شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان .

گەزەپ [ئە .] (قىيناش) - ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ئازاب . شەرىئەتتە گۇناھ قىلغانلار ئۈچۈن قازى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن جازا . ئۇ دۇنيادا بېرىلىدىغان جازامۇ ئازاب دېيىلىدۇ .

ئىشغالىيىتىدىكى يەرلەردە ، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنى مەجبۇ-
رىي قوبۇل قىلدۇرۇلدى ، ئەرەب تىلى دۆلەت تىلىغا ئايلاندۇرۇلدى .
ئوتتۇرا ئاسىيالىق دۇنياغا مەشھۇر ئالىملار (بېرونى ، فارابى ، ئىبن سىنا ۋە
باشقىلار) نىڭ پەلسەپىۋى ئەسەرلىرى ۋە باشقا ئەسەرلىرىمۇ ئەرەب تىلىدا
يېزىلغانىدى . ئىسلام دىنى ، فىقھ ، ھەدىس ئىلمى جەھەتلەردىمۇ كۆپلىگەن
مەشھۇر ئالىملار يېتىشىپ چىقتى . ئاخىرىدا ، ئەرەب خەلقىنىڭ تىلى ،
مەدەنىيىتى ۋە تارىخى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان پەن - ئەرەبشۇناسلىق ،
ئىسلام دىنىنى تەتقىق قىلىدىغان پەن - ئىسلامشۇناسلىق مەيدانغا كەلدى .

ئەرەسات ← ئەئراق

ئەرەفات مەككىنىڭ شەرقىدىكى تاغنىڭ نامى . ھەجگە
بارغانلار قۇربان ھېيتنىڭ ئالدىنقى كۈنى (ھارپا كۈنى) شۇ تاغقا چىقىپ
ھەج مۇراسىمى ئۆتكۈزىدۇ . ھېيتنىڭ ئالدىدىكى كۈننىڭ ئەرەفە (ھارپا)
دەپ ئاتىلىشىمۇ شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان .

ئەرشى ئەئلا [ئە .] (بۈيۈك تەخت) - ھازىرقى ئۇيغۇر
تىلىدا ئەرشئەلا . ئىسلام مەنبەلىرى ۋە دىنىي ئەنئەنىدە خۇدانىڭ ئاسمان-
نىڭ ئەڭ يۇقىرىقى يەتتىنچى قەۋىتىگە جايلاشقان تەختى . ئىسلام دىنى
مەيدانغا كەلگەن دەۋردە ئەرەبلەر ئاسمان ۋە يەر - زېمىننى يەتتە قەۋەت
دەپ ھېسابلىغان ، بۇ قاراش ئەرشى ئەئلا توغرىسىدىكى دىنىي چۈشەنچىنى
شەكىللەندۈرگەن .

ئەرکان ئەد - دىن ← رۇكن

ئەركىن پىكىرلىكلىك دىنىي ئەركىن پىكىرلىكلىك .
دىنىي ئەقىدىلەرگە ئېتىقاد قىلىش مەسىلىسىدە راتىئونالىستىك پىكىر
يۈرگۈزۈپ ، دىنىي چەكلىمىلەرنى ئىنكار قىلىدىغان ۋە ھەقىقەتنى تېپىشتا

ئەدەل [ئە.] (ئادىللىق) ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ئادىل .

ئىسلام دىنىدا ئاللاننىڭ سۈپەتلىرىدىن بىرى . «ئىلاھى ئادالەت» كە ئېتىقاد قىلىش ئىسلام ئەقىدىسى تەلەپلىرىدىن بىرىنى تەشكىل قىلىدۇ . مۆتىزەللىكلىرى ئاللاننىڭ ئىنسانلارغا نىسبەتەن ئادىللىقى ھەققىدىكى دىنىي تەسەۋۋۇردىن ، ئىنسان ئىرادىسىنىڭ ئەركىنلىكى توغرىسىدىكى پىكىرنى ئالغا سۈرگەن . شۇ مەزھىپىدە ئادىللىق رەسمىي قوبۇل قىلىنغان بەش دىنىي ئەقىدىدىن بىرى ھېسابلىنىپ ، ئۇ ئاللاننىڭ ئىنسان تەقدىرىنى بەلگىلەشتىكى ئادالەتلىك ھۆكۈمى سۈپىتىدە چۈشەندۈرۈلىدۇ . ئىسلامدا ئادىللىق جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرىغا نىسبەتەن «ئىلاھى ئادالەت» ، ئۇلارنىڭ «ئاللا ئالدىدا تەڭلىكى» . شەرتەتە ئادىللىق ئىسلام دىنى قانۇنلىرىنىڭ «ئىلاھى ئادالەت» كە ئاساسلانغانلىقى ھەققىدە سۆزلىنىدۇ .

ئەرەبلەر (ئەسلى نامى ئەل - ئەرەب) غەربىي ئاسىيا ۋە شىمال

لىي ئافرىقىدىكى ئەرەب مەملىكەتلىرىدە ياشايدىغان خەلق . 1985 - يىلدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا ، ئەرەبلەر 167 مىليوندىن ئارتۇق بولۇپ ، 107 مىليوندىن كۆپرەكى ئافرىقىدا ، 56 مىليوندىن كۆپرەكى ئاسىياغا تارقالغان ، ئەرەب تىلىدا سۆزلىشىدۇ . ئەرەبلەر ئاساسەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ ، كۆپچىلىكى سۈننىي مەزھىپىگە مەنسۇپ . مىسىر ، لىۋان ، سۈرىيە ۋە ئىئوردانىيىدە ياشايدىغان ئەرەبلەرنىڭ بىر قىسمى خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ . ئەرەبلەر VII ئەسىردە ئىسلام دىنى بايرىقى ئاستىدا ئەرەب ئىستىلاسىنى باشلاپ ، يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا دېڭىز ئەتراپىدىكى مەملىكەتلەرنى ئىشغال قىلدى ھەم ئۇ يەرلەردە ئەرەب خەلىپىلىكىنى تىكلەيدى . VIII ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ھىندىستاندىن تا ئاتلانتىك ئوكيان بويلىرىغىچە ، ئوتتۇرا ئاسىيادىن تا مەركىزىي ئافرىقىغىچە بولغان مەملىكەتلەردە ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلدى . ئەرەبلەر

تىدۇ) ئەرەبلەر ئەرەب ئىستىلاسى دەۋرىدە ئىشغال قىلغان ۋە ئەرەب خەلىپىلىكىگە بويسۇندۇرۇلغان يېقىن شەرق، ئوتتۇرا شەرق ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا خەلقلەرنى شۇنداق ئاتىغان. كېيىن ئىران، ئافغانىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىجەم دەپ ئاتاش ئادەتكە ئايلىنىپ، بۇ ئاتالغۇ بارلىق تارىخىي مەنبەلەردە ئىشلىتىلگەن.

ئەجىر [ئە.] (تۆلىنىدىغان ھەق، مۇكاپات) ئىسلام دىنىنىڭ ئاخىرەت ئەقىدىسى بىلەن باغلىق بولغان چۈشەنچە. ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرى بويىچە، ئادەملەر بۇ دۇنيادىكى ياخشى ۋە يامان ئىشلىرى ئۈچۈن ئۇ دۇنيادا ئەجىرنى تاپىدۇ، يەنى گۇناھكارلار دوزاخ ئازابىغا دۇچار بولسا، تەقۋادارلار جەننەتتە ھۇزۇر - ھالاۋەتكە مۇيەسسەر بولىدۇ.

ئەخبار [ئە.] (خەۋەرلەر) شىئەلەرنىڭ مۇقەددەس رىۋا.

يەتلىرى، مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئەلىنىڭ سۆزلىرى، پائالىيىتى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەر توپلىمى. ئەخبار سۈننىيلەردە مۇقەددەس ھېسابلانغان سۈننەت (ھەدىس توپلاملىرى) ئورنىدا ئېتىراپ قىلىنىدۇ ۋە قۇرئاندىن كېيىنكى مۇقەددەس مەنبە ھېسابلىنىدۇ. سۈننەت مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ، ئەخبار بولسا پەقەت پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ، ئەلى ۋە باشقا ئىماملارنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئەخبارىي ئىمامىيلارنىڭ دىنىي - ھوقۇق سىستېمىسىدىكى ئېقىملاردىن بىرى. x ئەسىردە شەكىللەنگەن. ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئەخبار رىۋايەتلىرىنى دىنىي قانۇن - قائىدىلەرنىڭ ئاساسىي مەنبەسى دەپ قارايدۇ. ئەخبارىي ئىمامىيلارنىڭ يەنە بىر ئېقىمى بولغان ئوسۇلىيگە قارىغاندا كەمرەك تارقالغان.

دىكى تەسىرىنىڭ كۈچىيىپ كەتكەنلىكىدىن قورقۇپ ، ئۇنى ئۆلتۈرگەن .

ئەبۇھەنفىئە نۇئمان ئىبن سابىت ، تەخەللۇسى ئىمام ئەزەم

(699 - 767) سۈننىي مەزھىپىدىكى ھەنەفىيە مەزھىپىنىڭ ئاساسچىسى ۋە

ئىمامى ، ئىلاھىيەتچى فەقىھلەردىن بىرى ، پارس . ئۇ شەرىئەت ھوقۇقىنى

سىستېمىلاشتۇرغان . ئىستېھسان (مەنبەلەر ئاساسىدا چىقىرىش مۇمكىن

بولغان خۇلاسە ياكى چىقىرىلغان ھۆكۈملەردىن مۇسۇلمانلار جامائەسى

ئۈچۈن توغرا ۋە پايدىلىق بولغانلىرىنى قوبۇل قىلىش) پرىنسىپىنى

ئىشلەپ چىققان . يەرلىك ھوقۇق ، ئۆلچەم ۋە ئادەتلەرنى شەرىئەتكە

ماسلاشتۇرۇپ قوللىنىشنى تەلەپ قىلغان ، قانۇنشۇناسلىققا ئەقىلگە

مۇۋاپىق تەكلىپلەرنى كىرگۈزگەن . خەلىپىلىكىنىڭ باش قازىسلىق ۋە -

زىيىسىنى ئېلىشتىن باش تارتقانلىقى ئۈچۈن ، خەلىپە مەنسۇر (

ھۆكۈمرانلىق ۋاقتى 754 - 775 - يىللار) تەرىپىدىن قامالغان ۋە زىنداندا

ئۆلگەن . ئۇنىڭدىن يازما ئەسەر قالمىغان . ئايرىم مەنبەلەرگە

ئاساسلانغاندا ، « بۈيۈك قانۇنشۇناسلىق » « ئەل - فىقھ ئەل -

ئەكبەر » (ناملىق مەشھۇر كىتابىنىڭ مۇئەللىپى ھېسابلىنىدۇ .

ئەجەل [ئە .] (بەلگىلەنگەن ۋاقىت ، مۆھلەت) ئىسلام

دىنى ئەنئەنىسىدە ھاياتلىق ۋاقتىنىڭ تۈگىشىنى بىلدۈرىدۇ . خەلق تىلىدا

« ئەجەل يەتتى » ، « كۈنى تۈگىدى » ، « ۋاپات بولدى » ، « ئۆلدى » ، « قازا

قىلدى » ، « پانى ئالەم بىلەن خوشلاشتى » ، « باقى ئالەمگە سەپەر قىلدى »

قاتارلىق مەنبەلەردە ئىشلىتىلىدۇ . ئىسلام ئەنئەنىسىدە ، تەقدىر ھەققىدىكى

دىنىي ئەقىدىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ ، ئاللا ئىنسان ھاياتىنىڭ مۆھلىتىنى

ئالدىن بەلگىلەپ قويغان ، دەپ قارىلىدۇ .

ئەجەم [ئە .] (ئەرەبلەردىن باشقا مىللەتلەرنى كۆرسە

دەسلەپكى نامايەندىلىرىدىن بىرى . ئۇ خەلىپىلىكتە ئەلى ئەۋلادلىرى ھۆكۈمران بولۇشى كېرەك ، دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرگەن . ئوسمان خەلىپىلىكى دەۋرىدە ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ھەسەن ۋە ھۆسەيننىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ھىمايە قىلغان . خەلىپە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەخسىلەرنىڭ بايلىق توپلىشىغا ، ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىشىگە ئاشكارا قارشى تۇرغانلىقى ئۈچۈن يىراق جايلارنىڭ بىرىگە سۈرگۈن قىلىنغان . ئەبۇزەرنىڭ ئىدىيىلىرى شۇ مەزھىپىدىكى ئۈممەت تەلىماتىغا ئاساس سالغان .

ئەبۇسۇفيان ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى چوڭ سودىگەر ، قۇرمەش قەبىلىسىنىڭ باشلىقى . مەككىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرگە ۋە ئۇنىڭ دىنىي تەرغىباتىغا قارشى تۇرغان ۋە چەكلىگەن . كېيىنرەك مەدىنە دۆلىتى كۈچىيىشكە باشلىغاندا ، ئۆز جەمەتىنىڭ ئىسلام دۆلىتىدە تەسىرلىك ئورۇن ئىگىلىشى ئۈچۈن ، مۇھەممەد پەيغەمبەر بىلەن يارىشىپ ، 630 - يىلى مەككىنى مۇسۇلمانلارغا جەڭ قىلماي تاپشۇرغان . خەلىپە ئوسمان دەۋرىدە ئەبۇسۇفياننىڭ ئوغلى مۇئاۋىيە سۈرىيە ھاكىمى قىلىپ تەيىنلەنگەن . ئەلنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن (661 - يىلى) ، خەلىپەلىك ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالغان مۇئاۋىيە ئۇمەۋىيلار سۇلالىسىگە ئاساس سالغان .

ئەبۇمۇسلىم (ئەسلى ئىسمى ئابدۇراھمان ئىبن ئەسەد ، تەخمىنەن 727 - 755) 747 - 750 يىللىرى خۇراساندا ئۇمەۋىيلەرگە قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭنىڭ رەھبىرى . قوزغىلاڭ نەتىجىسىدە ، ھاكىمىيەت ئابباسىيلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن . ئەبۇمۇسلىم كېيىن خۇراساننىڭ ۋالىسى (ھاكىمى) قىلىپ تەيىنلەنگەن . ئابباسىيلار خەلىپىسى ئەل - مەنسۇر ئۇنىڭ خەلق ئىچىدە

ئە

ئەبدا ← مۇھەممەد ئەبدا

ئەبۇبەكر (572 - 634) ئىسلامدا

« خۇلەفائە راشىدىن » (« توغرا يولدا ماڭغان خەلىپىلەر ») ، دىندارلار ئارىسىدا « چاھارىارلار » دەپ ئاتالغان دەسلەپكى تۆت خەلىپىنىڭ بىرىنچىسى (632 - 634) ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ يېقىن سەپدىشى ، قېيىن ئاتىسى (ئائىشەنىڭ دادىسى) ، چوڭ سودىگەر . ئۇ مەككىنىڭ قۇرۇش قەبىلىسى ئىچىدىكى نوپۇزلۇق ، ھۆرمەتلىك ، باي ، ئەخلاقلىق كىشىلەردىن بىرى ئىدى . ئەبۇبەكر مۇھەممەد پەيغەمبەر بىلەن بىللە 622 - يىلى مەككىدىن يەسرىپ (مەدىنە) گە كۆچۈپ بارغان ، بەدر ، ئۇھۇد ، خەندەك جەڭلىرىگە قاتناشقان ، مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋاپات بولغاندىن كېيىن خەلىپە بولغان ۋە ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ مەدىنە ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلاڭلىرىنى تىنچىتىپ قان . ئەبۇبەكر دەۋرىدە ئىراق ۋە سۈرىيە ئىشغال قىلىنغان . 633 - يىلى ساسانىيلارغا ، 634 - يىلى پەلەستىنگە قوشۇن تارتىپ ، ئەرەبىستاندا ئىسلام دىنىنى مۇستەھكەملىگەن .

ئەبۇجەھل (ئەسلى ئىسمى ئەمرئىبن ھىشام) مەككە

ئاقسۆڭەكلىرىدىن بىرى . مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تەرغىباتىغا قارشى تۇرغانلىقى ، ئۇنىڭغا دۈشمەنلىك قىلغانلىقى ئۈچۈن ئىسلام ئەنئەنىسىدە ئۇنىڭغا ئەبۇجەھل (جاھالەت ئاتىسى) لەقىمى قويۇلغان . ئۇ 624 - يىلى بەدر جېڭىدە ئۆلگەن .

ئەبۇزەھر غىفارىي (653 - يىلى ۋاپات بولغان) ئىسلامنىڭ

يولغا سالغان . ئائىشە ئەلىگە قارشى چىققانلىقى سەۋەبىدىن شىئەلەر ئۇنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ .

ئايەت [ئە .] (بەلىگە ، ئالامەت ، مۆجىزە) قۇرئان سۈرىلىرىدىن پارچە . قۇرئاننىڭ ۱۱ ئەسىرگە ئائىت دەسلەپكى نۇسخىلىرىدىلا سۈرىلەر ئايەتلەرگە بۆلۈنگەن ۋە ھەر بىر سۈرە ئۆز دائىرىسىدە تەرتىپ بىلەن رەقەملەشتۈرۈلگەن . سۈرىلەردىكى ئايەتلەرنىڭ سانى ئوخشاش ئەمەس (مەسىلەن ، ئەڭ قىسقا بولغان 103 - ، 108 - ، 110 - سۈرىلەر پەقەت ئۈچ ئايەتتىن ، ئەڭ ئۇزۇن 2 - سۈرە 286 ئايەتتىن ئىبارەت) . سۈرىلەرنى ھېچقانداق ئۆزگىرىش كىرگۈزمىگەن ھالدا ئايەت - لەرگە بۆلۈش ۋە رەقەملەشتۈرۈش X X ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشقان . شۇنىڭ ئۈچۈن قۇرئاننىڭ ھەر بىر دەۋر ۋە شارائىتىكى نەشىرلىرىدە 6204 ئايەتتىن 6232 گىچە ئايەت بار .

ئايەتۇللاھ [ئە .] (ئاللانىڭ مۆجىزىسى) شىئە مەزھىپىدە مۇستەقىل پەتىۋا بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغان روھانىي (مۇجتەھىد) لارنىڭ ئۇنۋانى . ئايەتۇللاھ دىندارلار ئارىسىدا كاتتا ئابرويغا ، شىئە مەزھىپى تارقالغان دۆلەتلەر (ئىران ، ئىراق) دە سىياسىي تەسىرگە ئىگە . ئايەتۇللاھ ئۇنۋانى يۈزلىگەن ئۆلىمالارغا بېرىلىدۇ . ئۇلاردىن بىرقانچىسى « ئايەتۇللاھ ئۇزما » (« بۈيۈك ئايەتۇللاھ ») ، ئەڭ يۈكسەك ئابرويغا ئىگە بولغان بىزىسى « مەرجەئى تەقىلىد » (« تەقىلىد قىلىنىدىغان ئىنسان ») دەپ ئاتىلىدۇ ھەمدە ئۇ بارلىق شىئەلەرنىڭ ئالىي رەھبىرى ، دەپ تونۇلىدۇ .

نىيلار دۆلىتى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ ، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەرمەبلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن ، زەردۇشتىيلىق دىنىغا سىغىنغۇ-چىلار نازارەت ئاستىغا ئېلىنغان ، شۇ سەۋەبتىن ئاۋېستانىڭ كۆپ قىسمى ئاستا - ئاستا ئۇنتۇلغان ۋە يوقالغان . زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن ئا-ۋېستا ياشت ، ۋىسپارت ، ۋېدىۋدوت ، ياسنا ناملىرى بىلەن مەلۇم بولغان بۆلەكلەردىن ئىبارەت . ئاۋېستا زەردۇشتىيلىق دىنىي پەلسەپىۋى سىستېمىسىنىڭ قائىدىلىرىنىڭ مەزمۇنىنى ئومۇميۈزلۈك ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئاۋېستا قەدىمكى كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە ئىدىيە ، ھوقۇق ، ئەخلاق پرىنسىپلىرىنىمۇ ئۆزىنىڭ مەزمۇنى قىلىدۇ . ئۇنىڭدا كائىنات ، پەلسەپە ، تارىخ ، ئېتىكا ۋە مېدىتسىناغا ئائىت مەلۇماتلارمۇ بار . ئاۋېستادا پادىشاھ ، يۇقىرى تەبىقىلەر ، روھانىيلار ۋە دىنىي ئۆرپ - ئادەتلەرگە ئالاھىدە ئورۇن بېرىلگەن ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەت ھاياتىدا يۇقىرى ئورۇن ئىگىلىي-دىغانلىقلىرى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن . روھانىيلار مۇقەددەس كىشىلەر ، دەپ تونۇشتۇرۇلغان . ئاۋېستا ۋە زەردۇشتىيلىق تەلىماتى يېقىن شەرق ۋە ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىدە كېيىنكى دەۋرلەردە تارقالغان بارلىق دىنلارغا جۈملىدىن ئىسلام دىنىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن .

ئائىمىشە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ خوتۇنى ، بىرىنچى خەلىپە ئەبۇبەكرنىڭ قىزى . مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ، خەلىپىلىك ھاكىمىيىتىنى تالاشقۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي كۈ-رەشكە ئاكتىپ قاتناشقان . ئۇ پەيغەمبەرنىڭ ساھابىلىرى تەلھە ۋە زۇبەير ئىبىن ئەۋام تەرىپىدە تۇرۇپ ، ئەلى ھاكىمىيىتىگە قارشى چىققان . 656 - يىلى ئۇلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن جەڭگە تۆڭكىگە ئورنىتىلغان كا-جۇغا ئولتۇرغان ھالدا شەخسەن قاتناشقان . بۇ جەڭدە ئەلى غەلىبە قىلىپ ، ئا-ئىشە ئەسىرگە چۈشكەن . ئەلى ئۇنى سىياسەتتىن چەتلىتىپ ، مەدىنەگە

شىمالىي قىسمىدا كەڭ تارقىلىپ ، ئىلغار ئىدىيىلەرنىڭ راۋاجلىنىشىغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن .

ئاۋېرروئىس ← ئىبن رۇشىد

ئاۋېستا (ئەسلى ئوۋاستو) زەردۇشتىيلىق (زورۇئاستىرىزم) دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى . ئاۋېستا ئوتتۇرا ئاسىيا ، ئىران ، ئەزەربەيجان خەلقلەرنىڭ قەدىمكى دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ھاياتى ، دىنىي قاراشلىرى ، ئالەم توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلىرى ، ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىشتىكى مۇھىم مەنبە . ئالىملارنىڭ ئىسپاتلىشىچە ئاۋېستا تەركىبىگە كىرگەن ماتېرىياللار ئىككى مىڭ يىل داۋامىدا (مىلادىدىن بۇرۇنقى ئۈچىنچى مىڭ يىلنىڭ ئاخىرلىرى ئىككىنچى مىڭ يىلنىڭ بېشىدىن مىلادىنىڭ بېشىغىچە) مەيدانغا كېلىپ ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ئاغزاكى يېتىپ كەلگەن . ئاۋېستانىڭ كۆپ قىسمى يوقىلىپ تەخمىنەن يەتتىنچى بىر قىسمى ساقلىنىپ قالغان ۋە مىلادىدىن بۇرۇنقى III ئەسىردە ئارشاكىيلار دەۋرىدە توپلىنىپ كىتاب قىلىنغان . ھازىر پەندە مەلۇم بولغان ئاۋېستا مىلادىدىن كېيىنكى VII ئەسىردە ئىراندا ساسانىيلار شاھى خۇسروۋ I ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان . ئاۋېستا ساسانىيلار دەۋرىدە مۇقەددەس ھېسابلانغان ۋە خەلق ئارىسىدا ئۇنتۇلغان قەدىمىي تىلدا يېزىلغانلىقى ، ئۇنى كۆپچىلىك روھانىيلار چۈشەنەلمىگەنلىكى تۈپەيلى ، شۇ دەۋرنىڭ ئەدەبىي تىلى ھېسابلانغان پەھلەۋىي تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ ، ئاساسىي مەزمۇنغا كەڭ شەرھلەر بېرىلگەن . بۇ تەرجىمە ۋە شەرھلەر « زېند » نامى بىلەن مەلۇم . بۇ ئاۋېستانىڭ ھەجىمى چوڭ بولغانلىقى سەۋەبىدىن دىندارلارنىڭ كۈندىلىك پائالىيىتىدە پايدىلىنىشىغا قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن ، چوڭ ئاۋېستادىن تاللىۋېلىنغان دۇئالار توپلىمىدىن ئىبارەت « كىچىك ئاۋېستا » تۈزۈلگەن . VII ئەسىردە ساسا-

ئاللاھ [ئە .] ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ئاللا . ئىسلام دىنىدا

خۇدانىڭ نامى . ئىسلام دىنى « كەلىمە شاھادەت » يەنى « ئاللا دىن باشقا خۇدا يوق » لۇقنى بىرىنچى شەرت قىلىدۇ . قۇرئاننىڭ ھەر بىر سۈرىسى « ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە رەھىمدىل ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن » دېگەن ئايەت بىلەن باشلىنىدۇ . ئىسلام دىنى پۈتۈن مەۋجۇداتنى ئاللا ياراتقان ، ئۇ ھەممىگە قادىر ھەم قۇدرەتلىك ، دانا ، ئالەمنىڭ پاناھى ، ئىنسانلار پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئاللاغا ئېتىقاد قىلىشى كېرەك ، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنى ئاللا ئۆزى باشقۇرىدۇ ، دېگەن ئەقىدىلەرگە ئاساسلانغان .

ئامىن [ئە .] دىنىي كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا پاتىمەدە

« شۇنداق بولسۇن ، ئېيتقىنىڭىز كەلسۇن » مەنىسىدە دوئاغا قول كۆتۈرگەندە ئېيتىلىدۇ .

ئاۋېررو ئىزم ئوتتۇرا ئەسىر پەلسەپىسىدە تارقالغان ئېقىم ،

ئاساسچىسى ئەرەب مۇتەپەككۇرى ئىبن رۇشىد (لاتىنچە – ئا . ۋېرروئىس) . ئاۋېرروئىزم تەرەپدارلىرى ئارىستوتېل ، فارابى ، ئەبوئەلى ئىبن سىنا پەلسەپىسىنىڭ ماتېرىيالىستىك تەرەپلىرىنى راۋاجلاندۇرغان ، « ئىككى ھەقىقەت » ھەققىدىكى تەلىماتنى ئىلگىرى سۈرگەن . ئىبن رۇشىدنىڭ « ئىككى ھەقىقەت » توغرىسىدىكى تەلىماتى بولمىچە ، « پەلسەپىۋى ھەقىقەت » ۋە « دىنىي ھەقىقەت » بىر – بىرىگە نىسبەتەن مۇستەقىل بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ھەرقايسى ئۆز ساھەسىدە ئوبىيېكتىپ نامايان بولىدۇ . X III ئەسىردە ئىبن رۇشىد ئەسەرلىرىنىڭ لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنىشى بىلەن ئاۋېرروئىزم غەربىي ياۋروپا ئەللىرىگە كەڭ تارقالغان ، خۇسۇسەن پارىژ داشۆسىدە ئۇنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولغان . X IV - X VI ئەسىرلەردە ئاۋېرروئىزم فرانسىيىدە ۋە ئىتالىيىنىڭ

لىيەت ئۆتكۈزىدۇ. «شاھ ھۆسەين، ۋاھ ھۆسەين» دەپ چاقىرىدۇ، ئۆزلىرىنى ئۇرۇپ، يىغلاپ كوچىلارغا چىقىدۇ، مۇھەررىم ئېيىنىڭ 10 - كۈنى مەخسۇس ماتەم سارىيىدا يىغىلىش ئۆتكۈزىدۇ. شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ تەسىرى بىلەن سۈننىي مەزھىپىدىكىلەرمۇ ئاشۇرا ئۆتكۈزىدۇ، لېكىن بۇ مۇراسىمغا كۆپرەك ئاياللار قاتنىشىدۇ. بۇ خىل ئادەت ھازىر ئىنتايىن كەم ئۇچرايدۇ.

ئاغاخان ئىسمائىلىيلار مەزھىپىدىكى نىزارىيلەر ئېقىمى رەھبىرىنىڭ ئۇنۋانى. ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، نىزارىي ئىسمائىلىيلار ئوتتۇرىسىدا ئۆز باشلىقلىرىنى تىرىك خۇدا دەپ بىلىش، ئۇنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنى شەرتسىز ئادا قىلىش، ئۇنىڭغا خەير - سەدىقە بېرىش ئادەت تۈسىگە كىرگەن. ئاغاخانلار سۇلالىسىگە X VIII ئەسىردە ياشىغان ئىرانلىق فېئودال ئەبۇل ھەسەن ئاساس سالغان، ئۇ ئۆزىنى شىئە ئىماملىرىنىڭ ۋارىسى دەپ ئېلان قىلغان. ئاغاخاننىڭ تۇرۇشلۇق ئورنى بومباي شەھىرى (ھىندىستان) گە جايلاشقان. ئىسمائىلىيلارنىڭ باشلىقى سۇلتان مۇھەممەد شاھ (1877 - 1957) مەشھۇر ئاغاخانلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئاغاخانلار باشقا دۆلەتلەردە ياشايدىغان ئىسمائىلىيلاردىنمۇ زاكات ئېلىپ تۇرىدۇ.

ئاسىيا - ئافرىقا ئىسلام تەشكىلاتى 1964 - يىلى ھىندونېزىيىنىڭ پايتەختى جاكارتىدا قۇرۇلغان، 1970 - يىلى باندوڭ يىغىنىدا، دۇنيا ئىسلام تەشكىلاتى دەپ ئاتالغان. بۇ تەشكىلات بارلىق مۇسۇلمان تەشكىلاتلىرىنى بىرلەشتۈرۈشنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىلىرىدىن بىرى، دەپ ھېسابلايدۇ.

مۇناسىۋەتلىرىنى تەرتىپكە سالىدىغان ئۆلچەم ۋە ئەنئەنىلەر مەجمۇئەسى . ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان خەلقلەردە ئادەت شەرىئەت قانۇنلىرى بىلەن بىر قاتاردا جامائەت تۇرمۇشىنى تەرتىپكە سېلىشتا رول ئوينىغان . ئادەت كۆپىنچە ئىقتىسادىي ۋە ئەخلاىي پائالىيەتلەرنىڭ ھەر خىل تەرەپلىرىگە ، ئائىلە ۋە تۇرمۇش يوسۇنىغا تەئەللۇق بولىدۇ . ئادەت ئىسلام دىنى دۇنياغا كەلگەنگە قەدەر مەۋجۇت بولغان ئەنئەنىلەردىن كېلىپ چىققانلىقى ئۈچۈن ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ ھەر خىل رايونلىرىدا ھەر خىل شەكىللەرگە ئىگە .

ئادەم يەر يۈزىدىكى بىرىنچى ئىنسان . رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە ئاللا بارلىق مەۋجۇداتنى ياراتقاندىن كېيىن ، ئادەمنى تۇپراق-تىن يارىتىپ جان كىرگۈزگەن ، ئۇنىڭغا شەيئىلەرنىڭ نامىنى بىلدۈرگەن . ئاللا ئۇنىڭ ئەۋلادىنى ئاللانى بىر دەپ تونۇشقا ۋە ئاللاغا ئىبادەت قىلىشقا دەۋەت قىلىش ئۈچۈن ، ئۇنى زېمىندا تۇرغۇزۇشنى ئىرادە قىلغان . ئادەم پۈتۈن ئىنسانلارنىڭ بوۋىسى بولۇپ ، بەزى رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە مىڭ يىل ياشىغان .

ئادىمى [ئە .] (گۇناھكار) ئىسلام ئەقىدىلىرىگە كۆرە دىن ۋە شەرىئەتكە زىت ھەرىكەت قىلغان ، خۇداغا ، « مۇقەددەس كىتابلار » غا شەك كەلتۈرگەن شەخس ، گۇناھكار .

ئاشۇرا [ئە .] (ئونىنچى) شىئە مەزھىپىدىكىلەر ئۆتكۈزۈپ-دىغان مائەم مۇراسىم كۈنلىرى . دىنىي ئەقىدىلەرگە كۆرە مۇھەررەم ئېيىنىڭ 10 - كۈنى ئەلىنىڭ ئوغلى ئىمام ھۈسەيىن ئىراقتىكى گەربالا چۆلىدە جەڭدە ۋاپات بولغان . شۇڭا شىئە مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلار ھەر يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ دەسلەپكى ئون كۈنىدە مائەم تۇتۇپ ، دىنىي پائال-

كۆرسەتكەن .

ئاتەشپەرەسلىك ئوتقا تىيۇنىش . قەدىمكى زامانلاردا (ئىسلامدىن ئاۋۋال) كىشىلەر ، ئوتنى ئادەمنى گۇناھىدىن تازىلايدىغان سېھرىي كۈچكە ئىگە دەپ قارىغان ھەم شۇنىڭدىن ئوتقا تەۋسىيە قىلىدىغان ئادەت شەكىللەنگەن .

ئاتىن كونا دىنىي مەكتەپلەردە قىزلار ئوقۇتقۇچىسى ، ئاتىنلار ئاياللار ئارىسىدىكى دىنىي مۇراسىملار (مەسىلەن ، مەۋلۇت ، مۇشكۈلكۈشاد ۋە باشقىلار) نى ئۆتكۈزۈشتە باشچىلىق قىلىپ ، دىنىي تەلىم بېرىپ ، ئۇلاردىن چۈشكەن دارامەت بىلەن تۇرمۇشىنى قامدىغان . ئاياللار ئارىسىدا دىنىي كونا ئۆرپ - ئادەتلەرنى تارقاتقۇچى ئاتىنلار ھازىرمۇ ئۇچراپ قالىدۇ .

ئاخىرەت [ئە .] (ئاخىرقى كۈن ، دۇنيا تۈگەيدىغان كۈن) ئىسلام ئەقىدىلىرىدىن بىرى . يەردىكى ھاياتنىڭ ئاخىرلىشىشى ، ئاخىرقى كۈننىڭ كېلىشى ، ئىنسانلارنىڭ سوراق قىلىنىشى ۋە ھەركىمنىڭ قىلمىشىغا يارىشا جازالىنىشى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇر .

ئادالەت - ئادالەت كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆز ئارا مۇناسىۋەتنىڭ مەلۇم تەرتىپى ، شەخسنىڭ ھوقۇق ۋە بۇرچىنىڭ مۇۋاپىقلىقى ، ھەركىمنى قىلغان ئەمگىكىگە قاراپ تەقدىرلەش لازىملىقى ھەققىدىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پرىنسىپ . ئادالەت - تەڭلىك چۈشەنچىسى بىلەن مەنىدەش . دىنىي تەلىماتتا ، ئادەتتە كىشىلەرنىڭ ئۆز ئارا تەڭلىكى خۇدا ئالدىدىكى تەڭلىك ، دەپ كۆرسىتىلىدۇ ، ئۇنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى ئىلاھىي كۈچلەرنىڭ ياردىمىگە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ .

ئادەت [ئە .] (ئەنئەنە) خەلق ئىچىدىكى

بارلىققا كەلگەن . 945 - يىلى ئىراندىكى بۇۋاھىيلار باغدادنى ئىگىلەپ ،
ئەرەب خەلىپىلىكىنى سىياسىي ھاكىمىيەتتىن چەتنەتكەن . كېيىنكى خە-
لىپە مۇئەتتەسىم 1258 - يىلى موڭغۇل خانى ھىلاكۇ تەرىپىدىن
ئۆلتۈرۈلگەن . ئىسلام دىنى تارىخى ئەنئەنىسىدە ئۇمەيىيلەر سۇلالىسىدىن
بولغان خەلىپىلەر (ئۆمەر II دىن باشقىلىرى) ئىسلام دىنىنى توغرا
يولدىن ئېلىپ بارمىغانلار دەپ ھېسابلىنىدۇ . شۇ تۈپەيلى مۇھەممەد پەي-
غەمبەر ئەۋلادىمغا ئالاقىدار بولغان ئابباسىيلار خەلىپىلىكى ھاكىمىيىتى
ئورتو دو كسال ئىسلام يولىنىڭ تىكلنىشى دەپ تەرىپلىنىدۇ .

ئابدۇللاھ نادىم (1845 - 1896) مىسىرلىق مەرىپەتپەرۋەر ،
مۇتەپەككۇر ، ئىسلام ئىسلاھاتچىسى ، ئەرەب ئازادلىق كۈرىشىنىڭ نامايەن-
دىلىرىدىن بىرى . قاھىرەدىكى ئەزھەر مەدرىسىدە ئوقۇغان . ئابدۇللاھ
نادىم 1880 - يىللاردا تەرمەققىيپەرۋەر ۋە ۋەتەنپەرۋەر زىيالىيلار بىلەن بىللە
ئىنگىلىزلار ئاسارىتىگە قارشى كۈرەشكە ئاكتىپ قاتناشقان . يەرلىك مەتبۇ-
ئاتتا ژۇرنال نەشىر قىلىپ خەلقنى كۈرەشكە چاقىرىغان ، كېيىن
بىرقانچىلىغان ۋەتەنپەرۋەر زىيالىيلار قاتارىدا ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قى-
لىنغان . لېكىن ئۇ قېچىپ چەت ئەلدە توققۇز يىل مۇھاجىر بولۇپ
ياشىغان . 1892 - يىلى ئۇنىڭغا مىسىرغا قايتىپ كېلىشكە ئىجازەت بېرىل-
گەن . ئۇ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ، گېزىت - ژۇرنال نەشىر
قىلىپ ئىنگىلىزلارغا قارشى ئاشكارا تەشۋىقات ئېلىپ بارغان . 1893 - يىلى
ۋەتەندىن يەنە بىر قېتىم قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن ، ئۆمرىنىڭ ئا-
خىرقى يىللىرىنى ئىستانبۇلدا ئۆتكۈزگەن ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولغان .
ئابدۇللاھ نادىم 20 دىن ئارتۇق ئەسەر يازغان . ئۇنىڭ ئىجادىي ۋە پائال-
يەتلىرى ئەرەب مەرىپەتپەرۋەرلىرى ، دىنىي ئىسلاھاتچىلار ۋە مۇستەقىللىك
ئۈچۈن كۈرەشكۈچىلەرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا ئىجابىي تەسىر

ئابباسىيلار ئەرەب خەلىپىلىكى سۇلالىسى ، بەش ئەسىر (750 - 1258) ھۆكۈمرانلىق قىلغان . مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تاغىسىنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئەبۇل ئابباس ئەسساڧاھ (ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرى 749 — 754) ئاساس سالغان . ئەل مەنسۇر (754 - 775) دەۋرىدە ئەرەب خەلىپىلىكى مۇستەھكەملەنگەن ، پايتەخت باغدادقا كۆچۈرۈلگەن . باغداد بۇ دەۋردە غەرب بىلەن يىراق شەرق ئوتتۇرىسىدا ۋاستىچىلىك رولىنى ئوينىغان ، خەلىپىلىكتە سودا ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت راۋاجلىنىپ ، خەلقنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنىڭ يۈكسەلىشىگە تەسىر كۆرسەتكەن . شۇ سەۋەبتىن ئابباسىيلار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرى باغداد خەلىپىلىكى دەپ ئاتالغان . ئۇنىڭدىن كېيىنكى خەلىپىلەر مەھدىي (775 — 785) ، ھارۇن رەشىد (786 — 809) ، ئەمىن (809 — 813) ، مەئمۇن (813 — 833) ، مۇئەتسەم (833 — 842) دەۋرىدە ئەرەب خەلىپىلىكى مەركەزلەشكەن قۇدرەتلىك دۆلەتكە ئايلىنىپ فېئوداللىق مۇناسىۋەت راۋاجلانغان . ئەرەب خەلىپىلىكىگە يېقىن شەرق ، ئوتتۇرا شەرق ۋە شىمالىي ئافرىقا دۆلەتلىرى قارىغان . بۇ دەۋرىدە فېئوداللىق زۇلۇمنىڭ كۈچىيىشى بىلەن خەلق قوزغىلاڭلىرى (مەسىلەن ، بابەك ، مۇقەننەئ ، سومبادمۇغ رەبەرىلىكىدىكى قوزغىلاڭلار ، زىنجىيلار قوزغىلىڭى ۋە باشقىلار) كۆتۈرۈلگەن . x ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتى زەئىپلىشىشكە يۈزلەندى ، خەلىپىلىكتە بىرقانچە مۇستەقىل دۆلەت (ئافرىقىدا ئەغلەبىيلەر دۆلىتى ، خوراسان ۋە ماۋەرا ئۇننەھردە سامانىيلار دۆلىتى قاتارلىقلار)

225..... يەھيا
225..... يۇدائىزم
226..... يۇسۇق

226..... يۈكنەكى
227..... يۇنۇس

202.....	ئىرىم
202.....	ئىسا
203.....	ئىستېھسان
203.....	ئىسرا
203.....	ئىسرائىل
	ئىسلام ئالىمى
204.....	قۇرۇلتىيى
	ئىسلام بانكىلىرى
204.....	خەلقئارا ئۇيۇشمىسى
205.....	ئىسلام بايراملىرى
	ئىسلام تەرەققىيات
205.....	بانكىسى
	ئىسلام تىرادىتسىيەسى
206.....	ئالزىمى
	ئىسلام دۇنياسى
206.....	ئىتتىپاقى
207...	ئىسلام سېلىقلىرى
	ئىسلام فۇندا
207.....	مېنتالزىمى
	ئىسلام ئېنسىكلوپىدىيىسى
207.....	ئىسلام ۋەكىللىرى
208.....	يېغىنى تەشكىلاتى
	ئىسلام مەزھەپى
209.....	چىلىكى
211..	ئىسلام مودېرنىزىمى
212.....	ئىسلام ئويغىنىشى
212	ئىسلام ئېكىستىرېمىزىمى

	ئىسلام ئىسلاھاتى
213.....	چىلىقى
215..	«ئىسلام ئىقتىسادى»
216.....	ئىسمائىل
216.....	ئىسمائىلىيلار
218.....	ئىسناد
218.....	ئىسھاق
218.....	ئىشان
219.....	ئىشراق
219.....	ئىفتار
	ئىككى ھەقىقەت
219.....	نەزەرىيىسى
220.....	ئىلاھىيەت
221.....	ئىمام
221.....	ئىمامەت
221.....	ئىمامىيلار
222.....	ئىمان
222.....	ئىمران
222.....	ئىنجىل
	ي
223.....	ياسىن
	ياۋروپا ئىسلام
223.....	كېڭىشى
223..	يەنجۇج ۋە مەنجۇج
224.....	يەزىدلەر
224.....	يەسەۋىيى
225.....	يەسەۋىيلىك

185..... ھىدايە

ئو

185..... ئوسمان

186..... ئون ئىككى ئىمام

ئو

187..... ئۇ دۇنيا

187..... ئۇسۇل

188..... ئۆمرە

188..... ئۇ ھۇد جېڭى

ئو

188..... ئۆشەر

188..... ئۆلەما

189..... ئۆمەر ھەييام

189.. ئۆمەر ئىبن خەتتاب

ئو

190..... ئۈممەت

190..... ئۈمەۋىيلەر

ۋ

192..... ۋاجىب

192..... ۋەققى

193..... ۋەقىفنامە

193..... ۋەلىي

193..... ۋەھدانىيەت

193..... ۋەھابىيلار

194..... ۋەھبىي

194..... ۋۇزۇئ

ئې

194..... ئېھرام

ئى

195..... ئىبادەت

195..... ئىبادىيلار

195..... ئىبراھىم

196..... ئىبلېس

196..... ئىبن ئەرەبىي

196..... ئىبن باجە

196..... ئىبن خەلدۇن

197..... ئىبن رۇشىد

198..... ئىبن سىنا

199..... ئىبن ھەنبەل

199..... ئىبن ھىشام

200..... ئىبن ئىسھاق

200..... ئىتائەتكارلىق

200..... ئىجتىھاد

201..... ئىجمائى

201..... ئىددەت

201..... ئىدرىس

- 161..... مۇقەننە
162..... مۇلەيد
162..... مۇنافىقلار
162..... مۇنبەر
162.... مۇنكىر ۋە نەكىر
162..... مۇھاجىرلار
162..... مۇھەددىس
163..... مۇھەررەم
163..... مۇھەممەد ئەبدا
مۇھەممەد ئىبىن
164..... ئابدۇللا
168..... مۇئەزىلىيلەر
168..... مۇھتەسەب
169..... مۆمىنلەر
169..... مېھراب
169..... مېئراج
170..... مېكائىل

ن

- 170..... ناسىر خۇسرەۋ
171..... ناماز
171..... نەبىي
172..... نەزىر
172.... نەقىشەندىيلىك
173..... نەقىب
173..... نەۋائى
174..... نەۋرۇز
174..... نۇبۇۋۋەت

- 174..... نۇسەيرىيلەر
175..... نۇھ
175.... نېئىمەتۇللاھىيلەر
176..... نىجات
176.... نىزامى گەنجەۋىي
176..... نىكاھ

ه

- 176..... ھاجى
177..... ھاشىمىيلار
177..... ھەج
177.. ھەجەرۇل - ئەسۋەد
177..... ھەدىس
178..... ھەرام
178.... ھەسەن ئىبىن ئەلى
178..... ھەشاشىيلەر
179..... ھەلال
179..... ھەللاج
180..... ھەنەفىيە
180..... ھەنبەلىيە
181..... ھەۋۋا
181..... ھۇد
182..... ھۇرۇفىيلار
183..... ھۆرلەر
184... ھۈسەيىن ئىبىن ئەلى
184..... ھىجاب
184..... ھېيت
185..... ھىجرە

143..... مالىكىيە
 143..... مانىي
 143..... مانىيلىق
 144..... مەجۇسىيلىق
 144..... مەدداھ
 145..... مەدرەسە
 145..... مەدىنە
 146..... مەزەك
 146..... مەزەكىيلىك
 147..... مەزەھەب
 148..... مەسجىد ئەقسا
 148..... مەسجىد ھەرام
 149..... مەسجىد
 149..... مەشرەپ
 150..... مەشھەد
 150..... مەقام
 150..... مەكرۇھ
 151..... مەككە
 151..... مەلامەتچىلەر
 152..... مەھدىي
 152..... مەھدىيلىك
 152..... مەھر
 152..... مەھرىم
 153..... مەھزۇر
 153..... مەھشەر
 153..... مەھكەمە
 153..... مەۋلەۋىيەلەر
 153..... مەۋلىد

154..... مەئىئاد
 154..... مەئىئەرىي
 154..... مۇئەزرىن
 154..... مۇباھ
 155..... مۇئە
 155..... مۇئەكەللىمەلەر
 155..... مۇئەۋەللى
 156..... مۇجاھىد
 156..... مۇجتەھىد
 156..... مۇدەررىس
 156..... مۇرايىتلار
 157..... مۇرتەد
 157..... مۇرجىئىيلار
 157..... مۇرشىد
 157..... مۇرىد
 158..... مۇسا
 158..... مۇسەيلىمە
 159..... مۇسلىم
 159..... مۇسنىد
 159..... مۇسھەق
 159..... مۇسۇلمان
 159..... مۇسۇلمانلار
 160..... مۇسەننەق
 160..... مۇشەببەھ
 160..... مۇشرىكلىق
 161..... مۇقتى
 161..... مۇقەررىبون
 161..... مۇقەللىدلەر

123.....	فەتۋا
124.....	فەرز
124.....	فەرىشتە
124.....	فەنا
125.....	فەتىر
125.....	فەدائىيلار
125.....	فەقىھ

ق

126.....	قاراتاش
126.....	قارىي
126.....	قازا ۋە قەدەر
126.....	قازى
127.....	قەدەرىيلەر
128.....	قەرمەتلەر
129.....	قەئدە
129.....	قۇددۇس
129.....	قۇرئان
130.....	قۇرمەش
131.....	قۇربانلىق
131.....	قۇربان ھېيت
131.....	قۇم
132.....	قېلە
132.....	قېرائەت
132.....	قىساس
132.....	قىياس
133.....	قىيامەت

ك

133.....	كافىر
133.....	كاھىنلار
135.....	كەربالا
135.....	كەلام
135...	كەلىمەئى شەھادەت
135.....	كەۋسەر
136.....	كەئبە
136.....	كەيسانىيلار
137.....	كەفەن
138.....	كۇبرا
138.....	كۇبراۋىيلىق
138.....	كۇفە يېزىقى
139.....	كۇفر
139.....	كوكلار قويۇش
139.....	كىندىي

گ

140.....	گۇناھ
----------	-------

ل

141.....	لەيلە تۇل - قەدر
141.....	لوقمان
142.....	لۇت

م

142.....	مالىك
----------	-------

- 101..... سەللە
 101..... سەنەم
 101..... سەنۇسىلار
 102..... سەھابىلەر
 102..... سەھىھ
 103..... سەھىھۇل بۇخارىي
 103..... سەئىدىي
 103..... سەيىد
 104..... سۇفى
 104..... سۇفى ئاللايار
 104..... سۇفىلىق
 106..... سۇلايمان باقىرغانىي
 107..... سۇلەيمان
 107..... سۇھرە ۋەردى
 108..... سۇھۇق
 108..... سۇتخورلۇق
 108..... سۈرە
 109..... سۈننەت
 109..... سۈننىي مەزھىپى
 110..... سىرات
 111..... سىرە
 111..... سىغە

ش

- 111..... شافىئىي
 112..... شافىئىيە
 112..... شاھ ۋەلىۇللاھ
 113... شەخسېي - ۋەخسېي

- شەرقىي - جەنۇبىي ئاسىيا
 ۋە تىنچ ئوكيان مەملىكەت-
 لىرىنىڭ يەرلىك ئىسلام
 113..... تەشكىلاتى
 113..... شەرىئەت
 115..... شەفائەت
 115..... شەھرەستانىي
 116..... شەھىد
 117..... شەيتان
 117..... شەيخ
 117..... شەيخۇلئىسلام
 118..... شۇئەيب
 118..... شۇئۇبىيلار
 118..... شىئە مەزھىپى

غ

- 120..... غازىي
 120..... غەزالىي
 121..... غەزەۋات
 121..... غەنىيەت
 121..... غۇلات

ف

- 122..... فاتىمە
 122..... فاتىمىيلار
 122..... فاتىھە
 123..... فارابى
 123..... فاسىق

- 80..... دۇئا
80..... دېئۇ
81..... دىنىي تىمسال
82..... دىنىي تەھقىقلەر
82..... دىنىي كىتابلار
دىنىي ئوقۇش
82..... يۇرتلىرى
83..... دىۋانە
84..... دىيەت

ر

- 84..... رازىي زەكەرىيا
84..... رافىزىيلار
85..... رامىزان
85..... رەسۇل
85..... رەكئەت
85..... رەۋزە
86..... رەۋزاخان
86..... رەۋشەنىيلەر
86..... روزا
87..... روزا ھېيت
87..... روھانىيلار
88..... رۇكن
88..... رىبائى
88..... رىددە
89..... رىزىق
89..... رىفائىيلەر

ز

- 89..... زاھىدلىق
90..... زاھىرىيلار
90..... زاۋىيە
90..... زەبۇر
90..... زەردۇشت
91..... زەردۇشتىيلىق
93..... زەكات
93..... زەمزمە
94..... زەيدىيەلەر
95..... زۇلفىقار
95..... زىكر
96..... زىنا
96..... زىندىق
96..... زىيارەت
97..... زىيارەتگاھ

س

- 97..... سابىلۇكوۋ
98..... سابىيلار
98..... سالىھ
99..... ساۋاب
99..... سەبىر
99..... سەجدە
99..... سەجىد
100..... سەدىقە
100..... سەفەۋىيە

- 59..... جەبەرىيلەر
60..... جەبرائىل
60..... جەدىدىزم
60..... جەزەۋە
61..... جەئفەرىيە
61..... جەئفەر سادىق
61..... جۈمە
62..... جىزىيە
62..... جىن
63..... جىھاد

چ

- 64..... چاچۋان
64..... چادىرە
64..... چاھارىارلار
65..... چىلتەن
65..... چىللە
65..... چىللە ئولتۇرۇش

خ

- 66..... خاتىب
66..... خاۋارىجلار
67..... خەتىمقۇرئان
67..... خەتنە
68..... خەدىچە
68..... خەلىفە
69..... خەلىفىلىك
69..... خەندەك جېڭى

- 70..... خرېستىئان دىنى
71..... خوجە
71..... جۈبەل
72..... خۇتبە
72..... خۇررەمىيلەر
72..... خۇمس
73..... خىراج
73..... خىرقە
73..... خىزىر

د

- 74..... داخان
74..... دارۇلبەقا
74..... دارۇلقەنا
74..... داملا
75..... داموللا
75..... داۋۇد
75..... دائىي
75..... دەپنە مۇراسىمى
76..... دەجىجال
77..... دەرۋىش
77..... «دەلا ئىلىۋل»
77..... خەيرات
78..... دەم سالدۇرۇش
78..... دەھە
78..... دەھرىي
78..... دروزلار
80..... دوزاخ

- 41..... بېرتېلىس
41..... بېرۇنىي
43..... بېبلىيا
44..... بېدئەت
بېسىملاھىر - رەھمانىر
45..... رەھىم

پ

- 45..... پائىئىسلامىزىم
46..... پەرەنجى
46..... پەرىخان
47..... پەيغەمبەر
47..... پېتىرو شېۋىسكىي
48..... پىر

ت

- 48..... تابىئىلار
48..... تەبەرىي
49..... تەراۋىھ
49..... تەركىدۇنيالىق
49..... تەرىقەت
50..... تەقىيە
51..... تەكبىر
51..... تەكىيەخانا
51..... تەلاق
51..... تەناسۇھ
52..... تەھارەت
52..... تەۋرات

- 53..... تەسەۋۋۇپ
53..... تەسبىھ
53..... تەشەھۇد
53..... تەشېھ
54..... تەفسىر
54..... تەقدىر
55..... تەقلىد
55..... تەقۋادارلىق
55..... تەۋھىد
55..... تەئلىمىيلەر
55..... تەئۋىل
56..... تەيەممۇم
56..... تۇفان
56..... تۇمار
56..... تىلاۋەت

ج

- 56..... جامائەتخانا
56... «جامائەتى ئىسلامىي»
57..... جامالىددىن ئەفغانى
58..... جاھىز
58..... جاھىلىيەت
58..... جائىز
58..... جايىناماز
59..... جەنازە
59..... جەندە
59..... جەننەت
59..... جەھەننەم

20..... ئەشئەرىيلەر
 20..... ئەقد
 20.... ئەقل، ئەل - فەئال
 21..... ئەقىدە
 22..... ئەققە
 22..... ئەلەۋىيلەر
 22..... ئەلى ئەۋلادلىرى
 22..... ئەلى رىزا
 ئەلى ئىبن ئەبۇ
 23..... تالىب
 24..... ئەلى ئىلاھىيلار
 24..... ئەمەل
 25..... ئەمرى مەئزۇق
 25.. ئەمىرۇل - مۆئمىنن
 25..... ئەنىيا
 25..... ئەنسارلار
 26..... ئەنسارىيە
 26..... ئەھلى زىمىمە
 26..... ئەھلى كىتاب
 27..... ئەھلى ھەق
 27..... ئەھمەدىيە
 27..... ئەۋلىيا
 28..... ئەئراف
 28..... ئەئلەم
 28..... ئەييۇب

ب

29..... باب

29..... بابەك
 30..... بابىيە
 31..... باتىنىيلار
 31..... بارتولد
 32..... باھاۋۇللا
 باھاۋۇددىن نەقىش
 33..... بەندىي
 33..... بايەزىد ئەنسارىي
 34..... بەدر جېڭى
 34..... بەرمەكە
 34..... بەقاۋە فەنا
 34..... بەندە
 35..... باھاۋىيلىق
 36..... بەيتۇللاھ
 36..... بەيتۇل مال
 36..... بەيتۇل مۇقەددەس
 36..... بېكتاشىيلار
 37..... بېلىيايىۋ
 37..... بۇت
 37..... بۇتچەرىلىك
 37..... بۇخارىي
 38..... بۇراق
 بۇرھانىددىن
 38..... مەرغىنائى
 39..... بۇۋى سەيشەنبە
 39..... بۇۋى مەريەم
 39... بۇۋى مۇشكۇلكۇشاد
 40..... بېدىل

مۆندەرىجە

ئا

1. ئابباسىلار
2. ئابدۇللاھ نادىم
3. ئاتەشپەرەسلىك
3. ئاتىن
3. ئاخىرەت
3. ئادالەت
3. ئادەت
4. ئادەم
4. ئاسىي
4. ئاشۇرا
5. ئاغاخان
- ئاسىيا - ئافرىقا
5. ئىسلام تەشكىلاتى
6. ئاللاھ
6. ئامىن
6. ئاۋېرۇئىزىم
7. ئاۋېرۇئىس
7. ئاۋېستا
8. ئائىشە
9. ئايەت
9. ئايەتۇللاھ

ئە

10. ئەبدا
10. ئەبۇبەكر

10. ئەبۇجەھل
10. ئەبۇزەر
11. ئەبۇسۇفيان
11. ئەبۇمۇسلىم
12. ئەبۇھەنىفە
12. ئەجەل
12. ئەجەم
13. ئەجر
13. ئەخبار
13. ئەخبارىي
14. ئەدل
14. ئەرمەبلەر
15. ئەرسات
15. ئەرمەفات
15. ئەرشى ئەللا
15. ئەركان ئەد - دىن
15. ئەركىن پىكىرلىكلىك
16. ئەرواھ
16. ئەزاب
- ئەزاب ئوقۇبەتلىرىگە
17. چىداش
17. ئەزان
17. ئەزرائىل
18. ئەزەرقىيلەر
19. ئەزھەر
19. ئەسھابىلار
19. ئەشئەرىي

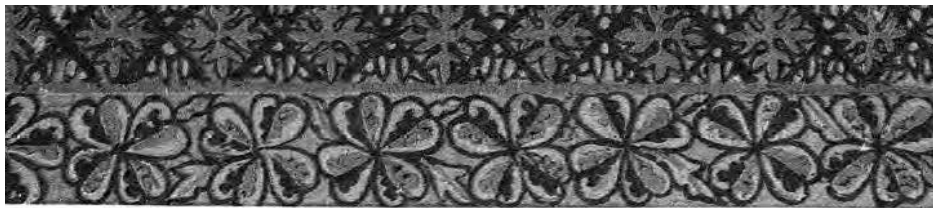
زىلدى ، ئاتالغۇدىن كېيىن تىرناق ئىچىدە شۇ ئاتالغۇنىڭ قايسى چەت تىلىدىن كىرگەنلىكى بېرىلدى . مەسلەن ، ئەرەبچىسى [ئ .] ، پارىسچىسى [پ .] ۋە ھاكازا ؛ بەزى ئاتالغۇلارنىڭ ۋارىيانتى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە ئايرىم - ئايرىم تىزىلىپ ، ئادەتتە ئۇنىڭ كەڭ قوللىنىلىدىغانى ئىزاھلاندى ، يەنە بىرى ئىزاھلانغىنىغا ھاۋالە قىلىندى .

ماتېرىيال مەنبەسىنىڭ كەمچىللىكى ھەم بۇ جەھەتتىكى بىلىمىزنىڭ يۈزە ئىكەنلىكى تۈپەيلىدىن ، لوغەتتە بەزى سەۋەنلىكلەردىن خالىي بولۇش تەس ، كەڭ كىتابخانىلارنىڭ تۈزۈتىش پىكىرلىرىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز .

كىرىش سۆز

ئىسلام دىنى دۇنياغا كەڭ تارقالغان چوڭ دىنلارنىڭ بىرى . ئىسلام دىنى ئەرەب يېرىم ئارىلىدا بارلىققا كەلگەندىن تارتىپ بۈگۈنگىچە بولغان 14 ئەسىرگە يېقىن ئۇزۇن جەريان ئىچىدە ، ھەر خىل تارىخىي شارائىتلارنىڭ تەسىرى ، خەلىپىلىكلەرنىڭ ئىچكى نىزالىرى ، ھاكىمىيەت ئۈچۈن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى تۈپەيلىدىن ، ئۇنىڭدا تۈرلۈك مەزھەپ - ئېقىملار مەيدانغا كەلدى . بۇ مەزھەپ - ئېقىملار ئۆز نۆۋىتىدە ، يەنە ئىسلام تارىخى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىلاھىيەتچىلەر ، فەقىھ (قانۇنشۇناس) لار ، ئىسلامشۇناسلارنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە زېمىن ھازىرلاپ بەردى . ئىسلام دىنى تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ئۇنىڭ ئاتالغۇلىرىمۇ كۆپەيدى . ئەمما ، بۇ ئاتالغۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئەرەبچە ، مەلۇم قىسمى پارىسچە بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئۇيغۇر كىتاب خاھلىرىنىڭ ئىسلامغا دائىر ماتېرىياللارنى چۈشىنىشى ۋە پايدىلىنىشىغا مەلۇم قىيىنچىلىقلارنى تۇغدۇردى .

نەشرىياتىمىز يۇقىرىقى ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ ، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزبېك سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى باش رېداكسىيىسى تەرىپىدىن 1989 - يىلى تاشكەنتتە قايتا نەشر قىلىنغان «ئىسلام» دېگەن كىتابنى تەرجىمە قىلىش ئاساسىدا ، يەنە بىر قىسىم كىتابلاردىن پايدىلىنىپ ، « قىسقىچە ئىسلام لوغىتى » نى تۈزۈپ نەشر قىلدى . لوغەتكە كىرگۈزۈلگەن ئاتالغۇلار ئىسلامغا دائىر كىتاب - ماتېرىياللاردا كۆپ ئۇچرايدىغان ئاتالغۇلار بولۇپ ، ئۇيغۇر ئېلىپبەسى تەرتىپى بويىچە تىزىلغان .



قسطاچه
عمران لؤغيتي

شنجالت خه لق نه شرياتي

